

AKADEEMIA

3. AASTAKÄIK 1991 NUMBER 4

Aja probleemid kosmoloogias	Piret Kuusk
Mis on vabadus?	Hannah Arendt
Eksistentsiaal-aktiivne tegevus	Jaak Rakfeldt
Kommentaariid Jaak Rakfeldti juurde	Maie Kreegipuu
Poliitiline sotsialiseerumine	Edgar Krull
Ülestõusu psühholoogiline mudel	Vid Pecjak
Pär Lagerkvisti lakkamatu kahekõne	Ilmar Vene
Luulet	Pär Lagerkvist
Kakssada aastat hiljem	Madis Kõiv
Artikleid Vabadussõja ajast	Richard Roht
Rudolf Kallas koolimatemaatikuna	Olaf Printits
Sümbolid kristlikus kunstis	George Ferguson

KOLLEGIUM

Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepäjõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
tehniline toimetaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi

Toimetuse aadress:

202400 Tartu, Küütri 1, telefonid: 31 117, 31 373

Arveldusarve nr. 1345043 Tartu Kommerts-
pangas

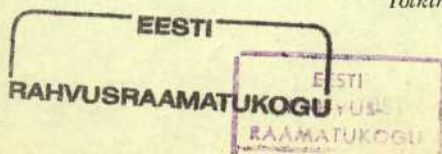
Laduda antud 28. II 1991 ü/e «Kroonpress» trükikojas.
Tellimus nr 118. Trükkida antud 22. IV 1991 Tartu
Trükikojas, Ülikooli 17/19. III. Tellimus nr 548.
60×88 1/16. Kiri: Schoolbook. Ofsettrükk: Trükipoog-
naid 14,0. Tingtrükipoognaid 13,72. Arvestuspoognaid
11,28. Trükiarv 7000.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

3. AASTAKÄIK 1991 NUMBER 4

- Aja probleemid kosmoloogias: Minevik ja tänapäev
Piret Kuusk691
- Mis on vabadus? II
Hannah Arendt699
Tõlkinud Ene-Reet Soovik
- Eksistentsiaal-aktiivse tegevuse teooria
Jaak Rakfeldt717
- 13 kommentaari Jaak Rakfeldti juurde
Maie Kreegipuu728
- Poliitiline sotsialiseerumine demokraatia tingimustes
Edgar Krull740
- Ülestõusu psühholoogiline mudel
Vid Pecjak763
Tõlkinud Jaap Ora
- Pär Lagerkvisti lakkamatu kahekõne
Ilmar Vene774
- Luulet
Pär Lagerkvist791
Tõlkinud Ilmar Vene

Kakssada aastat hiljem: Arutlusi Joann Gottlieb Fichte <i>Inimese määratluse väljaande puhul</i> 1988. aastal Tallinnas. II <i>Madis Kõiv</i>	796
Meie loome oma ajalugul: Richard Rohu artikleid aastaist 1918–1920	829
Rudolf Gottfried Kallas koolimatemaatikuna <i>Olaf Prinitis</i>	843
<i>Arvustus: Margus Laidre. Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699. Tallinn: Valgus, 1990.</i> <i>Tõnu Tannberg</i>	863
Editorial note. Summaries	869
От редакции. Резюме	875
Märgid ja sümbolid kristlikus kunstis. VI <i>George Ferguson</i>	881
<i>Tõlkinud Meelis Sügis, Tõnu Karolin ja Heili Einasto</i>	

Lk 727, 739, 773, 795 ja 828: Maurits Cornelis Escheri graafika.

AJA PROBLEEM KOSMOLOOGIAS

Minevik ja tänapäev

Piret Kuusk

«Mis on siis ikkagi aeg? Kui keegi seda minult ei küsi, siis ma tean, aga kui küsitakse ja ma tahan seletada, siis ma ei tea enam.» Nii kirjutas Püha Augustinus oma *Pihti-mustes* 397. aastal. «Mis on aeg? Kes oskaks seda seletada lihtsalt ja lühidalt? Kes suudaks, olgu kasvõi mõttes, väljendada tema olemust sõnades?» (Augustin 1964: 264).

Nendele küsimustele on aegade jooksul antud väga palju ja väga erinevaid vastuseid, millest põgusagi ülevaate tegemine ei kuulu praegu autori kavatsuste hulka. Usun, et igäihel meist on loomulikult viisil olemas ettekujutus ajast («Kas on olemas veel harilikumat ja tuttavamat jututeemat kui aeg? Kui me temast räägime, siis me kahtlemata saame aru, millest me räägime; niisamuti saame aru, kui me kuuleme teisi temast rääkimas» (Augustin 1964: 264)). Tahaksin lisada vaid mõned uusimad killud, mis pärinevad rahvusvahelise seminari «Aja probleem kosmoloogias: minevik ja tänapäev» ettekannetest (Leningrad, 27.—30. nov. 1990)¹.

¹ See oli teine seminar füüsika ja kosmoloogia üldnimlikke ning filosoofilisi aspekte käsitlevate rahvusvaheliste seminaride sarjas. 1989. aasta seminari teema oli «Antroopne printsip», 1991. aastaks on kavatsetud «Aeg ja tahtevabadus».

ANDREI GRIB²: AEG FÜÜSIKAS JA KULTUURIS

V sajandil pKr tekkis kaks vastandlikku kontseptsiooni aja olemuse kohta. Püha Augustinuse (354—430) õpetuse järgi koosneb aeg minevikust, olevikust ja tulevikust ning sel viisil on nii olnu kui tulev tegelikult alati olemas. Vastupidiselt sellele väideti ühes India budistide koolkonnas, et olemas on ainult olevik, maailm sünnib igal hetkel uuesti ja sel viisil on oleviku olemine igalt poolt ümbritsetud mitteolemisega. Uusaegse loodusteaduse jaoks muutus aeg füüsikaliseks mõisteks; aega on võimalik mõõta ja matemaatiliselt kirjeldada mitmesuguste füüsikateooriate raames. XX sajandi teoreetilise füüsika õpetus ajast on formuleeritud üldrelatiivsusteoorias. See vastab täielikult Püha Augustinuse kontseptsioonile: füüsikaliselt reaalne on neljamõõtmeline aegruum kolme ruumi- ja ühe aja-koordinaadiga, mis põhimõtteliselt võib ulatuda miinus lõpmatuseni kuni pluss lõpmatuseni. Igal olnud, oleval ja tuleval sündmusel on omad kindlad koordinaadid aegruumis, ükski sündmus ei kao. Universum on hiiglaslik ja igavene mälu. Einsteini võrrandite kohaselt ei ole aegruum tasane, vaid keerulisema geomeetriaga — vastavalt universumis olemas oleva materia omadustele ja jaotusele. Klassikalises füüsikas kirjeldab universumit Suure Paugu ja inflatsiooni kosmoloogiline mudel, mis praegu on üldiselt tunnustatud ja vaatluslikultki mõningat kinnitust leidnud. Selle põhjal ei ole klassikaline ajakoordinaat meie poolt nähtavas universumiosas jätkatav mineviku suunas lõpmata kaugetele, vaid umbes $2 \cdot 10^{10}$ aastat tagasi minnes jõuame singulaarse punktini, kus kogu kolmruumi ruumala muutub nulliks. Selle punkti lähedal ei ole reaalsus enam kirjeldatav klassikalise füüsika diferentsiaalvõrranditega. Ainuke senises füüsikas olemas olev formalism,

² Andrei Grib — Leningradi Rahanduse ja Majanduse Instituudi matemaatikaprofessor.

mis võiks anda reaalsuse mõistliku kirjelduse singulaarsuse ümbruses, on kvantteooria. Einsteini võrrandi kvantiseerimine viib meid aga ootamatult ajafüüsikalt igavikufüüsikale: et universumi koguenergia on null, siis vastavalt Noetheri teoreemile on universumi lainefunktsioon ajast sõltumatu. Aega võib sisse tuua ainult kvaasiklassikalises lähenduses kui parameetrit, mis nummerdab kolmruumidel antud järjestikuseid lainefunktsioone. Singulaarsuse lähedal, kus kvaasiklassikaline lähend ei kehti, aega ei ole. Aeg on klassikaline või parimal juhul kvaasiklassikaline nähtus. Mõned Suure Paugu kosmoloogia mudelid sisaldavad singulaarsust peale mineviku veel ka tulevikus. Kuigi praegu on universum ruumiliselt paisuvas olekus, võib kunagi edaspidi paisumine asenduda kokkutõmbumisega ja see viib taas singulaarsuseni, kus universumi ruumala saab võrdseks nulliga. USA kosmoloog Frank Tipler on uurinud, milliseid füüsikalisi järeldusi võib teha matemaatilisest formalismist singulaarsuse lähedal (Tipler 1986). Et tuleviku singulaarsuses koonduvad kõik valguskiired kogu universumist taas ühte punkti, võib viimsel hetkel enne singulaarsust näha kogu universumi minevikku. Piirkonnas, kus universumit tuleb kirjeldada lainefunktsiooni abil, järelduvad kvantteooriast mitmesugust tüüpi kvantüleminekud, milles muutub korraga lainefunktsioon kogu kolmruumis. Neid kaht nähtuste ringi võib nimetada Piiblist pärinevate sõnadega *apokalüpsis* ja *surnute ülestõusmine* — minevik saab taas elavaks ja ajalikud sündmused ajatuteks.

Niisuguseid sõnu kasutades ei tohi aga unustada, et teoreetilise füüsika keel on matemaatika ja et piltlikud kirjeldused on ainult väga väike ning ebaoluline osa teooriast. Et tõeliselt aru saada füüsikast ja kosmoloogiast, on kõigepealt vaja teha väga suurt tööd matemaatilise keele omandamiseks. Füüsikud võivad ja peavadki tõlkima oma tulemusi ning arusaamu igapäevakeelde, selleks et selgitada neid kõigile teistele. Kuid niisugused tavakeelsed kir-

jeldused e i o l e füüsika. Neid ei saa iseseisvalt edasi arendada, sest siis on tulemus alati matemaatiliselt põhjendamata ja järelikult füüsikaliselt vale. Teadlase kreedo peab olema: ära valeta. See on ka üks põhilisi kriteeriume, mis eristab teadust pseudoteadusest.

JOHN LESLIE³: AEG JA ANTROOPNE PRINTSIIP

Teatavasti väidab Brandon Carteri poolt 1974. aastal esitatud antroopne printsiip, et vaatlusi saab teha ainult sellistel aegadel ja sellistes paikades, kus vaatlaja eksisteerimine on võimalik. Seega on meil võimalik universumit näha ainult nendel ajavahemikel ja nendest kohtadest, kus on olemas piisavalt soodsad füüsikalised tingimused elu tekkimiseks ja arenemiseks. Vähem tuntud on küsimus, millega Carter täiendas antroopset printsiipi 1983. aastal (Carter 1983; Nielsen 1989: 454—459; Leslie 1990): kui me vaatleme kogu ajavahemikku, mil inimkond on eksisteerinud ja veel eksisteerib, siis mis ajahetkel me ise enda arvates siia maailma ilmusime? Kas varasel, kui inimesi on olemas olnud alles suhteliselt vähe, või hilisel, kui neid on elanud ja elamas palju? Kui inimkonna eluiga vähemalt praegust arvukust säilitades on veel kümneid ja sadu tuhandeid aastaid (või koguni lõpmata pikk, nagu arvab tuntud füüsikateoreetik Freeman J. Dyson (Dyson 1979)), siis meie praegune generatsioon koosneb väga ebatüüpilistest varastest inimestest. Kui aga inimkonda ootab lähitulevikus häving või vähemalt arvukuse katastroofiline kahanemine, siis praeguse generatsiooni inimesed on üsna tüüpilised, sest demograafilise plahvatuse tõttu elab praegu Maal umbes 10% kõigist seni elanud ini-

³ John Leslie — Guelphi ülikooli filosoofiaprofessor (Kanada).

mestest (tõenäosus sattuda just praegusesse generatsiooni on 10%). Edasi kasutame printsiipi, mille järgi me ei peaks pidama oma seisundit mitte ebatavaliseks, vaid võimalikult tavaliseks — kui mitte mõni spetsiaalne põhjus ei anna alust vastupidi otsustada. Kõige usaldusväärsemad on teooriad, mille järgi me vaatlustes näeme just seda, mis teoorias on ette ennustatud suurima tõenäosusega. Kui me püüame järvest viis suurt kala järjest, siis on meil alust arvata, et ainult sellised kalad seal elavadki, mitte et meil oli õnn püüda ainsad viis suurt. Kui ahv trükkib kirjutusmasinal soneti, on õigem kontrollida, kas ahv pole tegelikult mitte ümberriietatud komödiant, kui pidada seda tähemärkide juhusliku valiku tulemuseks — kuiigi tõenäosusteooria iseenesest ei välista ka ahvisonetti. Niisiis, teooriale, mille järgi me oleme ebatüüpiliselt varased inimesed ja pärast meid saab inimesi olema oluliselt rohkem, kui on olnud siiani, tuleb eelistada teooriat, kus meie positsioon on üsnagi tavaline, ja järelikult lähitulevikus tabab inimkonda katastroof. Siinkohal ei ole siiski tarvis meelt heita. Kogu arutluskäik põhineb ju tõenäosusteoorial, mis eeldab, et erinevate tõenäosustega arengustsenaariumides on kõik ülejäänud parameetrid samad. Kuid inimkonnal on olemas mõistus ja tahe ning just need võivad saada põhjuseks, miks meie jaoks realiseerub ebatüüpiline varaste inimeste seisund. Inimkond võib rakendada teadlikke jõupingutusi selleks, et ära hoida enesehävingut tuumasõja, kasvuhoooneefekti, keskkonna saastatuse, osoonikihi kadumise või ei-tee-veel-mille läbi. Oma tööde põhiliseks eesmärgiks pidas John Leslie inimestes vastutustunde äratamist järgnevate põlvkondade ees. Inimkonnast rääkides ei tule silmas pidada mitte ainult neid viit miljardit, kes elavad praegu koos meiega, vaid ka kõiki neid, kes on elanud enne ja elavad pärast meid; me kõik oleme omavahel seotud.

VLADIMIR MUSTAFIN⁴: AJA MÕISTE RELIGIOOSNE
TÄHENDUS

Tuleb eristada aja mõõtmise küsimust aja olemuse küsimusest. Aja mõõtmine on füüsikaline probleem ja seda lahendavad füüsikateooriad. Aja olemusest füüsika ei kõnele. Aja olemusest arusaamiseks tuleb pöörduda enesevaatluste poole. Enesevaatlus näitab, et vaimse elu põhiomadus on pidev muutus. Seda pidevat muutust võibki pidada aja olemuseks. Inimese vaimu põhitegevus ei ole mitte mõtlemine, vaid tundmine. Juba olnud tunded moodustavad mälu. Mälu pole võimalik teoreetiliselt seletada, tema olemasolu tuleb lihtsalt postuleerida. See väide näitab teatavat vahet täppisteadlaste ja teoloogide mõtteviisis — kui teadlased püüavad igati laiendada mõistuse abil seletatavate nähtuste ringi (tunnistades sealjuures, et siiski jääb alati midagi ratsionaalsuse sfäärist väljapoole), siis teoloogid, vastupidi, eelistavad rõhutada võimalikult sageli ühe või teise nähtuse põhimõttelist tunnetamatust mõistuse abil. Ratsionaalse teoloogia olemasolust hoolimata pole ratsionaalne lähenemine religioonile võimalik kuigi suures ulatuses, sest usk antakse inimesele religioosse kogemuse ja ilmutuse kaudu, arvavad nad.

MAREK PIENKOWSKI⁵: KONTSEPTSIOON
FÜÜSIKAS JA METAFÜÜSIKAS: BERGSON JA
WHITEHEAD

Metafüüsika pole mitte füüsikale vastandatud teadus, vaid teadus, mis koos füüsikaga uurib fundamentaalset te-

⁴ Vladimir Mustafin — Leningradi Vaimuliku Akadeemia professor.

⁵ Marek Pienkowski — Krakowi Jagiełło ülikooli filosoofiaprofessor.

gelikkust. Nii Henri Bergson (1859—1941) kui ka Alfred North Whitehead (1861—1947) arvestasid nende poolt esitatud ajafilosoofiates tolelaegseid füüsikateooriaid. Bergsoni põhilised tööd ilmusid enne 1907. aastat ning olid kooskõlas klassikalise Newtoni füüsika ajateooriaga. Whitehead, väljapaistev matemaatik ja füüsikateoreetik, kirjutas oma filosoofilised tööd pärast 1917. aastat, kui Einsteini üldrelatiivsusteooria ja Bohri kvantteooria aatomi jaoks olid juba formuleeritud. Bergsoni ajamõiste aluseks on pidevus — subjektiivne aeg voolab, iga moment tekitab uue seisundi. Whiteheadi põhiprintsiibiks on diskreetsus, atomism — täpselt samuti nagu häälelainer ei saa jagada lõpmata lühikesteks osadeks, ilma et kaoks hääle laineline iseloom, ei saa ka kvantosakesi vaadelda ainult ühel aja punkthetkel, sest vastavalt kvantmehaanikale on kvantosake ühtlasi laine. Ajavahemik ei saa olla lõpmatult jagatav, sest teatud piirist alates kaotab materia ühe oma olemuslikest tunnustest — lainelisuse.

Heisenbergi määramatuseprintsip ei luba ühel ja samal ajahetkel mõõta kvantosakese koordinaati ja impulsi. Matemaatika keeles tähendab see, et impulss ja koordinaat on kirjeldatud mittekommuteeruvate operaatorite abil. Mõlema, nii koordinaadi kui impulsi kohta võime informatsiooni saada ainult tänu liikumisele ajas, mõõtes neid eri ajahetkedel. Meie mõistuse loogika on Boole'i loogika, kommuteeruvate suuruste loogika; looduse loogika ei ole Boole'i loogika, sest kvantmehaanika põhisuurused on mittekommuteeruvad. Mõistus võib universumist aru saada ainult siis, kui ta vaatleb seda ajalises arengus.

LÕPETUSEKS

Kuigi ülalesitatud kildudes on palju juttu aja mõistest seoses uusimate füüsikateooriatega, ei ole sugugi kohatu Marek Pienkowski retooriline küsimus: kas me oleme Aristotelese ja Püha Augustinuse aegadest alates aja mõistmisel üldse edasi läinud või oleme olnud võimelised lisama ainult joonealuseid märkusi nende suurmeeste mõtetele?

Kirjandus

- Saint Augustin 1964. *Les confessions*. Paris: Garnier—Flammarion
- Carter, Brandon 1983. The anthropic principle and its implications for biological evolution. — *Philosophical Transactions of the Royal Society, London*, vol. A310, no. 1512, pp. 347—363
- Dyson, Freeman John 1979. Time without end: Physics and biology in an open universe. — *Reviews of Modern Physics*, vol. 15, pp. 447—460
- Leslie, John 1990. Is the end of the world nigh? — *The Philosophical Quarterly*, vol. 40, no. 158, pp. 65—72
- Nielsen, Holger Bech 1989. Random dynamics and relations between the number of fermion generations and the fine structure constants. — *Acta Physica Polonica*, vol. B20, no. 5, pp. 427—468
- Tipler, Frank 1986. Interpreting the wave function of the Universe. — *Physics Reports*, vol. 137, no. 4, pp. 231—275

MIS ON VABADUS?

Hannah Arendt

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

III

Ilmselt on arusaam vabaduse ja poliitika vastastikusest sõltuvusest tänapäeva ühiskonnateooriatega vastuolus. Õnnetuseks ei tulene sellest, et meid võiks aidata vanemate, eelmodernsete traditsioonide ja teooriate juurde tagasi pöördumine. Tõepoolest, kõige suuremad raskused vabaduse olemuse mõistmiseni jõudmisel tulevadki sellest, et lihtne tagasipöördumine traditsiooni juurde ja eriti selle juurde, mida me tavatseme nimetada suureks traditsiooniks, meid ei aita. Nii vabaduse filosoofilisel kontseptil, nagu see esmalt tekkis antiikajal, kus vabadusest sai mõtteprotsess, mille abil inimene võis end nii-öelda maailmast välja arutleda, kui ka kristlikul ja tänapäeval vaba tahte mõistel puudub alus poliitilises kogemuses. Meie filosoofiline traditsioon väidab peaaegu üksmeelselt, et vabadus algab seal, kus inimesed on maha jätnud paljude poolt asustatud poliitilise elu valdkonna, ja et seda ei kogeta seoses teistega, vaid suhtlemisel oma minaga — kas sisedialoogi kujul, mida me Sokratesest alates mõtlemiseks nimetame, või konfliktis iseendaga, sisevõitluses selle vahel, mida ma tahaksin ja mida ma teen, mille halastamatu dialektika avas esmalt Pauluse ja siis Augustinuse ees inimsüdame ebakindluse ja võimetuse.

Algus eelmises numbris.

Vabadusküsimuse ajaloo suhtes on kristlikust traditsioonist tõepoolest saanud otsustav tegur. Me võrdsustame peaaegu automaatselt vabaduse vaba tahtega, s.o omadusega, mida klassikaline antiikaeg samahästi kui ei tundnud. Sest tahtel sellisena, nagu kristlus selle avastas, oli nii vähe ühist hästi tuntud võimetega ihaldada, kavatseda ja millegi poole püüelda, et ta nõudis endale tähelepanu alles siis, kui oli nendega konflikti sattunud. Kui vabadus olekski tõepoolest ainult tahtefenomen, peaksime järeldama, et antiikajal vabadust ei tuntud. See on loomulikult absurdne, ent kui keegi sooviks seda tõestada, võiks ta viidata sellele, et Augustinuse–eelses filosoofias, nagu mainitud, ei mänginud vabadusidee mingit rolli. Selle rabava tõsiasja põhjuseks on see, et nii Kreeka kui Rooma ajastul oli vabadus eranditult poliitiline mõiste, tegelikult linnriigi ja kodakondsuse kvintessents. Meie filosoofilise mõtte traditsioon, mis algab Parmenidesest ja Platonist, põhines otseselt vastandumisel polisele ja selle kodanikuks olemisele. Filosoofi valitud elulaadi mõisteti poliitilise elulaadi βίος πολιτικός¹² e vastandina. Seetõttu oli vabadus, kreeka mõistes poliitika tegelik kese, niisugune idee, mis juba määratluselt ei mahtunud hästi kreeka filosoofia raamidesse. Alles siis, kui varased kristlased, eelkõige Paulus, avastasid vabaduse liigi, mil puudus seos poliitikaga, võis vabaduse mõiste filosoofia ajalukku siseneda. Vabadusest sai üks filosoofia põhiprobleem siis, kui seda kogeti millenagi, mis tekib suhtlemises minu ja mu enese vahel väljaspool inimestevahelist suhtlemist. Vabast tahtest ja vabadusest said sünonüümsed mõisted¹² ja vabaduse

¹² Leibniz ainult võtab kokku ja sõnastab kristliku traditsiooni, kui kirjutab: «Die Frage, ob unserm Willem Freiheit zukommt, bedeutet eigentlich nichts anderes, als ob ihm Willen zukommt. Die Ausdrücke «frei» und «willensgemäss» besagen dasselbe». (Küsimus, kas vabadus meie tahtega sobib, ei tähenda tegelikult muud kui seda, kas talle tahe sobib. Valjendid «vaba» ja «tahtega kooskõlas» tähistavad ühte ja sama.) *Schriften zur Metaphysik I* «Bemerkungen zu den cartesischen Prinzipien», 39. artikli juurde.

olemasolu tunnetati täielikus üksinduses, «kus ükski inimene ei saa takistada tulist heitlust iseendaga, millesse /ta on/ astunud», hukutavat konflikti, mis leidis aset hinge «sisemises kijas» ja pimedas «südamekambris».¹³

Loomulikult ei puudunud klassikalisel antiikajal üksindusfenomeni kogemus. Teati hästi, et üksildane inimene pole enam üks, vaid kaks ühes, et suhtlemine minu ja mu enese vahel algab sellest hetkest, mil suhtlemine minu ja kaasinimeste vahel ükskõik millisel põhjusel katkeb. Lisaks sellele dualismile, mis on mõtte eksistentsiaalne tingimus, on klassikaline filosoofia Platonist alates rõhutanud dualismi hinge ja ihu vahel, mille läbi inimlik liikumisvõime omistati hingele, arvati, et hing liigutab nii iseennast kui ka keha. Platonliku mõtte piiridesse jäi ka selle omaduse tõlgendamine hinge valitsemisena keha üle. Kuid augustinuslik «tulise heitluse» üksindus hinges eneses oli täiesti tundmatu, sest võitlus, millesse astuti, ei toimunud mõistuse ja kire, arusaamise ja θυμός'e¹⁴, s.o kahe erineva inimliku omaduse vahel, vaid oli tahte enese sisemine konflikt. Ning see ühe ja sama omaduse sisemine kahetisus oli tuntud mõtte karakteristikuna, iseene-sega peetava dialoogina. Teisisõnu, kaks-ühes-üksindusel, mis käivitab mõtteprotsessi, on tahte täpselt vastupidine mõju: ta halvab selle ja lukustab endasse; üksinduses tahta on alati samaaegselt *velle* ja *nolle*, tahta ja mitte tahta.

Halvav mõju, mis tahtel näib enesele olevat, on seda üllatavam, et tahte olemuseks on ilmselt see, et ta käsib ja talle kuuletatakse. Seega tundub «ebardlikuna», et ini-

¹³ Augustinus, *Confessiones*, VIII rmt, 8. ptk.

¹⁴ Seda konflikti kohtame sageli Euripidesel. Nii ütleb Medeia enne oma laste tapmist: ja ma tean, milliseid tegusid olen sooritamas, kuid θυμός on tugevam kui mu kaalutlused» (1078ff), ning Phaidra («Hippolytos», 376ff) kõneleb samal toonil. Asja tuum on alati selles, et mõistus, teadmine, arusaamine jne on liiga nõrgad, et panna vastu kire rünnakule, ning võib-olla ei ole juhuslik, et konflikt puhkeb naiste hinges, kes on vähem kaine arutlemise mõju all kui mehed.

mene võib ennast käskida, aga talle ei kuuletuta; ebaradikkus, mida võib seletada ainult ma-tahan ja ma-ei-taha üheaegse kohalviibimisega.¹⁵ See aga on juba Augustinuse tõlgendus; ajalooline tõsiasi on, et tahtefenomen avaldus algselt selle kogemises, et ma ei tee seda, mida tahaksin; et on olemas selline asi nagu tahan-ja-ei-saa. Antiigis polnud tundmatu mitte see, et on võimalik tean-aga-ei-taha, vaid see, et ma-tahan ja ma-saan ei ole üks ja seesama — *non hoc est velle, quod posse*.¹⁶ Sest ma-tahan-ja-saan oli antiigiinimestele loomulikult vägagi tuttav. Meil tarvitseb vaid meelde tuletada, kui järjekindlalt Platon nõudis, et ainult neil, kes teavad, kuidas valitseda iseennast, võib olla õigus valitseda teisi ja vabaneda kuu-
lekuskohustusest. Ning on tõsi, et enesevalitsemine on jäänud spetsiifiliseks poliitiliseks vooruseks, kasvõi seetõttu, et see on virtuoossuse silmapaistev näitaja, milles ma-tahan ja ma-saan peavad olema nii hästi kooskõlastatud, et langevad tegelikult ühte.

Olnuks antiikfilosoofial aimu võimalikust konfliktist selle vahel, mida ma saan ja mida tahan, oleks ta kindlasti mõistnud vabadusfenomeni kui ma-saan loomupärast omadust või oleks mõeldavalt võinud seda defineerida kui ma-tahan ja ma-saan ühtelangemist; kuid kindlasti poleks ta seda vaadelnud ma-tahan või ma-tahaksin juurde kuuluvana. See väide ei ole tühine mõttespekulatsioon; isegi euripideslik konflikt mõistuse ja θυμός'e vahel, mis mõlemad samaaegselt hinges kohal viibivad, on suhteliselt hiline nähtus. Tüüpilisem ning meie kontekstis olulisem oli veendumus, et kirg võib inimese mõistuse küll pimestada, kuid kui mõistusel on kord õnnestunud end kuuldavaks teha, ei jää järele kirge, mis takistaks inimest selle

¹⁵ «Niikaua kui vaim käsib, tahab tahe, ja niikaua kui kästut ei tehta, ei taha ta,» ütleb Augustinus oma *Pihtimuste (Confessiones)* VIII raamatu kuulsas 9. peatükis, mis käsitleb tahtet ja selle võimu. Augustinuse jaoks oli iseenesestmõistetav, et «tahta» ja «käskida» on üks ja seesama.

¹⁶ Augustinus, *ibid.*

tegemisel, millest ta teab, et see on õige. See veendumus on aluseks ka Sokratese õpetusele, et voorus on omamoodi teadmine, ning meie hämmeldus selle üle, et keegi üldse kunagi võis õpetada, et voorus on «mõistuslik», et seda võib õppida ja õpetada, tuleneb pigem meie tutvusest tahtega, mis on iseeneses murdunud, mis samaaegselt tahab ja ei taha, kui mingist kõrgemast arusaamisest mõistuse väidetava võimetuse osas.

Teisisõnu — tahe, tahtejõud ja võimutahe on meie jaoks peaaegu identsed mõisted; võimu aujärjeks on meie silmis tahtevõime, nagu inimene seda läbikäimises isendadega teab ja kogeb. Ning selle tahtejõu nimel pole me kohitsenud mitte ainult oma loogilist mõtlemist ja tunnetuslikke võimeid, vaid ka muid, «praktilisemaid» omadusi. Kuid kas isegi meile ei ole ilmne, et — Pindarose sõnu kasutades — «suurim mure on see: seista väljaspool õiget ja ilusat, mida tunned, paratamatuse (sunni) tõttu?»¹⁷ Paratamatus, mis ei lase mul teha seda, mida tean ja tahan, võib tärgata maailmast või mu enese kehast või ande, talendi ja inimese kaasasündinud omaduste puudulikkusest, mille üle tal on vaevalt rohkem võimu kui teiste, olukorrast tulenevate tingimuste üle, ja need tegurid, kaasa arvatud psühholoogilised, määravad inimest väljastpoolt, mis puutub omadustesse ma-tahan ja ma-tean, s.t egosse endasse. Jõud, mis neile tingimustele vastab, mis nii-öelda vabastab tahtmise ning teadmise neid paratamatusega siduvaist köidikuist, on ma-saan. Ainult seal, kus ma-tahan ja ma-saan ühte langevad, saab vabadus teoks.

On olemas veel üks moodus kontrollimaks kaasaegset vaba tahte mõistet, mis on sündinud religioosest predikamendist ja formuleeritud filosoofilises keeles vanemate,

¹⁷ Püütia ood IV, 287—289:

φαντὶ δ᾽ ἔμμεν
 τοῦτ' ἀνιάρωτατον, καλὰ
 γινώσκοντ' ἀνάγκη
 ἔκτος ἔχειν πόδα.

rangelt poliitiliste vabaduskogemuste taustal. Uusaja algusega kaasnenud poliitilise mõtte taaselustumises võime eristada neid mõtlejaid, keda võib tõeliselt nimetada «poliitikateaduse» isadeks, sest nad said näpunäiteid uutelt avastustelt loodusteaduste vallas — nende suurim esindaja oli Hobbes, ja neid, kes kuulatasid antiigi poliitilist mõtlemist, laskmata end häirida nondest tüüpiliselt tänapäevastest edusammudest; seda mitte mingi erilise eelstuse tõttu mineviku suhtes iseenesest, vaid lihtsalt seepärast, et kiriku ja riigi, religiooni ja poliitika eraldumine oli tekitanud sõltumatu ilmaliku poliitikasfääri, mis oli tundmatu Rooma impeeriumi langusest peale. Selle poliitilise sekularismi suurim esindaja oli Montesquieu, kes, küll ükskõikne rangelt filosoofilise iseloomuga probleemide suhtes, tunnetas sügavalt nii kristliku kui filosoofide poliitiliste eesmärkidega vabaduse mõiste küündimatust. Et sellest vabaneda, hakkas ta selgesõnaliselt eristama filosoofilist ja poliitilist vabadust. Erinevus oli selles, et filosoofia ei nõua vabaduselt enam kui tahte rakendamist (*l'exercice de la volonté*), olenemata olukorrast ja tahte seatud eesmärkide saavutamisest. Poliitiline vabadus, vastupidi, seisneb võimes teha seda, mida peaks tahtma (*la liberté ne peut consister qu' à pouvoir faire ce que l'on doit vouloir* — rõhuasetusega sõnale *pouvoir*).¹⁸ Nagu antiikfilosoofidele, oli ka Montesquieu'le enesestmõistetav, et toimijat ei saa enam vabaks nimetada, kui tal puudub võime teha — ja sealjuures pole oluline, kas selle võimetuse põhjuseks on sisemised või välised asjaolud.

Valisin näiteks enesekontrolli, sest meie jaoks on see ilmselt tahte ja tahtejõuga seonduv nähtus. Kreeklased on rohkem kui ükski teine rahvas mõtisklenud mõõdukuse ja hingeratsude taltsutamise vajalikkuse teemadel, ometi ei

¹⁸ *Esprit des Lois*, XII, 2, ja XI, 3. (...vabadus (saab) seisneda üksnes selles, et võidakse teha seda, mida peab tahtma. — Tlk E. Sarv, *Akadeemia*, nr 3, 1990, lk 566).

hakanud nad kunagi aduma tahet kui eraldiseisvat võimet, mis eristub kõigest muust, milleks inimene on suuteline. Ajalooliselt avastasid inimesed tahte alles siis, kui kogesid selle võimetust ja mitte selle jõudu; siis, kui nad ütlesid koos Paulusega: «Tahet mul on, aga head teha ma ei suuda».* See on sama tahe, mille puhul Augustinus kaebab, et näib, nagu poleks selle jaoks «sugugi ebardlik osalt tahta, osalt mitte»; ja kuigi ta osutab, et tegemist on «vaimu tõvega», möönab ta ka, et tahtest vallatud vaimu jaoks on see tõbi nii-öelda loomulik: «Sest kui tahe käsib, et midagi tahetaks, ei käsuta ta midagi muud peale iseenda... Kui tahe oleks täielik, ta isegi ei käsiks enesel olla, sest ta oleks juba olemas.»¹⁹ Teisisõnu, kui inimesel üldse on tahet, näib paratamatult alati, nagu oleksid samas inimeses kaks tahet, mis võitlevad teineteisega vaimu pärast tema vaimu üle. Seega on tahe ühtaegu võimas ja võimetu, on ja ei ole vaba.

Kui kõneleme tahtejõu võimetusest ja sellele seatud piiridest, mõtleme tavaliselt inimese võimetust ümbritseva maailma suhtes. Seetõttu on mõneti oluline tähele panna, et neis varastes tunnistustes ei saanud tahe looduse või olukorra kõigeväeliste jõudude käest lüüa; konflikt, mida põhjustas selle ilmsikstulek, polnud ei konflikt ühe ning paljude vahel ega keha ja vaimu võitlus. Vastupidi, keha ja vaimu suhe oli Augustinuse jaoks isegi tahtele loomuomase tohutu jõu väljapaistvaks näiteks: «Vaim käsutab keha ja keha kuuletub otsekohe; vaim käsutab ennast ja talle pannakse vastu.»²⁰ Selles kontekstis esindab keha välismaailma ega ole vähimalgi määral identne inimese endaga. Just inimeses endas, «sisemises kojjas» (*interior domus*), kus inimene veel Epiktetose arvates täielik isand

* Ro 7, 18.

¹⁹ *Esprit des Lois*, *ibid.*

²⁰ *Ibid.*

oli, tekkis tema konflikt iseendaga ning tahe sai lüüa. Kristlik tahtejõud avastati kui enesevabastuse organ ning kaalumisel leiti see kohe kerge olevat. Näib, nagu oleksid ma-tahan kohe halvanud ma-saan, nagu oleks inimesed hetkel, mil nad vabadust tahtsid, kaotanud võime vabad olla. Selles hukutavas kokkupõrkes maiste ihade ja kavatsustega, millest tahtejõud inimese oleks justkui pidanud vabastama, ilmnes, et enim, mida tahtmine on võimeline saavutama, on rõhumine. Tahte jõuetuse tõttu, tema võimetuse tõttu ehedat jõudu tekitada, ta pideva lüüasaamise tõttu inimese võitluses iseendaga, milles ma-saan-omaduse jõud välja kurnatakse, muutus võimutahe otsemaid rõhumistahteks. Siinkohal võin vaid viidata saatuslikele tagajärgedele, mis vabaduse niisugusel võrdsustamisel inimliku tahtvõimega on poliitikateooriale. See on üks põhjusi, miks me isegi tänapäeval peaaegu automaatselt võrdsustame võimu rõhumisega või vähemalt teiste üle valitsemisega.

Kuidas sellega ka oleks, see, mida me tavaliselt mõistame tahte ja tahtejõu all, on välja kasvanud konfliktist tahtva ja täideviiva pooluse vahel, ma-tahan-ja-ei-saakogemusest, mis tähendab, et ma-tahan, ükskõik mida tahetakse, allub ikkagi minale, paneb sellele vastu, kannustab seda edasi, ergutab seda kaugemale või saab selle läbi hukka. Ükskõik kui kaugele võimutahe ka ulatuks, isegi siis, kui sellest vallatud inimene hakkab kogu maailma vallutama, ei saa ma-tahan iialgi minast vabaks. Ta jääb alati minaga seotuks ja tegelikult selle köidikutesse. See minaga siduv köidik eristab ma-tahan-omadust ma-mõtlen-omadusest, mis saab samuti teoks minu ja mu enese vahel, ent selles dialogis ei ole mina mõttetegevuse objekt. Selle tõsiasja põhjuseks, et ma-tahan on muutunud nii võimujanuseks, et tahe ja tahtejõud saavad tegelikult identseks, on võib-olla asjaolu, et seda kogeti esmalt sel-

le võimetuses. Igatahes pärib türannia, ainuke valitsusvorm, mis tuleneb otse ma-tahan-omadusest, oma ahne julmuse egotismilt, mis puudub täiesti nendes utoopilistes mõistusetüranniates, mille abil filosoofid tahtsid inimesi vaos hoida ja mille nad löid ma-mõtlen-mudeli järgi.

Ütlesin, et filosoofid hakkasid vabadusprobleemi vastu huvi üles näitama siis, kui vabadust ei kogetud enam tegutsemises ja seoses teistega, vaid tahtmises ja suhtlemises iseendaga, siis kui vabadusest oli lühidalt öeldes saanud vaba tahe. Sellest ajast saadik on vabadus olnud esmajärgulise tähtsusega filosoofiline probleem, seesuguse na rakendati teda poliitikavallas ja nõnda on tast saanud ka poliitiline probleem. Et filosoofias toimus nihe tegutsemiselt tahtejõu suunas, vabadusest kui seisundist, mis ilmneb tegevuses, *liberum arbitrium*'i poole, ei olnud vabaduse ideaaliks enam virtuoossus eespool mainitud mõttes, vaid selleks sai suveräänsus, vaba tahte ideaal, teistest sõltumatu ja lõpuks neile vastandlik. Meie praeguse vabadusmõiste filosoofiline päritolu on ikka veel üsna ilmnene 18. sajandi poliitiliste autorite töödes, kus näiteks Thomas Paine kinnitab, et «vaba olemiseks on (inimese jaoks) küllalt selle tahtmisest», sõna, mida Lafayette rakendas rahvusriigi puhul: *Pour qu'une nation soit libre, il suffit qu'elle veuille l'être.*

Ilmselt on seesugused sõnad Jean-Jacques Rousseau poliitikafilosoofia järelkaja. Rousseau esindas kõige järjekindlamalt suveräänsusteooriat, mille ta tuletas otseteed tahtest, nii et ta võis luua ettekujutuse poliitilisest võimust rangelt individuaalse tahtejõu malli järgi. Ta vaidles vastu Montesquieu'le, öeldes, et võim peab olema suveräänne, see on jagamatu, sest «jagunenud tahe on kujuteldamatu». Ta ei vältinud sellise äärmusliku individualismi tagajärgi ning väitis, et ideaalses riigis «ei ole kodanikevahelist kommunikatsiooni», et kildkondlikkuse vältimi-

seks «peab iga kodanik mõtlema ainult omaenese mõt- teid». Tegelikkuses lükati Rousseau teooria ümber sel liht- sal põhjusel, et «tahtel on absurdne end tulevikuga sidu- da²¹ ja ühiskond, mis tegelikult rajaneks sellisel suve- räänsel tahtel, poleks ehitatud mitte liivale, vaid vesiliiva- le. Kogu poliitiline asjaajamine toimub ning on alati toi- munud tulevikusidemete ja –seoste keerukas raamis — nagu seadused ja konstitutsioonid, lepingud ja liidud — need kõik tulenevad lõplikult omadusest lubada ja lubadu- si tulevikule omasest ebakindlusest hoolimata ka pidada. Veel enam: riiki, milles puudub kodanikevaheline kommu- nikatsioon ja kus iga inimene mõtleb ainult oma mõtteid, määratletakse kui türanniat. See, et tahe ja tahtejõud iseeneses ja omaette võetuna, teiste omadustega seosta- mata, on sisuliselt poliitikavälised ja isegi antipoliitilised, ei ole võib-olla kusagil mujal nii märgatav kui mõttetus- tes, milleni jõudis Rousseau ning kentsakas rõõmsameel- suses, millega ta neid aktsepteeris.

Poliitiliselt on selline vabaduse ja suveräänsuse sa- mastamine ehk vabaduse ja vaba tahte filosoofilise võrd- sustamise kõige ohtlikum ja kahjulikum tagajärg. Sest see viib kas inimvabaduse eitamiseni — nimelt siis, kui mõis- tetakse, et ükskõik millised inimesed ka on, nad pole iial- gi suveräänsed — või äratundmiseni, et ühe inimese või rühmituse või riigi vabadust saab osta ainult kõigi teiste vabaduse, s.o suveräänsuse hinnaga. Traditsioonilise filo- soofia kontseptuaalsetes raamides on tõepoolest väga ras- ke mõista, kuidas saavad koos eksisteerida vabadus ja mittesuveräänsus, või teisiti öeldes — kuidas saab inime-

²¹ Vt *Ühiskondliku lepingu* teise raamatu nelja esimest peatükki. Kaasaegsete poliitikateoreetikute hulgas on Carl Schmitt suveräänsuse mõiste kõige võimekam kaitsja. Ta mõistab selgesti, et suveräänsuse juu- red asuvad tahtes: suveräänne on see, kes tahab ja käsib. Vt criti tema teost *Verfassungslehre*, München, 1928, lk 7, 146.

sele mittesuveräänsuse tingimustes osaks langeda vabadus. Tegelikult arvestab vabaduse eitamine põhjusel, et inimene pole suveräänne, tegelikkust niisama vähe, nagu on ohtlik uskuda, et üksikisik või grupp saab olla vaba ainult suveräänne olles. Riikide kuulus suveräänsus on alati olnud illusioon, mida saab pealegi säilitada ainult vägivallavahenditega, s.o sisuliselt mittepoliitiliste abinõudega. Inimlike tingimuste puhul, mille määrab ära asjaolu, et Maal ei ela mitte inimene, vaid inimesed, on vabadus ja suveräänsus nii vähe identsed, et ei saa isegi samaaegselt eksisteerida. Kui inimesed soovivad üksikisikute või grupina suveräänsed olla, peavad nad alluma tahte survele, olgu see siis individuaalne tahe, millega sunnitakse iseennast, või organiseeritud rühmituse «üldine tahe». Kui inimesed soovivad vabad olla, on just suveräänsus see, millest neil tuleb lahti öelda.

IV

Et kogu vabadusprobleem jõuab meie ette ühelt poolt kristliku traditsiooni, teisalt algselt antipoliitilise filosoofilise traditsiooni taustal, on meil raske mõista, et võib eksisteerida vabadus, mis ei ole tahteomadus, vaid kuulub tegemise ja tegutsemise juurde. Mingem seetõttu veel kord tagasi antiikaega, s.t selle poliitiliste ja filosoofiaeelsete traditsioonide juurde, muidugi mitte eruditsiooni näitamiseks ega isegi mitte meie traditsiooni järjepidevuse tõttu, vaid lihtsalt seepärast, et vabadust, mida kogetakse tegutsemisprotsessis ja ei kusagil mujal — kuigi inimkond ei ole seda kogemust loomulikult kunagi täiesti kaotanud —, pole kunagi hiljem sõnastatud samasuguse klassikalise selgusega.

Kuid eespool mainitud põhjustel, mida me siinkohal vaadelda ei saa, pole seda sõnastust mitte kusagil raskem tabada kui nende filosoofide kirjutistes. Loomulikult viiks

meid asjast liiga kaugele püüe nii-öelda destilleerida adekvaatseid mõisteid mittefilosoofilise kirjanduse, luule- ja draamateoste, ajaloolaste ja poliitiliste kirjutiste hulgast, mille sõnastus tõstab kogemused hiilgusevalda, mis ei ole kontseptuaalse mõtlemise vald. Ja meie eesmärki silmas pidades ei ole see ka vajalik. Sest kõigel, mida antiikkirjandusel, nii kreeka- kui ladinakeelsel, meile ka öelda oleks, on juured omapärases asjaolus, et nii kreeka kui ladina keeles on olemas kaks verbi tähistamaks seda, mida me üldiselt nimetame «tegutsema». Need kaks kreeka keelset sõna on ἄρχειν: alustama, juhtima ja lõpuks ka valitsema; ning πράττειν: midagi läbi viima. Vastavad ladinakeelsed sõnad on *agere*: midagi käivitama; ning *gerere*, mida on raske tõlkida ja mis ligikaudu tähendab möödunud tegude kestvat ja toetavat jätkumist, mille tulemuseks on *res gestae*, teod ja sündmused, mida me nimetame ajalooliseks. Mõlemal juhul toimub tegevus kahes erinevas astmes; esimene aste on algus, mille läbi maailma tekib midagi uut. Kreeka sõna ἄρχειν, mis tähendab alustamist, juhtimist, valitsemist, see tähendab vaba inimese välja paistvaid omadusi, annab tunnistust kogemusest, milles vaba olemine ja võime alustada midagi uut langesid ühte. Nägu tänapäeval ütleksime, vabadust kogeti spontaansuses. Sõna αρχειν mitmekordne tähendus osutab järgmisele: midagi uut võisid alustada ainult need, kes juba olid valitsejad (s.o majapidamise pead, kes valitsesid orjade ja perekonna üle) ning olid end seega elu esmavajadustest vabastanud, et tegelda asjatoimetustega võõrsil või polise kodanikuks olemisega. Mõlemal puhul ei valitsenud nad enam, vaid olid valitsejad valitsejate seas, liikusid endaga võrdsete hulgas, kelle abi nad kui valitsejad tarvitasid, et alustada midagi uut, teha algust uue ettevõtmisega; sest ainult teiste abiga sai ἄρχειν, valitseja, alustaja ja juht, tõepoolest tegutseda, πράττειν, läbi viia seda, mida oli tegema hakanud.

Ka ladina keeles on vaba olemine ning alustamine

omavahel seotud, ehkki teistsugusel viisil. Roomalik vabadus oli pärandus, mille Rooma riigi rajajad jätsid Rooma rahvale; selle vabadus oli seotud algusega, mille esiisad olid linna rajades kehtestanud ja mille probleemidega järeltulijad pidid toime tulema, mille tagajärjed nad pidid enda peale võtma ja mille aluseid neil tuli «augmenteerida». Kõik need tegurid kokku on Rooma vabariigi *res gestae*. Seetõttu polnud rooma ajalookirjandus, põhiolemuselt niisama poliitiline kui kreeka oma, iialgi rahul suurte tegude ja sündmuste tühipalja ümberjutustamisega; erinevalt Thukydidesest või Herodotosest tundsid Rooma ajaloolased end alati seotud olevat Rooma ajaloo algusega, sest see algus sisaldas Rooma vabaduse autentset koostisosa ning muutis seega nende ajaloo poliitiliseks. Ükskõik millest kõneldes alustasid nad *ab urbe condita*, linna rajamisest, Rooma vabaduse tagamisest.

Olen juba maininud, et antiikne vabaduskontseptsioon ei mänginud kreeka filosoofias mingit rolli just oma eranditult poliitilise päritolu tõttu. Tõsi, kohati mässasid Rooma kirjamehed sokraatilise kooli antipoliitiliste tendentside vastu, kuid nende imelik filosoofilise talendi puudumine ilmselt takistas neid teoreetilise vabaduskontsepti leidmisel, mis võinuks olla adekvaatne nende enese kogemuse ja Rooma *res publica*'s eksisteerivate suurte vabadustavade suhtes. Kui ideede ajalugu oleks nii ühtne, nagu ajaloolased mõnikord ette kujutavad, oleks meil isegi vähem lootust leida valiidseid poliitilisi vabadusideid Augustinuse, suure kristliku mõtleja töödes, kes tegelikult tõi filosoofia ajalukku sisse Pauluse vaba tahte mõiste kogu selle keerulisuses. Ometi me leiame, et Augustinus ei käsita vabadust mitte ainult kui *liberum arbitrium*'i — kuigi see käsitus sai traditsiooni jaoks otsustavaks —, vaid ka kui hoopis teisel teel tuletatud mõistet, mis iseloomulikult esineb tema ainsas poliitilises traktaadis *De Civitate Dei*. Augustinuse *Jumalariigist* räägib, nagu ongi loomulik, spetsiifilisest Rooma kogemuste taustast rohkem kui üks-

ki teine tema töö, ja selles ei mõelda vabaduse all mitte inimese siseseisundit, vaid maise inimeksistenti iseloomu. Inimene mitte niivõrd ei oma vabadust, pigem võrdustatakse teda või tema maailmatulekut vabaduse ilmutamisega universumi; inimene on vaba, sest ta on algus ja loodi sellisena pärast seda, kui universum oli juba valmis saanud: *Initium ut esset, creatus est homo, ante quem nemo fuit.*²² Iga inimese sünnis leiab see esialgne algus uuesti kinnitust, sest igal hetkel tuleb juba olemasolevasse maailma midagi uut, mis kestab edasi pärast iga üksikisiku surma. Inimene saab alustada, sest ta on algus; olla inimene ja olla vaba on üks ja seesama. Jumal lõi inimese, et tuua maailma alustamisvõime — vabadus.

Varakristluse tugevad antipoliitilised tendentsid on nii tuntud, et asjaolu, et kristlik mõtleja oli esimene, kes formuleeris antiikaja poliitilise vabadusidee filosoofilised küljed, rabab meid kui peaaegu paradoksaalne. Ainuke pähe tulev selgitus on see, et Augustinus ei olnud mitte ainult kristlane, vaid ka roomlane, ja et selles osas oma tööst formuleeris ta Rooma-ajastu antiigi keskse poliitilise kogemuse, mis ütles, et vabadus alguse kaudu tuleb ilmsiks rajamisaktis. Ometi olen veendunud, et see mulje muutuks märgatavalt, kui Naatsareti Jeesuse sõnu nende poliitiliste varjundite osas tõsisemalt võetaks. Neis Uue Testamendi osades leiame vabadusele ja eriti inimvabadusele omase võimu ebatavalist mõistmist; kuid inimvõime, mis sellele võimule vastab, mis evangeeliumi sõnade kohaselt on võimeline mägesid paigast tõstma, ei ole tahe, vaid usk. Usu töö, tegelikult tema tulemus, on see, mida evangeeliumid nimetavad «imeks», sõna, millel Uues Testamendis on palju tähendusi ja mida on raske mõista. Võime need raskused siinkohal tähele panemata jätta ja viidata ainult neile lõikudele, milles imed pole ilmselt üleloomulikud sündmused, vaid ainult see, mida kõik imed, nii

²² XII rmt, 20. ptk.

hästi inimeste kui jumaliku toimija poolt sooritatud, alati peavad olema, nimelt mingi loomuliku sündusteahela, mõne automaatse protsessi katkestused, millises kontekstis nad tulevad täiesti ootamatult.

Pole kahtlust, et Maale paigutatud inimelu ümbritsevad mitmed automaatsed protsessid — Maa looduslikud protsessid, mida omakorda ümbritsevad kosmilised protsessid; ning meid ennast juhivad samasugused jõud sel määral, mil määral ka meie oleme osake orgaanilisest loodusest. Veel enam, meie poliitikaelu, mis õigupoolest kuulub tegutsemise valda, leiab samuti aset keset protsesse, mida me nimetame ajalooliseks ja mis kipuvad olema sama automaatsed kui looduslikud ja kosmilised protsessid, kuigi nad käivitati inimeste poolt. Tõde on see, et automatism kuulub kõigi, ükskõik mis päritolu protsesside olemusse, ning see ongi põhjus, miks ükski üksiktegu ja ükski üksiksündmus ei saa kunagi lõplikult lunastada ja päästa üht inimest või rahvust või inimkonda. Automaatsete protsesside loomuses, millele inimene küll allub, kuid mille sees ja mille vastu ta võib end tegevuse kaudu maksma panna, on see, et nad võivad inimesele ainult hukku kaasa tuua. Kui inimtekkelised ajaloolised protsessid on kord automaatseks muutunud, pole nad vähem hukatuslikud kui looduslik eluprotsess, mis juhib meie organismi ning viib omaenese terminites, see tähendab bioloogiliselt, olemisest olematuse, sünnist surma poole. Ajaloo-teadused tunnevad liigagi hästi selliseid juhtumeid, kus kivistunud ja lootusetult allakäiguteel olevate tsivilisatsioonide hukk näib olevat ette määratud nagu bioloogiline paratamatus, ja et sellised ajaloolised seisakuprotsessid võivad kesta ja vinduda sajandeid, võtavad nad enda alla isegi lõviosa kirjapandud ajaloost; vabana elamise perioodid on olnud inimkonna ajaloos alati suhteliselt lühikesed.

See, mis jääb tardumuse ja ettemääratud huku ajajärkudel tavaliselt puutumatuks, on vabadusomadus ise, puhas võime alustada, mis hingestab ja inspireerib igasugust

inimtegevust ning on kõigi suurte ja ilusate asjade loomise varjatud allikas. Kuid nii kaua kui see allikas varjatuks jääb, ei ole vabadus maine, käegakatsutav reaalsus; see tähendab, ta pole poliitiline. Et vabaduse allikas ei kao, isegi kui poliitikaelu on kivistunud ja poliitiline tegetsemine võimetu automaatseid protsesse katkestama, võib vabadust nii lihtsalt eksikombel olemuselt poliitikaväliseks nähtuseks pidada; sellistes tingimustes ei kogeta vabadust kui olemise viisi sellele omase «virtuossuse» ja meisterlikkusega, vaid kui ülimat kingitust, mille kõigist maailma olenditest on saanud üksnes inimene, millest me peaaegu kõikjal tema tegevuses võime jälgi ja märke leiada, kuid mis sellest hoolimata areneb täielikult välja ainult siis, kui tegevus on loonud omaenese maise ruumi, kus ta võib nii-öelda peidust välja tulla ning avalikuks saada.

Iga tegu, kui seda ei vaadata mitte tegutseja, vaid selle protsessi seisukohast, milles ta aset leiab ja mille automatismi ta katkestab, on «imetegu» — see tähendab midagi, mida polnud võimalik ette näha. Kui vastab tõeale, et tegetsemine ja algus on sisuliselt seesama, järeldeb sellest, et imede sooritamise võime peaks samuti inimlike omaduste piiridesse jääma. See kõlab kummalisemalt, kui asi tegelikult on. Igal uuel algusel on juba loomuses, et ta murrab maailma sisse kui «lõpmatult väike tõenäosus» ning ometi on just lõpmatult väike tõenäosus see, mis tegelikult moodustab kõige reaalsuseks kutsutava põhikoe. Kogu meie eksistents seisneb lõpuks nii-öelda imede ahelas — nagu Maa teke, orgaanilise elu arenemine sellel, inimkonna evolutsioon konkreetsest loomaliigist. Universumis ja looduses asetleidvate protsesside ja nende statistiliselt määratud tõenäosuse seisukohast on Maa teke kosmiliste protsesside käigus, orgaanilise elu kujunemine anorgaanilistest protsessidest, inimese evolutsioon kõik «lõpmatult väikese tõenäosusega», nad on igapäevakeeles «imed». Just selle «imelise» elemendi leidumise tõttu kõi-

ges reaalses rabavad sündmused, ükskõik kui kardetud või loodetud, meid üllatusšokiga, kui nad kord on sündinud. Kogemus, mis meile ütleb, et sündmused on imed, ei ole meelevaldne ega ülikeeruline — vastupidi, ta on äärmiselt loomulik ja harilikus elus peaaegu tavaline. Selle tavalise kogemusega oleks osa, mille religioon omistab üleloomulikele imedele, peaaegu arusaamatu.

Valisin näiteks looduslikud protsessid, mida katkestab millegi «lõpmatult ebatõenäolise» ilmumine, illustreerimaks asjaolu, et see, mida me tavakogemuses reaalseks kutsume, on eksistentsi leidnud väljamõeldisest veidramate kokkusattumuste tõttu. Loomulikult on see näide piiratud ja seda ei saa niisama lihtsalt inimtegevuse vallas rakendada. Oleks puhas ebausk loota automaatsete ajalooliste või poliitiliste protsesside käigus imede, «lõpmatult vähetõenäolise» tekkele, kuigi isegi seda ei saa täielikult välistada. Ajalugu on erinevalt loodusest täis sündmusi; siin esinevad juhus ja «üliväikese tõenäosuse» imed nii sageli, et imedest rääkimine ise tundub kummaline. Kuid selle sageduse põhjuseks on lihtsalt asjaolu, et ajaloolisi protsesse põhjustab ja ka katkestab pidevalt inimalgatus, *initium*, mis inimene on nii kaua, kui ta on tegutsev olend. Seega pole näitaja ettenägematu ja —ennustamatu otsimine, valmisolek «imedeks» ja nende ootamine poliitikavalas vähimalgi määral ebausk, vaid pigem realism. Ja mida enam vajub kaalukauss katastroofi kasuks, seda imelisem tundub vabaduses tehtud tegu; sest see, mis alati juhtub automaatselt ja tundub seetõttu alati möödapääsmatu, on katastroof ja mitte lunastus.

Objektiivselt — s.t väljastpoolt nähtuna ja võtmata arvesse, et inimene on algus ja alustaja, — on võimalus, et homme on samasugune kui eile, alati ülisuur. Muidugi mitte nii suur — aga peaaegu küll — kui see võimalus, et kosmiliste sündmuste käigus *ei tekigi* Maad, et anorgaanilistest protsessidest *ei kujunegi* elu, ja et loomariigi evolutsiooni tulemuseks *ei olegi* inimene. Otsustav erinevus

«üliväikese tõenäosuse», mille lasub meie maise elu reaalsus, ja ajaloolist tegelikkust määravatele sündmustele omase imelise iseloomu vahel peitub selles, et inimtegevuse valdkonnas me teame «imede» autorit. Neid panevad toime inimesed — inimesed, kes selle tõttu, et on saanud kahekordse kingi vabaduse ja tegutsemise näol, võivad tekitada omaenese reaalsuse.

EKSISTENTSIAAL-AKTIIVSE TEGEVUSE TEOORIA

Jaak Rakfeldt

Kuidas saab tunnetada iseennast?

*Ainult tegevuse kaudu, mitte kunagi aga
kaemuse kaudu. Püüa täita oma kohust ja sa
saad teada, mis sinus peitub! Ent mis on su
kohus? Päeva nõue.*

Goethe

Küsimus: Kas aktiivne tegevus ja postformaalne mõtlemisstiil aitavad inimestel võidelda elukriiside ja hingeliste häirete vastu? Postformaalset mõtlemisstiili võiks defineerida järgmiselt: 1) relatiivsuse mõistmine ja mitteabsoluutne maailmavaade; 2) paradoksaalsuse ja kontradiktorsuse aktsepteerimine; 3) paradoksaalsuste ja kontradiktorsuste süntees; 4) avatud süsteemide perspektiivi omaksvõtmine; 5) dialektiline mõtlemisstiil ja rahulolek kahetähenduslikkusega (Rybash, Hoyer, Roodin 1986). See tuleneb Piaget' kognitiivse arenemise teooriast:

- 1) sensomotoorne staadium,
- 2) konkreetsete operatsioonide staadium,
- 3) formaalsete (abstraktsete) operatsioonide staadium.

Intervjueerisin 35 katseisikut nende esmakordsel viibilisel vaimuhaiglas ning pärast nende naasmist kodudesse. Esialgsete andmete põhjal järeldan, et aktiivne tegevus

Esitatud loenguna Tartu Ülikoolis 3.VII 1990. a.

ja postformaalne, dialektiline mõtlemisstiil võivad olla üheks terapeutilise efekti näitajaks.

Vaimuhaiged kirjeldavad oma olukorda näiteks nii: «Olen hajumas»; «Tunnen end ebareaalsena»; «Olen eba-kindel ja fragmentaarne»; «Ma pole substantiivne». Psühhiaatri tõlgenduses võiks see kõlada nii: «täpsustamata subkrooniline, akuutse nihkega skisofreenia». Võimalik, et patsientide kirjeldused on isegi selgemad kui meie omad. Patsientide kirjeldused on seletatavad Erich Frommi võõrandumise (või üksilduse) kontseptsiooni kaudu: «Võõrandumine on olukord, kus isik ei tunne end maailma keskpaigna» (Fromm 1955). Fromm väitis, et endast võõrdumine põhjustab psüühilisi häireid. Frommi järgi saab neid vältida, kui inimene rahuldab oma viit eksistentsiaalset vajadust: 1) seotus (*relatedness*); 2) juurdumus (*rootedness*); 3) identsus (*identity*); 4) transtsendentsus (*transcendence*); 5) tähendus (*meaning*). (Fromm 1955.)

FROMMI EKSISTENTSIAALSED VAJADUSED

S e o t u s sisaldab üksindus- ja eraldatustunde ületamist. See on viljakas suhtlemine teistega.

J u u r d u m u s sisaldab kuulumise tunnet ühte kultuuri või sotsiaalse traditsiooniga gruppi (religioosne, perekondlik, rahvuslik).

I d e n t s u s sisaldab vastuvõetavaid sotsiaalseid rolle, mille kaudu isik tõendab oma kõlblikkust ja kinnitab oma identsust.

T r a n s t s e n d e n t s u s sisaldab kontrolli saavutamist oma elu üle ning oma saatuse valimise ja selle üle otsustamise võimalusi.

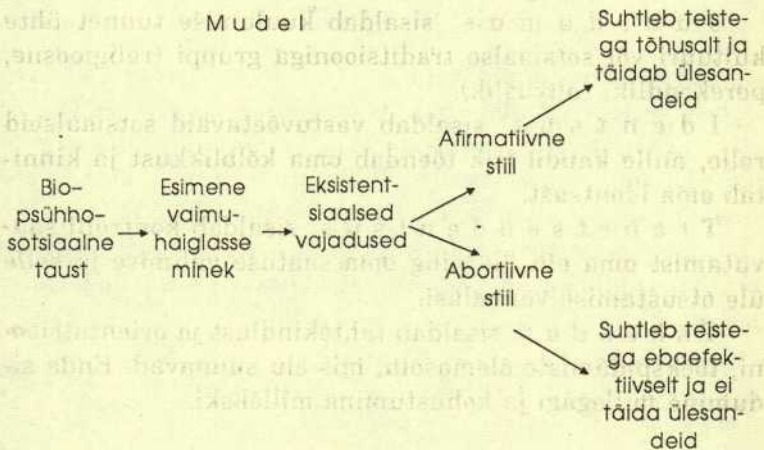
T ä h e n d u s sisaldab tahtekindlust ja orientatsiooni, tõekspidamiste olemasolu, mis elu suunavad. Enda sidumine millegagi ja kohustumine millekski.

MUDEL

See skeem näitab, kuidas need viis eksistentsiaalset vajadust on seotud aktiivse tegevusega. Bio-psühho-sotsiaalne taust koos mingi stressiga, elusündmuste või -juhtumustega või elu murranguliste etappidega, mille raskustega isik võitleb ja maadleb, võib põhjustada psüühilisi häireid ja esimese vaimuhaiglasse mineku. Olenevalt sellest, kuidas patsient rahuldab neid viit eksistentsiaalset vajadust, kujuneb tal välja kas jaatav (afirmatiivne) või abortiivne võitlusstiil. (Lonky, Kaus, Roodin 1984.)

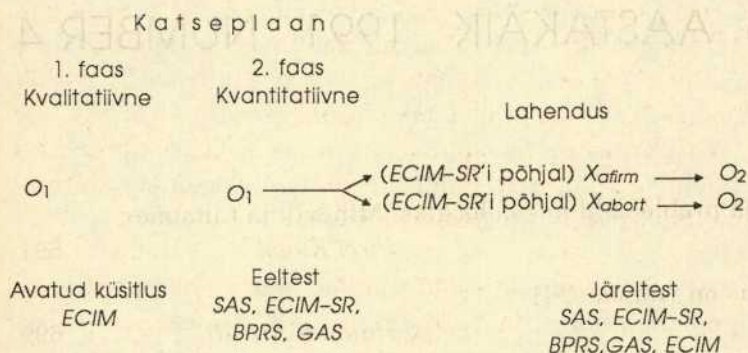
Hüpotees on, et jaatava võitlusstiili ja postformaalse mõtlemisstiiliga patsiendid tulevad eluülesannete ja inimsuhetega paremini toime kui abortiivse võitlusstiiliga katseisikud.

Kriisi ajal rahuldavad inimesed oma vajadusi eri moodi, mõned tõhusalt, efektiivselt, teised ebaefektiivselt. See on *kairos*, pöördemoment, kus erinevad jõud on hapras tasakaalus. (Rakfeldt, Strauss 1989.)

KATSEPLAAN

Kasutasin trianguleerimismenetlust, ühendades sellega kvalitatiivsed ja kvantitatiivsed meetodid. Kvalitatiivne osa koosnes küsitlusest, kvantitatiivne osa eksperimentidest, kasutasin ankeete ja mõõteinstrumente.

KATSEISIKUD

Katseisikute enamikul (16–1) oli diagnoositud afektiivseid haigusi. Nad olid suhteliselt noored, keskmine vanus 26,8, ja enamasti vallalised (25). Suur enamik oli valged (28). Enamik oli naissoost (26). Nende premorbiidne sotsiaalse kompetentsuse skaala keskmine oli 0,94, mis on selle kolmepunkti skaala keskpunkt. Samuti näitab nende ühiskonnakihtide indeks, et katseisikud kuulusid peamiselt keskklassi.

Katsesiskud

Isikud	N=35
Sugu	
Naine	26
Mees	9
Vanus	keskmine=26,8; rajad=18–53
Perekonnaseis	
Vallaline	25
Lahutatud	3
Abielus	7
Rass	
Valge	28
Must	5
Muu	2
Zigler-Phillips	
Sotsiaalne kompetentsus	keskmine=0,94; rajad=0,3–2,0
Hollingshead-Redlich	
Ühiskonnakihid	keskmine=2,9(III); rajad=I–V
Diagnoos	
Afektiivsed häired	16
Kohanemishäired	4
Toitumishäired	4
Rahutus	2
Skisofreeniataoline	2
Atüüpiline psühhoos	2
Isiksuse hälbed	1
Skisoafektiivsed häired	1
Meeleolu häired	1
Skisofreenia	2

Kasutatud ankeetid ja mõõdu-instrumendid

ECIM: Kvalitatiivne avatud küsitlus (intervjuu), mis käsitleb (Frommi) viit eksistentsiaalsel vajadust.

ECIM-SR: Kvantitatiivne ankeet, viiepallilisel Likerti skaalal. Sisaldab viit eksistentsiaalsel vajadust.

SAS-SR: Sotsiaalse kohandumise skaala kvantitatiivne ankeet.

BPRS: Psühhiaatrilise hinnangu lühiskaala. Hindab kvantitatiivselt kliinilisi terapeutilisi nihkeid.

GAS: Globaalne hindamise skaala.

Zigler-Phillips Premorbid Social Competence Scale: Sotsiaalse kompetentsuse premorbidne skaala.

Hollingshead-Redlich Social Class Index: Ühiskonnakihide indeks.

KVANTITATIIVNE RESULTAAT

Panin kõik ennustavad muutujad, välja arvatud eksistentsiaalse kvantitatiivse skaala eeltest (*ECIM-SR-O₁*), mis on selles katseplaanis sõltumatu muutuja, regressiooni võrrandisse, milles sõltuv muutuja on sotsiaalse kohandumise skaala (*SAS-SR-O₂*) järeldest. Sõltumatut muutujat sisaldav regressiooni võrrand näitas, et kognitiivne võitlusstiil ennustab sotsiaalse kohandumise taset. Võrdlesin katseisikuid, kellel oli diagnoositud psühhootilisi häireid, mittepsühhootilistega. Resultaat oli üllatav: psühhootiliste häiretega katseisikute puhul näitasid tulemused, et aktiivne võitlusstiil oli ennustatav psühhootikute, aga mitte teiste hulgas. Võib-olla on see tulemus tingitud sellest, et katseisikute grupp oli liiga heterogeenne ja väike.

NANCY JA NICOLE

Valisin kaks isikut, keda vaatlesin täpsemalt (et säilitada anonüümsus, on nimed ja teised andmed moonutatud). Esimene oli 42-aastane Nicole. Tema eksistentsiaalse kvantitatiivskaala (*ECIM-SR*) resultaat oli 3,8 (0,5 punkti keskmisest kõrgem). Teine oli 46-aastane Nancy. Tema eksistentsiaalse kvantitatiivskaala resultaat oli 2,8 (0,5 punkti keskmisest madalam). Nad olid samast etnilisest grupist ja üldiselt olid nende eeltesti tulemused sarnased, kuid nende kognitiivsed ja metakognitiivsed stiilid olid erinevad. Mõlemal oli diagnoositud maniakaal-depressiivne psühhooos. Ainult et Nicole'il maniakaalne ja Nancy depressiivne variant. Järeldestid näitasid, et nende sotsiaalse kohandumise skaala tulemused (*SAS-SR*) nihkusid hüpoteesis ennustatud suunas.

KVALITATIIVNE RESULTAAT
(KOONDATUD KONTSEPTSIONAALNE MAATRIKS)

Seotus	Nancy Nancy tundis end võõrdunud. Isoleeritud, passiivne: ootab kuni teised helistavad.	Nicole Nicole oli võõrdunud, isoleeritud. Perekond toetab teda.
Juurdumus	Religioon on väga tähtis. Nancy passiivne	Religioon on väga tähtis. Nicole esitab rohkem küsimusi
Identsus	Identsuse püsimatus. Ootab, kuni teised seda konfereerivad	Identsus on tugev. Vähem kriitiline iseenda ja ka teiste suhtes
Transsendentsus	Ootab passiivselt. Proovib sümptoomi mõttest tõrjuda, võitlusstiil on väljatõrjumine	Aktiivselt taotleb rohkem sotsiaalset osavust. Ei püüa olla perfektne. Vaatleb ennast väljastpoolt ja tajub prodromaalseid sümptoomi. Planeeris, kuidas küsib kaastõelise abi realiteedi tajumiseks
Tähendus	Dualistlik. Passiivne. Enesehinnang sõltub teistest	Relativistlik. Aktiivne. Teeb nalja iseenda üle

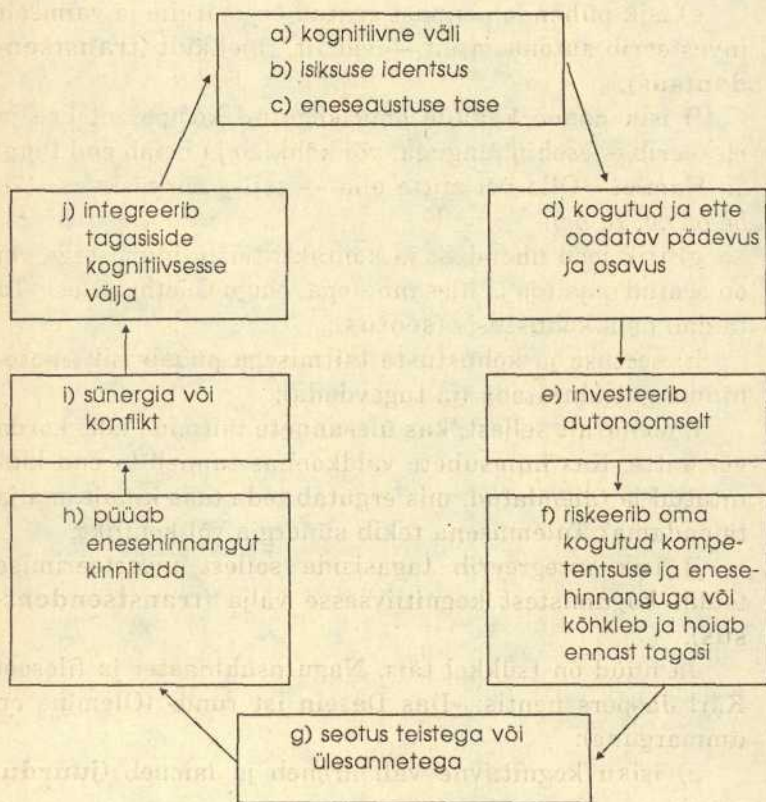
ENESEPEEGELDUS

Nicole'i enesepeegelduse metakognitiivne stiil võimaldab tal iseennast vaadelda nagu väljastpoolt. See võimaldab tal paremini tajuda ja kontrollida oma haiguse sümptoomi. Nicole vaatleb ennast kontekstiliselt relatiivsuse perspektiivis.

Kokkuvõtteks: Nicole esindab postformaalset mõtlemisstiili ja oma aktiivse tegevusega rahuldab Frommi viit eksistentsiaalset vajadust. Nende abil ületab ta oma vaimu tegevushäireid.

Lõpuks ühendan ma need uurimistulemused kognitiivse arenemise teooriaga.

KOGNITIIVSE ARENEMISE TEOORIA

*Charles Hampton-Turneri (1971) järgi.

SELGITUSED

a) isiku kognitiivse välja komplekssus ja laius (**juurdumus**);

b) isiku identsuse selgus ja tugevus (**identsus**);

c) isiku eneseaustuse tase;

d) siis, kui isik koondab need kolm uude sünteesi, seab eesmäärke kogutud ja oodatavale pädevusele ja osavusele (**tähendus**);

e) isik pühendab ennast seatud eesmärgile ja vaimselt investeerib autonoomselt — vabalt, täielikult (**transtsendentsus**);

f) isik paneb kaalule oma kogutud kompetentsuse ja riskeerib enesehinnanguga; või kõhkleb ja hoiab end tagasi. Hamlet: «Olla või mitte olla — selles on küsimus» (*To be or not to be*);

g) isik loob ühendust ja kontakti teiste inimestega või on seotud oma töö ja ülesannetega. Nagu Goethe ütles: «Ta täidab oma kohustusi» (**seotus**);

h) seotuse ja kohustuste täitmisega püüab isik enesehinnangut kinnitada (ja tugevdada);

i) olenevalt sellest, kas ülesannete täitmine läks korda või mitte. Kas inimsuhete valdkonnas tunneb ta end kinnitatud ja täiendatud, mis ergutab teda taas kinnitama ja täiendama? Tulemusena tekib sünergia või konflikt;

j) isik integreerib tagasiside sellest investeerimise tsükli kogumistest kognitiivsesse välja (**transtsendentsus**).

Ja nüüd on tsükkel täis. Nagu psühhiaater ja filosoof Karl Jaspers nentis: «Das Dasein ist rund» (Olemine on ümmargune):

a) isiku kognitiivne väli areneb ja laieneb (**juurdumus**);

b) isiku identsus muutub selgemaks ja tugevamaks (**identsus**);

c) isiku eneseaustuse tase tõuseb, kui ta elab täiuslikult.

Probleem tekib siis, kui inimene kõhkleb, hoiab end tagasi ja «jäab kinni», — stagneerub. See oleks psühhoanalüüsi vaatevinklist nagu «fikseerimine» või «regressioon», mis soodustab psüühilisi häireid. See skeem on kooskõlas ka Adleri teooriaga, milles ta käsitles fiktsioonset lõplikust (*fictional finalism*), alaväärsustunde ületamist kompensatsiooni abil (*overcoming inferiority through compensation*), isekusetust (*selflessness and social interest*) ja loovisiksust (*a creative self*). Mida rohkem isik korduvalt täistsükleid läbib, seda kergem on tal siis investeerida uuesti, igal järgmisel korral.

Niisiis viib see vaimne investeerimine üles mööda spiraali ning aktiivse tegevuse kaudu arendab inimene ennast kognitiivselt ja kasvab vaimselt. Just nii — täites oma kohust, õpime iseend tundma. See on «päeva nõue».

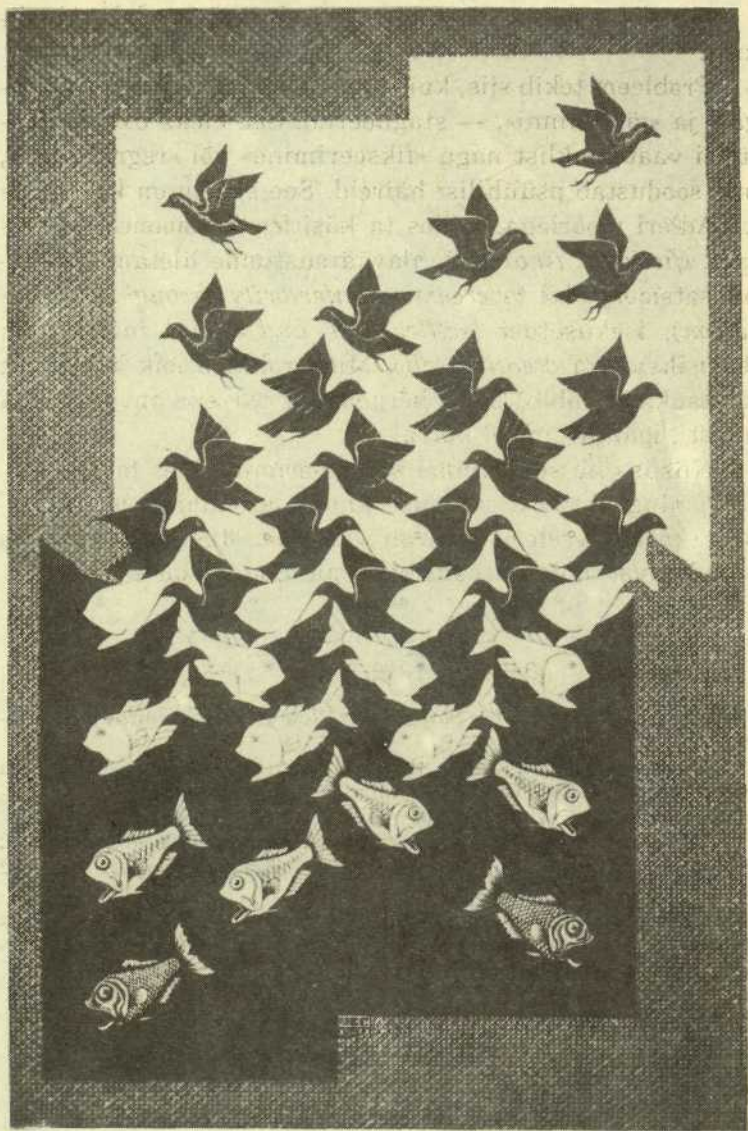
Kirjandus

Fromm, Erich 1955. *The Sane Society*. New York: Holt Rinehart & Winston

Lonky, E. L., C. R. Kaus, P. A. Roodin 1984. Life experience and mode of coping: Relationships to moral judgement in adulthood. — *Developmental Psychology*, vol. 20, pp. 1159—1167

Rakfeldt, Jaak, J. S. Strauss 1989. The low turning point: A control mechanism in the course of mental disorder. — *The Journal of Nervous and Mental Disease*, vol. 177, pp. 32—37

Rybash, J. M., W. J. Hoyer, P. A. Roodin 1986. *Adult Cognition and Aging: Developmental Changes in Processing, Knowing and Thinking*. New York: Pergamon

M. C. Escher
ÕHK JA VESI

KOLMTEIST KOMMENTAARI JAAK RAKFELDTI JUURDE

Maie Kreegipuu

1. JEAN PIAGET' KOGNITIIVSE ARENGU TEOORIAST

Šveitsi psühholoog Jean Piaget on korrektsete vaatluste ning eksperimentide põhjal lastega loonud niivõrd loogilise ning elegantse kognitiivse arengu teooria, et praegusajal pole heaks tooniks esitada uusi arengu- ega mõtlemisteooriad sellele viitamata või selle suhtes hoiakut võtmata.

Siinses kontekstis on oluline Piaget' seisukoht, et lapse kognitiivsed protsessid (järeldamine, põhjendamine, probleemilahendamine jts) arenevad sel määral, mil talle on kaasa sündinud tendents kohaneda ning kuivõrd ta selleks aktiivselt keskkonnas osaleb. Sellel arengul on neli staadiumi:

- (1) sensomotoorne staadium — sünnist kuni u 2. eluaastani;
- (2) operatsioonide-eelne staadium — u 2.—7. eluaasta;
- (3) konkreetsete operatsioonide staadium — u 7.—12. eluaasta;
- (4) formaalsete operatsioonide staadium — üle 12 eluaasta.

Muidugi võib ette tulla suuri individuaalseid kõikumisi, siin on antud vanuse alampiirid Piaget' järgi.

Jaak Rakfeldti jaoks on tähtis viimase staadiumi eripära: nooruki võime minna talle esitet tegelikkusest kaugemale, kujutleda teisi võimalusi peale olemasoleva, mõtelda korraga mitmest, kasvõi üksteisega vastuolus olevast põhjuslikust seosest ja seletusest olukorrale, s.t aksepteerida vasturääkivaid alternatiive. Ühtlasi võimaldab see ka oma tunnetustegevust kõrvalt vaadata, mõtelda mõtlemisest, s.t siirduda metatasemele.

2. POSTFORMAALNE MÕTLEMISSTIIL

Rakfeldti sõnadest järeldame, et postformaalse mõtlemisstiilina kirjeldet nähtus on seesama kognitiivse arengu tase, milleni inimhakatise jõuab Piaget' uurimuste järgi umbes kaheteistkümnendal eluaastal. Et seda aga postformaalseks on nimetat, võin oletada, et viidatud autorid Rybash, Hoyer ja Roodin eristavad veel viiendat arengustaadiumi. Õpikuis (vt nt Hilgard, Atkinson, Atkinson 1979; Gleitman 1981; Myers 1989) ning Piaget'd käsitlevais artiklis (vt nt Beilin 1989; Halford 1989, 1991) viidatakse pigem vastupidisele järeldusele jõudnud uurijaile. Nood ei arva, et formaalsete operatsioonide staadiumiks pole tunnetustegevuse kogu mitmekesisus veel kujunenud, vaid et mõnede kognitiivsete operatsioonide elemente tuleb ette hoopis varem. Nii on M. Levine'i konkreetset uuringud ilmutanud, et hüpoteeside testimine on jõukohane varasemates arengustaadiumides, kui näitasid Piaget' klassikalised eksperimendid (Levine 1966). D. Kuhn on leidnud sedasama deduktiivse järeldamise võime kohta (Kuhn 1977, 1989).

Seesuguseid järeldusi on omakorda kahtluse alla pannud uus-piažeaanid (neo-Piaget' koolkond), kes tunnustavad Piaget' periodiseeringut ja eksperimentide puhtust ning peavad vajalikuks üksnes mõningaid kontseptuaal-

seid muutusi. Piaget'd kummutavaist katseist paistavad ajaproovile vastu pidavat vaid nood, mis näitavad mõnede seni konkreetsete operatsioonide staadiumis (alates 7.—8. eluaastast) jõukohaseks peetavate mõistete kättesaadavust koolieelikuile (transitiivsus, säilivus, klassikuuluvus).

3. AKTIIVNE TEGEVUS

Piaget'le toetab Rakfeldt oma teooria teisegi alustala — patsiendi aktiivsuse. Ju on selle valiku põhjus analoogias — kui kunagi lapsel aitas täiskasvanuks areneda tema aktiivne tegevus, keskkonnaga manipuleerimine, siis aitaks seesama taaskohaneda ka psüühilises adaptatsioonis tagasi langenud inimesel (s.t vaimuhaigel).

4. POSTFORMAALSE MÕTLEMISSTIILI JA AKTIIVSE TEGEVUSE VAHEKORRAST

Nood kaks on eri mõõtu mõisted. Aktiivsus on Piaget' (ja mitte ainult tema) arenguteoorias kõiki arengustaadiume läbiv üldprintsip. Mõtlemisstiil aga, olgu siis formaalne ehk abstraktne (nagu Piaget'l) või postformaalne (nagu Rakfeldtil ja tema viidatud autoreil), on ainult ühe, ehk küll kõrgeima arengustaadiumi eripära.

5. ERICH FROMMI EKSISSIENTSIAALSETEST VAJADUSTEST JA TEKKIVATEST RASKUSTEST

Rakfeldti teooria mõistmiseks on olulisem tunda Frommi kui Piaget'd. On ju teooria nimeski eksistentsiaalsus esikohal, aktiivsus teisel kohal. Ning aktiivsusegi tähtsus-

tamiseks pole Piaget'd õigupoolest vaja, Frommi teooria aluse ja ideaali — «küpsuse» kvaliteetide seas on aktiivsus piisavalt väärtustatud. Rakfeldti põhiküsimustikud *ECIM* ja *ECIM-SR* on suunatud Frommi eksistentsiaalsete vajaduste uurimisele. Nood vajadused annavad arenguteooriale aga kognitiivseist teooriaist sootuks erineva põhja.

Erich Fromm kuulub psühhoteraapia (ja vastavalt psüühikahäirete seletamise mudeli) nn «kolmandasse lainesse» — eksistentsiaalteraapiasse (humanistlikusse e läbielamisteraapiasse). Esimeseks laineks peetakse selles jaotuses psühhoanalüüsi, millest tulenevad tänapäevased psühhodünaamilised haigusteooriad ning tervendamismeetodid; teiseks laineks aga biheivioristlikku e käitumisteraapiat, mis oma tänapäevastes variantides on seondunud kognitiivsete teooriate ning ravivõtetega. Psühholoogiateooriatest on eksistentsiaalteraapia toeks võtnud ennekõike fenomenoloogilise psühholoogia, mille jaoks on tähtsaim indiviidi subjektiivne kogemus, see, kuidas inimene mõtestab iseennast ja maailma. Oluline pole mitte käitumise põhjuslikkus ega ennustatavus nagu teaduslikkusele pretendeerivates psühholoogiates, vaid teleoloogiline «vaba tahe», indiviidi suundumus kasvule ning eneseaktualiseerimisele. Eksistentsiaalsetes vaimutervendamismeetodeis on kunsti elemendid eelistet teaduse elementidele, ainukordne ja võrreldamatu korduval ja mõõdetavale.

Kuigi humanistlik psühholoogia tekkis reaktsioonina mõõdetavale käitumisele keskendunud biheiviorismile, protestist tolle «mehhanitsismi» ja «stsientismi» vastu, on ta ka ise viimase paarikümne aasta vältel hakanud vajadust tundma omaenese kategooriate täpsustamise ning isegi mõõtmise järele! Siit tulenevad ka katsed arendada skaalasisid väärtusorientatsioonide või isiksuse küpsuse näitajate mõõtmiseks (seotus, eneseteadvustatus jms), nt meilgi levima hakkav Susan Kobasa «vintske isiksuse» kü-

simustik. Metodoloogilised raskused on ilmsed ja mõistetavad. Küsimustikud seesuguste kvaliteetide mõõtmiseks, mis põhinevad subjektiivsetel üleelamistel (s.o mõõdetamatud) ning mitte vaadeldavatel ja objektiviseeritud välis- tel ilmingutel, alluvad statistilistele protseduuridele raskesti. (Sageli ei õnnestu resultaate faktoriseerida, usaldatavusnäitajad tulevad madalad, sest uuritav konstrukt on ähmaselt piiritletud ning ebapüsiv jne.)

6. KASUTATAVAD ANKEEDID JA SKAALAD

Antud ala metodoloogiliste raskuste teadmine lubab kõrgelt hinnata Rakfeldti katset viia Frommi õigupoolest spekulatiivsed mõisted operatsioonalsele tasemele. S.t rakendada esiteks *ECIMi*, s.o vaadeldavate ja mõõdetavate tunnuste loend, mis kvalitatiivselt ehk kirjeldavalt esitab Frommi hüpoteetilised vajadused, ning teiseks *ECIM-SRi* — nonde tunnuste kvantitatiivne hinnang — astmikskaala. See on Rensis Likerti poolt hoiakute mõõtmiseks ette pandud skaalatüüp: hinnata iga väidet astmestikus «kindlasti nõus»='5', «nõus»='4', «kahtlen»='3', «pole nõus»='2' ja «kindlasti pole nõus»='1' on subjektiivse nähtuse mõõtmiseks kahtlemata adekvaatseim praegusaja psühholoogia arsenalist (Likert 1932). Sel juhul jäävad vaid Likerti tüüpi skaalade kui niisuguste põhimõttelised küsitavused — kas see on ikka intervallskaala või kõigest järjestuskaala, s.t kahtlemata on '5'>'4', aga pole kindel, kas '5' ja '4' vahe on niisama suur kui '4' ja '3' vahe. Aga need on juba testinduse üldmetodoloogilised probleemid.

Teisedki uuringus kasutatud kvantitatiivsed skaalad kujutavad endast ekspertide vahel kokku lepitud oluliste omaduste loendit, mil tugevusastmete astmikskaala kõrval. (Vt ka Anastasi 1954.)

7. KVALITATIIVNE AVATUD KÜSITLUS

See Rakfeldti määratlus vajab vahest üleseletamist siin maal, kus vastaja mõjutamise vältimine pole enam kaua eesmärgiks olnud. Psühholoogia- ja sotsioloogia-professionaalidele tuleb mittedirektiivse vestluse (mittedirektiivse intervjuu) meetod küllap tuttav ette. «Avatud küsimuse» all mõtlevad intervjuerimise teoreetikud küsimust, milles vastuse suund pole ette antud, vastajale jääb üsna suur valikuvõimalus. Vastand — «suletud küsimus» eeldab valikut väheste, äärmusjuhul kahe vastusevarianti vahel («jah»/«ei»). Näiteks, et võrrelda nende kahe küsimustüübi mõju vastajale ning vastuse inforikkust, esitagem küsimused «Kas olete sündinud 1947. aastal?»/«Millal olete sündinud?» või «Kas teil on viimasel kuul olnud masendushoogusid?»/«Milline on olnud teie meeoleolu viimasel kuul?» Küsimuse avatus pole kõik-või-mitte-midagi-nähtus, vaid gradueeritud omadus. Ja mida vähem huvitab küsitajat sihtsiku tegelik seisukoht ning mida kiiremat ja lühemat vastust ta vajab, seda suletuma küsimuse ta esitab.

8. EMPIIRILINE VAATLUS — KATSEPLAAN JA KATSED

Mõistetel «katseplaan» ning «katsed» on eestikeelses psühholoogiasõnavaras veidi teistsugune tähendus kui Rakfeldti kasutuses — nende all mõeldakse eksperimentaaluuringuid, üht empiiriliste uuringute alaliiki. See, mida tegi Rakfeldt, kuulub pigem teise alaliiki — empiiriline vaatlus ning hinnang. Muidugi võime vaimuhaiglas viibimist käsitada ka omamoodi loomuliku eksperimendina, s.t erinevalt klassikalisest eksperimendist, psühholoogi poolt shipäraselt esile kutsutud sõltumatu muutuja

varieerimisest, muutub see siin looduse või ühiskonna jõudude mõjul isegi — psühholoog tuleb lihtsalt kohale ning paneb kirja.

9. KATSE

Katse on lihtne asi: muudetakse isiku üht omadust (või keskkonna üht omadust, mis isiku peale mõju peaks avaldama) — seda omadust nimetatakse katses sõltumatuks muutujaks; oodatakse ühe teise omaduse muutust, mida nimetatakse vastavalt sõltuvaks muutujaks. Kinnitust leiab hüpotees, mis oskas ette öelda, mis on sõltuv muutuja ja missugune on tema muutus. Keeruliseks teeb lihtsa katse vaid elu tülikas tõsiasi — need kaks muutujat ei esine isoleeritult. On veel palju omadusi — mõjuvaid tegureid, mida katse puhtuse huvides tuleks hoida mõjutamast või peaks seda mõju vähemasti teadma ning registreerima.

Kui nimetame looduse ja ühiskonnna eksperimentaatoriks e katsetajaks, Jaak Rakfeldti aga eksperimentaatori abimeheks, kes vaatleb ja paneb kirja lähte- ning lõppseisundi, asetub kõik oma kohale: skisofreeniasse haigestumine on katse, skisofreeniast tervenemine on teine, järgmine katse. Jaak Rakfeldt registreerib hüpoteetilise sõltumatu muutuja — eksistentsiaalsete vajaduste koosseisu ning tugevuse — vaatlusvahendi *ECIM* ning mõõtevahendi *ECIM-SR* abil haiglaravi alguses ning lõpus. Ühtlasi registreerib ta teisigi mõjuvaid tegureid (ennustavaid muutujaid). Nende osakaalu muutuses teeb ta kindlaks regressioonanalüüsi abil. Sõltuvat muutujat, s.t sotsiaalset kohanemist, mõõdeti siis muidugi ka nii enne kui pärast uuritavat perioodi (*SAS-SRi* abil). Kui patsiendid jaotati kahte gruppi vastavalt *ECIM-SRi* tulemustele, sel-

gus, et sotsiaalse kohanemise tase on «aktiivse võitlusstiiliga» (ehk Frommi järgi — eksistentsiaalsete vajaduste rahuldamisega) isikute grupis märkimisväärselt parem. Kuid mõju paranemisele avaldas ka ühiskonnakiht, kust on pärit patsient ning tema haigussümptomide eripära.

10. AKTIIVSE VÕITLUSSTIILI JA PAREMA ADAPTSIOONI SUHTEST

Ei ole selge, kas ka Rakfeldti meeskond tegi katseid patsientide mõtlemis- ning tegutsemisstiiliga (nt kas rakendati psühhoterapeutilisi menetlusi käitumise modifitseerimiseks). Küll aga on selge, et «aktiivse võitlusstiilina» kirjeldatavad eksistentsiaalsete vajaduste rahuldamise viisid ja hilisem parem adaptatsioon käivad koos, kuid pole selge, kas tegu on just põhjus→tagajärg-seosega.

Efektiivsushinnangute üldiseks probleemiks jääb küsimus, kas me mingit tegurit rakendades, tegevusstiili muutes, tegelikult tekitasime mingi teise tulemi (kohanemise keskkonnale) või muutusid nii tegevusstiil kui kohanemiseaste tegelikult meile märkamatuks jäänud kolmanda teguri toimel. Kontrollgruppide ning mitme sõltumatu eksperdi rakendamisega arvatakse seejuures usaldusväärsust kasvavat.

Käesolevas uuringus jääb veel üks küsimärk: et adekvaatse kohanemise kriteeriumid tänapäeva Ameerika Ühendriiges pole meile teada (SAS-SRi sisu), ei oska me arvata ka, mil määral üks juba sisaldab teist, s.t kas mõni neist sõltuvat muutujat kirjeldavaist väiteist võib sõltumatuga kokku langeda. Võimalik, et aktiivset võitlusstiili peetaksegi seal adekvaatseks kohanemiseks. Selmet tõestada, et A tekitab B -d, tõestab uurimus siis (s.t juhul kui $A=B$ (või $A=B+x$)), et A tekitab A -d, mis on muidugi vaieldamatu tõsiasi.

11. SPIRAALSEST TSÜKLIST KOGNITIIVSE ARENEMISE TEOORIAS JA MUJALGI

Rakfeldt jõuab välja ringi juurde. Tema tsiteeritud kognitiivse arenemise teooria skeem sobib kenasti kirjeldama nii kognitiivse tegevuse (s.o tegelikkuse intellektuaalse tunnetamise) üksikakti kui ka selle arengut tervikuna. Seda tsüklit läbitakse lugematu arv kordi iga päev ja ühtlasi annab iga tegevus tõesti tagasiside ja seega kognitiivse välja muutuse. Ringi-, täpsemalt spiraalikujuline kulg sobib kirjeldama kõiki muutusi, kui neid tagasisidet protsessidena käsitada, nagu ju küberneetikast malli võtnud XX sajandi teooriad ja metateooriad tavatsevad seda teha. Eksistentsiaal-aktiivse tegevuse teooriaga käsitleb üht muutust — vaimuhaigest terveks. See selge analogia teeb mõistetavaks artikli viited tsüklitele, illustratsioonide ja skeemide valiku.

12. KOGNITIIVSE ARENGUTEOORIA JA FROMMI EKSISTENTSIAALSETEL VAJADUSTEL PÕHINEVA ARENGUTEOORIA VAHEKORRAST

Kas peale arenguteooriate üldise sarnasuse eksisteerib Piaget' ja Frommi seisukohtades ka konkreetsemaid seoseid, pole mulle päris selge. Õigupoolest on küsimus, kas Rakfeldti skeemil esitet kognitiivsete teooriate mõistetega sobib ikka vastavusse seada Frommi eksistentsiaal-filosoofilisi kategooriaid, koguni segane. On ju esimesed täpselt defineeritud, võib loetleda nende tunnuseid käitumises ning näitajaid, millega neid tunnuseid mõõta; eksperimendid, millega nende olemasolu on piiritletud, annavad kordamisel samades tingimustes sama resultaadi. Frommi kategooriad seevastu on poeetilised, nad sisaldavad isiklikku elamust, on unikaalsed, nende sisu muutub kä-

sitluse käigus ning neid defineeritakse teiste piiritlemata mõistete või ka iseenda kaudu. Nagu nende nimetuseski kirjas, on nad rohkem tunded kui käitumise või mõtlemise omadused.

Nii näiteks on termin «kognitiivne väli» Kurt Lewini *Gestalt*-teooria «psühholoogilise välja» aegadest olnud indiviidi skematiseeritud kirjeldus, mille omadused — diferentseeritus, keerukus, ulatus, elementide paigutus ning liikumapanevad jõud jne on esitet matemaatiliselt (vt Lewin 1952). Välja kaks karakteristikut — komplekssus ja ulatus — kirjeldavad teadmise ulatuse ning organiseerimise viisi ja määra, neid mõõdetakse assotsiatsioonitestidega ning neid ei saa seega kuidagi taandada tundele, kas isik tunneb end kuuluvat mingisse gruppi. Isegi kui assotsiatsioonikatsed ilmutavad, et ta kasutab rohkesti grupile omaseid tähendusi, ei ütle see veel midagi tema enesetunde kohta.

13. LÕPETUSEKS

Tahaks öelda midagi üle-ookeani-kolleegi hr Rakfeldti panusest — Eesti psühhiaatriasse ja psühholoogiasse siin ja praegu on see mõõtmatult suur. Käsitades patsienti subjektina isegi nii raske vaimuhaire puhul nagu skisofreenia, julgustab tema aktiivse tegevuse teooria pidama tähtsaks patsiendi isemõtlemist ja -tegutsemist. Tema eesmärgiseade, mis lähtub eksistentsiaalsetest vajadustest, soodustab aga patsientide ja potentsiaalsete patsientide eneseaktualiseerimist. Ja kui seotust ja juurdumust ei peeta enam identseks teistega (kollektiiviga, rahvusega vms), vaid suhteks erinevate, üksnes iseendaga identsete indiviidide vahel, on ehk kogu meie mõtteviis muutunud humansemaks. Jaak Rakfeldt ei puhasta Eestis teed mitte üksnes kolmandale psühhoteraapia lainele — eksis-

tentsiaal-humanistlikule suunale, vaid kaudselt ka psühhodünaamilisele ning kognitiiv-käitumuslikule. On ju need kõik üles ehitet aktiivselt tegutsevate patsiendile, vastandina bioloogilis-meditiinilise mudeli passiivsele biokeemilise saatuse mängukannile.

Suure ilma mõõtmeis on Jaak Rakfeldti osatähtsust siit mätta otsast raskem hinnata. Igatahes on selge, et ta asub inimeseuuringute peateel — tehes raashaaval mõõdetavaks mõõdetamatut.

Kirjandus

A n a s t a s i, Anne 1954. *Psychological Testing*. New York: The MacMillian Co.

B e i l i n, H. 1989. Commentary. — *Human Development*, vol. 32, pp. 358—362

G l e i t m a n, Henry 1981. *Psychology*. (University Pennsylvania). New York—London: W. W. Norton & Co.

H a l f o r d, Graeme S. 1989. Reflections on 25 years of Piagetian Cognitive Developmental Psychology, 1963—1988. — *Human Development*, vol. 32, pp. 325—357

H a l f o r d, Graeme S. 1991. Notes on Beilin's commentary entitled «Piaget's Theory: Alive and More Vigorous Than Ever». — *Human Development* [in press]

H i l g a r d, Ernest R., Rita L. A t k i n s o n, Richard C. A t k i n s o n 1979. *Introduction to Psychology*. 7th ed. New York etc: Harcourt Brace Jovanovich

K u h n, D. 1977. Conditional reasoning in children. — *Developmental Psychology*, vol. 13, pp. 342—353

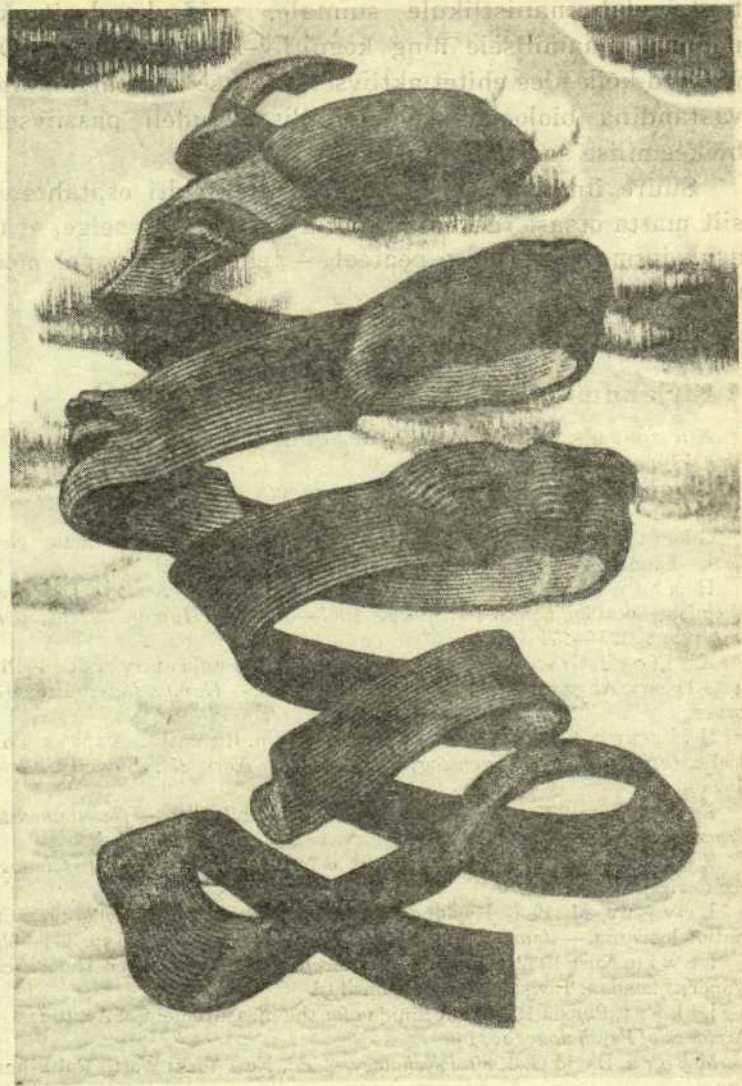
K u h n, D. 1989. Children and adults as intuitive scientists. — *Psychological Review*, 96:4

L e v i n e, M. 1966. Hypothesis behaviour by humans during discrimination learning. — *Journal of Experimental Psychology*, vol. 71, pp. 331—338

L e w i n, Kurt 1952. *Field Theory in Social Science*. (Selected Theoretical Papers.) London: Tavistock Publications Ltd.

L i k e r t, Rensis 1932. A Technique for the measurement of Attitudes. — *Archives of Psychology*, no. 140

M y e r s, David G. 1989. *Psychology*. 2. ed. New York: Worth Publishers Inc.

M. C. Escher
KEST

POLIITILINE SOTSIALISEE- RUMINE DEMOKRAATIA TINGIMUSTES

Edgar Krull

SISSEJUHATUS

Peaaegu pool sajandit Eestis valitsenud totalitarism on muutnud enamiku meist ettevaatlikuks ja ükskõikseks paljude poliitikat puudutavate teemade suhtes. Ettevaatlikkus tuleneb pikaajalise vägivaldliku poolt kujundatud enesesäilitushoiakust — mitte jääda totalitaarrežiimi halastamatu masinavärgi vahele, ükskõiksus — lootusetusest ja abitusest kõiges selles midagi muuta. Kuigi praeguseks on enamik selle suhtumise põhjusi kõrvaldamisel või ka kõrvaldatud, ei muutu hoiakud ja arusaamad üleöö. Kiire edasimineku on toimunud poliitiliste struktuuride ja institutsioonide arengus (parteid, valitsusorganid jne), meie rahva poliitilise teadvuse ja kultuuri puhul on see olnud hoopis aeglasem. Pole ka midagi imestada, sest nendes valdkondades oli kommunistliku totalitaarrežiimi hävitustöö kõige laastavam. Eestiski kehtinud VNFSV kriminaalkoodeksi järgi (1947) olid lapsed 12. eluaastast peale täiskasvanutega võrdselt vastutavad «poliitiliste» üleastumiste eest (vaid surmanuhtlust ei rakendatud alla 18 aastastele). Poliitilise terrori mõjul kadus nii nõukogude kasvatusteaduses kui koolis üsna kiiresti ettekujutus, milline võiks olla õpilaste tõeline poliitilise teadvuse areng,

millised poliitikaalased mõisted ja nähtused on õpilastele arusaadavad, millised mitte. Kui poliitilis-ideoloogilise kasvatuselise valdkonnas midagi uuritigi, siis seda, kuidas parteilisi loosungeid paremini pähe taguda ja päheõpitud dogmasid skolastiliselt põhjendada.

Nüüd, ilma ettekujutuseta noorte poliitilise teadvuse kujunemise võimalustest ja seaduspärasustest, on meil raske vastu võtta nii üldhariduskooli ühiskonnaõpetust puudutavaid kui ka laiema sotsiaalse kõlapinnaga otsuseid. Näiteks poleemikas vanusetsensuse alandamisest 16. eluaastale valimistel Eesti Kongressi leidsid R. Aavik ja A. Altmäe (1990), et «/--/ 16-aastane noor inimene kannab taskus passi, mis loeb ta täiskasvanute hulka ja paneb vastutama oma tegude eest /---/». Edasi märgivad autorid, et haridustöötajatena on nad veendunud, «/--/ et 16-aastased oskavad teha väga õigeid otsuseid ja nende eest otustada pole meil lihtsalt õigust.»

Jättes kõrvale emotsioonid, mis ajendavad iga aatelist eestlast rakendama kõiki jõude, et meie tahteavaldus kõlaks võimsamalt ja ühehäälselt, ei pääse ma mööda küsimusest, mil määral 16-aastane nooruk teadvustab oma poliitilisi otsuseid, kuivõrd on ta suuteline orienteeruma valimistel eri kandidaatide platvormides. Näib, et antud juhul oli vanusetsensuse alandamisel pigem kasvatuslik väärtus. Protseduuris osalemine andis esimese ettekujutuse valimiste olemusest, aitas kaasa meie poliitilise situatsiooni ja poliitiliste taotluste teadvustamisele, kuid valimiskasti juurde läks nooruk rohkem ümbritseva emotsionaalse atmosfääri tõttu kui olukorras orienteerudes.

Valimistest osavõtu vanuselise alammäära kehtestamisega seoses väärib märkimist, et Ameerika Ühendriikides, maal, kus on pikaajalised demokraatlikud traditsioonid ja poliitiline kultuur, tekkis tõsine poleemika, kui otsustati vähendada vanusepiiri 21. eluaastalt 18.-le... Seejuures oli üheks põhiargumendiks, et 18-aastane noor ei orienteeru poliitilistes probleemides piisavalt.

Erinevalt meist on kujuneva isiksuse poliitilise teadvuse ja mõtlemise arengu seaduspärasuste küsimused demokraatlikes riikides olnud pidevalt psühholoogide ja pedagoogide vaateväljas. Teise maailmasõja järgsel perioodil on korraldatud tuhandeid uurimusi ning nende baasil tehtud hulgaliselt väärtuslikke teoreetilisi üldistusi noorte poliitilise teadvuse arengu seaduspärasuste kohta.

Järgnevas püüamegi refereerida ameerika psühholoogi Judith Gallatini (1980) olulisemaid seisukohti noorte poliitilise mõtlemise uurimusi käsitlevast ülevaateartiklist. Loodame, et esitatav materjal aitab noorte poliitilise arengu probleeme paremini teadvustada ja teaduslikumalt uurida.

Gallatini käsitluse eripäraks on laste ja noorukite poliitilise teadvuse kujunemise vaatlemine laialt ühiskondlikul alusel, milles kool on vaid üks mõjutegur. Poliitiline sotsialiseeru(i)mine¹ on protsess, mille käigus indiviid omandab hoiakud, veendumused ja väärtused poliitilise süsteemi ja oma kodanikurolli kohta selles poliitilises süsteemis, kuhu ta kuulub. Olemuselt on poliitiline sotsialiseeru(i)mine väga keeruline ja kompleksne sotsiaalpsühholoogiline nähtus, mida psühholoogia praeguste vahenditega on raske igakülgset ja terviklikult haarata. Seetõttu on erinevad psühholoogide koolkonnad keskendunud laste ja noorukite poliitilise arengu uurimisele eri aspektidest, toetudes sobivatele teoreetilistele mudelitele. Nende seas eristab Gallatin nelja lähtekontseptsioonilt erinevat käsitlust:

1) sotsiaalse õppimise ehk bihevioristlikku,²

¹ Et antud juhul peetakse silmas nii subjekti enda kohandumist ühiskonnale kui ka ühiskonnapoolseid meetmeid selle protsessi soodustamiseks, siis — et mitte spetsiaalselt välja kirjutada kaht peaaegu sarnast sõna «sotsialiseerumine» ja «sotsialiseerimine» — kasutame edaspidi kirjapilti «sotsialiseeru(i)mine».

² Suund psühholoogias, mis uurib käitumise seaduspärasusi väliskeskonna ja elusorganismi vastastikusel toimes, toetumata sisemiste psüühiliste ja füsioloogiliste protsesside käsitlemisele.

2) sotsioloogilist või «generatsioonilist»,

3) psühhodünaamilist ja

4) kognitiiv-arenduslikku suunda.

Enne uurimistulemuste tutvustamist peatume lühidalt nende koolkondade põhiseisukohtadel.

Sotsiaalse õppimise koolkond lähtub eeldusest, et on olemas stabiilne poliitiline kord, mille jaoks tuleb tulevane kodanik «sotsialiseerida». Laps alustab oma elu täiesti apoliitilise olendina, keda järk-järgult vormivad olemasoleva ühiskonnakorralduse erinevad mõjufaktorid — vanemad, kool, ühiskondlikud organisatsioonid, võimuorganid, eakaaslased jne. Sotsialiseerumine toimub põhiliselt kahe psüühilise mehhanismi — soovitava tegevuse tasustamisega kinnitamise ja jäljendamise vahendusel. Koolkonna esindajatel puudub üksmeel, millisel vanuseperioodil toimub põhiline poliitiline sotsialiseerumine. Enamik autoreid (D. Easton, R. D. Hess, J. V. Torney jt) on arvamusel, et selleks on murdeea (*adolescence*) algus. Teised (M. K. Jennings, R. G. Niemi, D. A. Sears jt) leiavad, et lapsepõlv on kriitiline periood poliitilise sotsialiseerimise jaoks, kuid peavad oluliseks ka arengut noorukieas ning selle lõpus. Vastavalt omaksvõetud seisukohale panevad eri rühmitused koolkonna raames erinevat rõhku laste ja noorukite poliitilise arengu uurimisele ühel või teisel vanuseperioodil.

Generatsioonilise arengu koolkond paneb põhirõhu nihete uurimisele ideoloogilistes vaadetes, mis toimuvad põlvkondade vahetusega (V. L. Bengston, M. J. Furlong, R. S. Laufer jt). Püütakse selgitada ajaloolisi faktoreid ja ühiskondlikke jõude, mis kutsuvad esile lõhenemist vana ja uue generatsiooni poliitiliste vaadete vahel, käsitletakse ka ideoloogilisi erinevusi sama põlvkonna raames. Kõik selle koolkonna esindajad peavad noorukiiga eriti kriitiliseks poliitilise sotsialiseerimise seisukohast. Teoreetiliseks aluseks on psühhoanalüütilised vaated nooruki identiteedi kujunemisele. Näiteks E. H. Eriksoni järgi

(1968) on see kriitiline arenguetapp, kus teadvustatakse ja püütakse lahendada küsimust omaenese olemusest ja oma rollist ühiskonnas. Vanematele vastandliku ideoloogia kujunemise põhjustena nähakse noorukite «alaväär-sustunnet», «püüdu luua oma identiteet», «soovi asendada vana generatsioon».

Psühhodünaamiline koolkond vaatleb isiksuse poliitilist orientatsiooni sõltuvana tema psüühilistest omadustest. Inimesed võtavad omaks ühe või teise ideoloogia — demokraatliku, konservatiivse, autoritaarse jne — ku võrd üks või teine poliitiline filosoofia vastab nende isiklikule psüühilisele eripärale. Nii näiteks kaldub avatud, iseseisev ja aktiivne isiksus demokraatlike ideaalide poole, kahtlev ja umbusklik — konservatiivsete ja autoritaarsete poole. Vastavates uurimustes (K. Keniston, R. E. Lane, S. A. Renshon jt) püütakse leida seoseid üksikute isiksuste psüühiliste omaduste ja poliitilise aktiivsuse või ideoloogiliste tõekspidamiste vahel.

Äsja kirjeldatud kolme arengumudeli põhimõttelistest erinevustest hoolimata on neile kõigile omane, et sotsialiseerimise subjektile omistatakse passiivne roll. «Kuigi aluseks oleva mudeli spetsiifilised printsiibid võivad erineda,» märgib Gallatin, «kujutab iga koolkond indiviidi mingil määral passiivse ja kaitsetuna — väljaspool indiviidi teadlikku kontrolli olevate jõudude (mõjutegurite, ajalooliste sündmuste, seisundi, psüühiliste vajaduste) subjektina» (1980: 347).

Kognitiiv-arenduslik koolkond vaatleb poliitilist sotsialiseeru(i)mist pigem subjekti ja tema keskkonna aktiivse vastastikuse toimena kui subjekti passiivse vormimisena keskkonna poolt. Koolkonna esindajad nõustuvad, et on olemas erinevad sotsialiseerivad toimefaktorid, kuid need ei vormi vahetult, vaid üldise isiksuse ja keskkonna interaktsiooniprotsessi kaudu. Käsitlus rajaneb J. M. Baldwini, J. Dewey, J. Piaget' jt kognitiivsetel arenguteooriatel. Nende järgi konstrueerib inimene arenedes ise

järk-järgult oma arusaamise ümbritsevast elust. Dewey järgi (1916) mõistab inimene ümbritsevat maailma temal hetkel olemasolevate mõttestruktuuride abil. Vastastikusel toimes keskkonnaga tekib tunnetuslik vastuolu ehk kognitiivne dissonants inimese arusaamade ning tajutava reaalsuse vahel. Piaget' järgi (1952) rakenduvad kognitiivse tasakaalu saavutamiseks kaks protsessi: ühelt poolt keskkonna (mõtteline) assimileerimine subjekti poolt, teisalt — subjekti kohandumine keskkonnaga. Tulemuseks on subjekti intellektuaalne areng, mõistelise aparadi täiustumine igas sellises vastastikusel toime aktis. Et poliitilise mõtlemise puhul on tegemist valdavalt abstraktsete mõistetega (nagu ühiskond, demokraatia jne), siis ei saa siin jätta arvestamata laste ja noorukite tunnetuslike võimete arenguseaduspärasusi. Teatavasti algab Piaget' järgi intensiivne abstraktsete mõistete kujunemine ja nendega opereerimine keskmiselt 11. eluaastast. Sel põhjusel orienteerub enamik poliitilise sotsialiseeru(i)mise uurijaid kognitiiv-arenduslikust koolkonnast hilislapsepõlvele ja noorukieale (J. Adelson, J. Gallatin jt).

Järgnevas toome välja olulisemad uurimistulemused poliitilise sotsialiseeru(i)mise kohta, püüdes leida vastuseid järgmistele küsimustele:

1) Millised on noorukite teadmised ja arusaamad poliitikast?

2) Millised on nende poliitilised hoiakud ja veendumused?

3) Milline on erinevate sotsialiseerivate faktorite (perekond, kool, massiteave ja eakaaslased), isiksuse omaduste ja sotsiaalsete tingimuste mõju poliitilisele sotsialiseerumisele?

4) Milline on seos isiksuse omaduste ja poliitika vahel noorukieas?

I. NOORUKITE POLIITILISED TEADMISED JA ARUSAAMAD

Eri koolkondade uurimistulemused laste ja noorukite poliitiliste teadmiste ja arusaamade kohta on vasturääkivad. Eriti suured on lahkarmused sotsiaalse õppimise ja kognitiiv-arendusliku suuna vahel.

Sotsiaalse õppimise suuna esindajad väidavad, et laste ja noorukite teadmised poliitikast on minimaalsed, ühtlasi ollakse veendunud, et ühiskonnaõpetus koolis seda oluliselt ei muuda. Niisuguste järeldusteni jõutakse tavaliselt anketeerimistulemuste põhjal. Õpilastel lastakse vastata küsimustele nagu: «Mitmeks aastaks valitakse USA senaator?»; «Kas president F. D. Roosevelt oli vabariiklane või demokraat?» jne. Samas on sotsiaalse õppimise teooria pooldajad veendunud, et poliitiline sotsialiseerumine toimub üsna varakult, isegi eelkoolieas, sest juba 3—6-aastaselt on lastel teatud arvamus nii mõnestki poliitilisest sümbolist — näiteks «president», «Ameerika» jne. Reaalse poliitilise elu mõistmisel on väikesed lapsed siiski väga naiivsed. Näiteks 2. klassi õpilased arvavad, et president võiks neid hädas aidata. 8. klassi õpilaste arvamus on selles küsimuses enamasti vastupidine.

Kognitiiv-arendusliku suuna esindajad ei pea noorukite poliitilise arengu taset nii madalaks kui nende kolleegid sotsiaalse õppimise koolkonnast. Ollakse nõus, et sageli on noorukite poliitilised teadmised detailide osas ebamäärased, kuid enamik 18-aastasi noorukeid orienteerub põhilistes poliitilistes sündmustes siiski küllalt hästi.

Põhjalikum analüüs näitab, et kognitiiv-arendusliku ja sotsiaalse õppimise koolkonna seisukohtade vastandlikkus tuleneb erinevast teoreetilisest alusest ning sellega seotud uurimismeetodite erinevustest. Kognitiiv-arenduslik suund kasutab põhilise uurimismeetodina paindlikku suulist intervjuud, mis võimaldab paremini süvendada iga

õpilase poliitilise arutlustaseme iseloomu. Sotsiaalse õppimise koolkonna poolt kasutatavad testid ja ankeedid seda ei võimalda. Eri vanuses läbiviidud intervjuudest selgub, et arengus lapseõlvest noorukieani toimuvad suured muutused mõistelise aparadi arengus. Nooremas koolieas on õpilaste poliitilised kategooriad väikese üldistusastmega ning killustatud. Vanemas koolieas — küllalt hästi määratletud ja liigendatud. Hea ettekujutuse asjade seisust annavad katked Gallatini (1980: 350—351) intervjuudest, kus küsitleti 6. ja 12. klassi õpilasi.³ Vastata tuli rohkem kui sajale küsimusele.

Kuuenda klassi õpilase küsitlus:

Küsitaja (K): Mis sa arvad, kas on võimalik likvideerida vaesust?

Õpilane (Õ): Ei.

K: Kas tead, mis on vaesus?

Õ: Ei.

K: See tähendab viletsust, rahapuudust. Niisiis tuleb vastata, kas kunagi oleks võimalik, et keegi poleks vaene?

Õ: Ma ei tea hästi, kui ikka õnnestuks iga inimene kõvasti tööle panna, siis vist küll ei oleks vaeseid või nii. Aga inimene võib olla ka pensionil, oh, siis võiks ta olla kodus, sest ta on juba oma töö teinud.

K: Kas arvad, et kunagi oleks võimalik, et poleks ühtegi vaest inimest?

Õ: Võib-olla tulevikus, kui suudetakse panna laisad inimesed tööle ja see õnnestuks.

Paneme kõrvale 12. klassi õpilase vastuse samale küsimusele (Mis te arvate, kas on võimalik likvideerida vaesust?):

Õpilane: Muidugi, meil on kõrgelt arenenud, rikkaim maa maailmas. Ja maailm teab, miks me paigutame raha üle ookeani sinna ja tänna. Raha Aafrikasse, hirmus pal-

³ Üldhariduskool on USAs 12-klassiline.

ju raha Aiasse, Kagu-Aiasse. Ma ei mõista, miks peaksime seal raha raiskama, kui siin on viletsus. Võiksin öelda, et veidi raha võiks paigutada, kuid milleks peame ostma lennukeid. Me oleme hirmus palju teinud võõraste maade jaoks, nagu räägitakse; ma ei usu, et see oleks võimalik.

Kahte vastust võrreldes näeme, et neis on suuri erinevusi. 6. klassi õpilane ei valda isegi korrektselt mõistet «vaesus». Vastus on ebalev. Algselt põhjendab ta vaesuse olemasolu sellega, et mõned inimesed on laisad, siis meenub talle, et osa inimesi (pensionärid) ei olegi kohustatud töötama. Järgneb kahtlev arutlus, kas laiskus on ainus põhjus jne. Võib öelda, et 6. klassi õpilasele on probleem võõras, ta püüab vastust kokku sobitada oma maailmapildi kildudest. Keskkooli lõpuklassi õpilase vastuse haare on palju laiem, kuid ka selles on vähe maailma terviklikku nägemist õpilase enda poolt. Vastus taandub pigem Ühendriikide välispoliitika lihtsustatud hukkamõistule, nagu on see levinud rahva seas. 6. klassi õpilasega võrreldes on 12. klassi õpilase mõisteline aparaat muidugi palju arenenum, probleemi lahendus kellelegi «laiskuse» omistamise asemel kantakse üle rahvuslikule ja rahvusvahelisele tasapinnale.

Detailsem õpilaste intervjuerimistulemuste analüüs võimaldab tuua esile õpilaste arusaamade arengu võimuorganite olemusest. Selgub, et laps näeb valitsusorganeid ja neilt tulevaid seadusi sunnivahendina. Tema arvates on poliitiliste institutsioonide ülesandeks inimeste korralekutsumine, et nad jälgiksid seadusi ega teeks midagi paha. Murdeas see arusaam muutub ning noorukieas hakkab enamik õpilasi nägema valitsuses pigem kooperaatiivset ettevõtmist ühiskonnas kui politseid. See tendents on jälgitav ka esitatud intervjuukatketes — 11-aastane laps näeb lahendust vaesuse kõrvaldamiseks laiskade inimeste töölesundimises, 18-aastane — valitsuskulude vähendamises.

Kirjeldatud arenguga kaasnevad teisedki muutused

arusaamades isiku ja riigi vahekorra. Mida vähem nooruk näeb riigis (valitsuses) autoritaarset sunniorganit, seda enam tugevnevad temas arusaam riigist kui ühiskonna elu korraldavast institutsioonist ning vajadus kindlustada inimõigusi. Küsides nooremate ja keskmiste klasside õpilastelt, millist liiki seadused võiksid olla püsivad, võib vastuseks kuulda täiskasvanule labasena tunduvaid reegleid ja ettekirjutusi. Vanemate klasside õpilaste enamik, vastates samale küsimusele, paneb põhirõhu isikuvabadusi tagavatele seadustele.

Paljude uurimuste üldistamise tulemusena jõudis Gallatin järeldusele, et noorte poliitilise mõtlemise arengus saab eristada kolme põhimõtteliselt erinevat nivood (1980: 352):

I aste. Segane (*confused*), lihtsustatud, range (*punitive*) või konkreetne ja pragmaatiline vastus.

II aste. Üleminekuvastused. Vastused väljendavad poliitiliste mõistete algeid, kuid on mõneti fragmentaarsed või isiksustatud.

III aste. Kontseptuaalne vastus. Vastused väljendavad poliitilisi printsiipe või ideaale.

Gallatini poolt läbi viidud 480 õpilase küsitluse analüüs näitas, et 6.-st kuni 12. klassini toimuvad õpilaste poliitilise mõtlemise arengus tõepoolest märgatavad kvalitatiiivsed nihked. 6. klassis langes 59% õpilaste vastustest I-le nivoole ja ainult 11% III-le. 12. klassis olid need näitajad vastavalt 19% ja 41% (vt tabel).

	I nivoo	II nivoo	III nivoo
6. kl	59	23	11
8. kl	43	31	20
10. kl	31	33	33
12. kl	19	29	41

Tabel Õpilaste vastuste protsentuaalne jaotus poliitilise mõtlemise taseme järgi (Gallatin 1980: 353).

Esitatud uurimistulemused kinnitavad, et kontseptuaalne poliitiline mõtlemine muutub domineerivaks keskkooli lõpuklassides. Kahjuks ei tähenda see, et 18. eluaastaks oleks noorukil selge kujutus poliitilistest probleemidest, et tal oleks kujunenud terviklik maailmapilt poliitikalaküsimustes. Uurimused näitavad, et keskkooli lõpuks kujunevad vaid väga vähestel koherentsed ja terviklikud, hästi struktureeritud ideoloogilised arusaamad. Enamasti piirduvad need teatud seostatud hoiakutega poliitiliste sündmuste ja nähtuste kohta ning vähem või rohkem organiseeritud ettekujutustega poliitilistest põhimõistetest. Õeldut kinnitavad sagedased raskused täiskasvanute maailma poliitiliste nähtuste ja sündmuste mõistmisel. Isegi vanemate klasside õpilastel on raske mõista parteide olemust, nende taotluste erinevusi. Näiteks USAs võivad õpilased end nimetada «demokraatideks» või «vabariiklasteks», kuid enamikul neist pole kuni noorukiea lõpuni vähimatki ettekujutust, mida see tähendab. Üks 1970. aastal tehtud uurimus näitab, et nooremas koolieas satuvad õpilased päris segadusse, kui neilt küsida, miks tekivad parteid. Ka 12. klassi õpilaste vastused ei rahuldanud. K. P. Langtoni ja M. K. Jenningsi andmeil on ainult 30%-l Ameerika keskkooli vanemate klasside õpilastest ettekujutus, et vabariiklased on konservatiivsemad kui demokraadid. Ülejäänud õpilased ei tea sellest midagi.

II. LASTE JA NOORUKITE POLIITILISED HOIAKUD JA VEENDUMUSED

Inimtunnetusega kaasneb alati väärtustav tegevus. Nii kaasnevad ka õpilaste teadmiste ja arusaamade arenguga ühed või teised hoiakud poliitiliste sündmuste ja nähtuste suhtes. Selleski küsimuses on eri koolkondade uurimistulemustes lahkuminekuid. Kognitiiv-arenduslik

koolkond, nagu juba mainitud, on jõudnud järeldusele, et väikesed lapsed näevad valitsust rohkem sunnivahendina, murdeeaalised — ühiskondliku korralduse funktsioneerimise vahendina, mis tagab kõigile kodanikele võrdsed õigused. Teiste koolkondade, eriti sotsiaalse õppimise ja generatsioonilise koolkonna esindajad väidavad hoopis vastupidist — väikestel lastel on algne ettekujutus valitsusest kui positiivsest ja heast institutsioonist, vanemas eas muutub suhtumine valitsusse skeptilisemaks ja küünilisemaks.

Probleemi detailsem analüüs ameerika psühholoogide poolt näitas, et põhimõttelist vastuolu nendes uurimustes siiski ei ole. Vasturääkivused uurimustulemustes olid enamasti tingitud metodoloogilistest möödalaskmistest. Esiteks selgub, et uurimise käigus ei pööratud piisavalt tähelepanu sotsiaalsete tingimuste ja olude eripärale. Kui esineb üldine rahulolematuse poliitilise kliima suhtes (sotsiaalse õppimise ja generatsioonilise koolkonna uurimised olid saadud indiaani ja mustanahaliste noorukite küsitlemisel), siis väikesed lapsed ei tunne poliitiliste sündmuste vastu huvi juba oma vanemate eeskujuga tõttu ning vanemate laste hoiak muutub veelgi tõrjuvamaks. Teiseks ei ole piisavalt pööratud tähelepanu sellele, et laps andub rohkem romantilistele ettekujutustele oma väiksema orienteerumisvõime tõttu poliitilise elu sündmustes. USA president võib neile olla kõikvõimas jumalus, valitsus aga määratu sunniorgan. Kolmas põhjus on selles, et väikeste laste poliitiliste hoiakute kohta saadud uurimised ei ole kuigi usaldusväärsed. Laps ei ole sageli võimeline tõmbama piiri oma arvamuste ja koolis õpitu vahele. Ta püüab leida õige vastuse, nagu ikka küsitlemisel koolis, võimalikult positiivses vormis. Öeldut kinnitavad teatud ajaintervalliga korduvuurimused 9—15-aastaste laste seas. Neist selgub, et mõnekuulise vahega väljendatud hoiakud ühtede ja samade poliitiliste nähtuste kohta olid vaid mõõdukas korrelatsioonis ($r = 0,3—0,5$). See viitab

asjaolule, et paljud õpilased ei väljendanud tegelikult oma hoiakut.

Nii poliitiliste teadmiste ja arusaamade kui hoiakute kujunemise alaste uurimuste andmed lubavad järeldada, et laste ja noorukite, ent ka keskkooli lõpetajate enamiku puhul ei saa rääkida kindlate ideoloogiliste ja poliitiliste vaadete ja veendumustega isiksustest. Nagu tegelik elu näitab, kujunevad suhteliselt stabiilsed ettekujutused, arusaamad ja hoiakud poliitika ja ideoloogia valdkonnas tõenäoliselt alles 20.—30. eluaastateks. Koolikasvatus saab vaid luua aluse hilisemale edukale arengule.

III. POLIITILIST SOTSIALISEERU(I)MIST ENAM MÕJUTAVAD FAKTORID

Olenemata ühe või teise koolkonna (sotsiaalse õppimise, generatsioonilise, psühho-dünaamilise või kognitiivarendusliku) suhtumisest kaasasündinud eelduste osatähtsusesse inimdiviidi poliitilises arengus, tunnustavad kõik seisukohta, et vastsündinul mingisuguseid vaateid ega orientatsioone ei ole. Järelikult peavad olema välised tegurid, mis toetavad poliitiliste arusaamade kujunemist (kui eeldatakse, et on olemas teatud eelsoodumused poliitiliseks arenguks) või formeerivad need (kui eeldatakse, et määrav on väliskeskkonna mõju).

Tavaliselt nimetatakse poliitilist arengut mõjutavate olulisemate faktoritena vanemaid, kooli, massikommunikatsiooni, eakaaslast j.t. Tõsikindlamaid järeldusi loetletud faktorite mõju kohta võimaldab teha vaid empiiriline uurimine. Iseenesest ei ole see kerge ülesanne, sest nimetatud faktorid toimivad enamasti üheaegselt ja komplekselt. Sageli on raske otsustada, kas leitud korrelatsioon (näiteks lapse ja vanema poliitiliste orientatsioonide vahel) on tingitud vanemate mõjust või teistest faktoritest, mis üheaegselt mõjutavad nii vanemaid kui nende lapsi.

Ka on poliitilise sotsialiseeru(i)mise faktorite toime uurimustulemused tugevasti mõjustatud aluseks olevatest teoreetilistest mudelitest. Kognitiiv–arenduslik suund paneb põhirõhu lõputule keskkonna ja indiviidi vahelisele interaktsioonile ning on küllalt ettevaatlik väliste mõjufaktorite hindamisel, sotsiaalse õppimise koolkond — isiksuse vormimisele keskkonna poolt ning on seetõttu enam aldis uurimusteks, kus püütakse selgitada ühe või teise arvatava mõjufaktori vahetut toimet.

V a n e m a t e p o o l s e m õ j u uurimine on näidanud, et vastupidiselt ootustele on selle osa poliitilisel sotsialiseerimisel väike. Vahetut poliitiliste vaadete ja väärtuste ülekannet perekonnas vanematelt lastele enamik uurimistulemusi ei kinnita. Kokkulangevus laste ja vanemate poliitiliste vaadete vahel on osutunud üsna tühiseks. Generatsioonilise koolkonna esindajate arvates viitab see lõhele (vastuolule) põlvkondade vahel. Sama seisukohta jagavad ka sotsiaalse õppimise ning psühhodünaamilise suuna esindajad, kuid nende arvates on põlvkondadevahelise lõhe tekkimisel teistsugused põhjused.

Sotsiaalse õppimise koolkond peab tähtsaimaks põhjuseks asjaolu, et eri põlvkondade liikmed on üles kasvanud erinevates ajaloolistes oludes ning on olnud mõjutatud erinevate kultuuriliste, sotsiaalsete ja poliitiliste sündmuste poolt. Seetõttu on põlvkondade hoiakud ja isegi sotsialiseerimisprotsesside olemus erinevad.

Psühhodünaamikud toetuvad antud küsimuses psühoanalüüsile ning seletavad noorte vastuolusid vanema põlvkonnaga identiteedi moodustamise raskustega murdeas.

Laste ja vanemate poliitiliste vaadete vaheliste seoste põhjalikumad uurimused on pannud kahtluse alla nii sotsiaalse õppimise kui psühhodünaamilise koolkonna väited põlvkondadevahelise lõhe kohta. Põlvkondadevahelise lõhe analüüsile suunatud uurimused näitavad, et tegelikult on vanemate ja murdealistele suhted küllalt harmoonilised.

Näiteks R. M. Lerner'i ja tema kaastöölise korraldatud uuringud laste ja nende vanemate poliitiliste hoiakute kohta 36-küsimuselise ankeedi abil näitasid, et pigem on tegemist arvamuste kokkulangevuse kui lahkuminekuga. Lahkarvamusi muidugi oli, kuid enamasti taandusid need seisukohtade resoluutsusastme erinevustele — kui murdeealised märkisid ankeedis mõne poliitilise sündmuse või selle lahenduse kohta vastuseks «täiesti nõus», siis vanemad valisid sageli mõõdukama variandi nagu «mõningal määral nõus». Vastupidiseid seisukohti võis kohata vaid arvamustes seksuaalelu küsimuste ja narkootikumide kohta.

Viimati esitatud andmed suunasidki teadlasi palju põhjalikumalt analüüsima ja kontrollima varasemate uurimuste tulemusi. Selgus, et tavaliselt oli neis tegemist uurimistulemuste formaalse ja ühekülgse interpreteerimisega. Korrelatsiooniseoste nõrkus vastuste vahel küllalt konkreetsetele, poliitikat puudutavatele küsimustele ei luba veel järeldada, et puudub vanemate mõju laste poliitilistele vaadetele. Tegelikult võib see olla hoopis kaudsem ja varjatam, näiteks lapsi iseseisvusele ergutav, neis üldiseid poliitilisi orientatsioone kujundav. Niisuguse mõju kindlakstegemine on muidugi keerulisem.

Paljude uurimisandmete analüüs viis Gallatini seisukohale, et vanemate kaudse mõju selgitamiseks laste poliitilisele orientatsioonile on otstarbekas vaadelda seoseid nende orientatsiooni ja perekonnasisese suhtlemise tüüpide vahel. Varasemate uurimisandmete analüüs sellest aspektist näitas, et selline seos on tõepoolest olemas. Selgus, et üksmeelsete perekondade laste poliitilised vaated langevad rohkem ühte vanemate omaga. Perekondades, kus pidevalt tuleb ette eriarvamusi ja konfliktseid olukordi, on vanemate ja laste poliitilised vaated erinevad, esineb sagedamini vanemate ja laste teravat konfrontatsiooni. Konkreetsemad on antud küsimuses S. H. Chafee 70. aastatel tehtud uurimused, kus vaadeldi nelja erineva pere-

konnasisese suhtlemistüübi mõju laste poliitilisele orientatsioonile: *m i n n a l a s k e v* (kodud, kus ei pöörata mingit tähelepanu poliitilisele sotsialiseerimisele), *a l a l h o i d l i k u d* (kodud, kus rõhutatakse allumist ja sotsiaalset harmooniat), *k o n s e n s u s l i k u d* (kodud, kus hinnatakse avameelsust, kuid välditakse perekondlikke dispuute), *p l u r a l i s t l i k u d* (kodud, kus rõhutatakse vaba kommunikatsiooni ja diskussiooni).

Tulemused näitasid, et lapsed konsensuslikest ja pluralistlikest perekondadest olid palju rohkem valmis võtma enda peale kodanikuvastutust kui lapsed minnalaskvatest või alalhoidlikest perekondadest. Selgus ka, et pluralistlikest perekondadest pärit lastel on poliitikast paremad teadmised.

Peale vanemate mõjutavad laste poliitilist sotsialiseerumist veel kindlasti kool, massiteabevahendid ja eakaaslased. Ka siin, nagu vanemate mõju uurimise puhul, ei ole nende faktorite mõju ulatust ja iseloomu lihtne kindlaks teha. Nii mõnigi kasvatusteadlane osutab sageli ühe või teise mõjufaktori olulisusele, kuid samas ei suuda leida oma väidetele objektiivset kinnitust.

K o o l i peetakse enamasti vanemate järel üheks võimsamaks teguriks laste poliitilise teadvuse ja mõtlemise kujunemisel.

Ometi kinnitavad erinevad uurimistulemused ühte ja sama, et ühiskonnaõpetuse kursuse läbitegemisega ei kaasne noorukite poliitilises mõtlemises olulisi nihkeid — erinevus kursuse läbiteinud õpilaste ja teiste vahel on minimaalne. Õpilaste ja nende ühiskonnaõpetuse õpetajate poliitiliste vaadete vahelise korrelatsiooni uurimise tulemused on osutunud vasturääkivateks. Osa tulemusi viitab sellele, et see seos on palju nõrgem kui laste ja vanemate poliitiliste vaadete seos, osa vastupidisele. Näiteks, et 7.—8. klassi õpilaste poliitilised hoiakud ja veendumused on tugevasti seotud õpetaja vaadetega.

Gallatini arvates on uurimistulemuste vastuolulisus

antud juhul tingitud sellest, et noorukite poliitilist arengut vaadeldakse liiga kitsas kontekstis — pidades silmas spetsiifiliste poliitiliste hoiakute või väga spetsiifiliste poliitiliste teadmiste mõõtmist, jättes vaatluse alt välja poliitiliste mõistete ja printsiipide kujundamise keerulised protsessid. Tegelikult omandavad õpilased just koolis, kas spetsiaalse kursuse käigus või koos teiste ainetega, laialdasi ja süstemaatilisi teadmisi poliitilistest süsteemidest, tutvuvad demokraatliku eluviisi põhimõtetega, arendavad oma poliitilisi arusaamu diskussioonides. Seetõttu on raske täpselt kindlaks teha, milline on kooli vahetu mõju õpilaste poliitilise teadvuse arengule, aga väike see siiski olla ei saa.

Nagu eespool mainitud, ei lõpe noorukite poliitilise teadvuse areng keskkooli lõpuga. Uurimused keskkooli lõpetanute seas näitavad, et nende poliitilised orientatsioonid justkui sõltuksid (valitud) edasisest eluteest. Selgub, et üliõpilased on tolerantsemad ja liberaalsemad oma eakaaslastest, kes ei õpi kõrgkoolis. Selle erinevuse põhjusi on jällegi raske kindlaks teha — ühelt poolt on selge, et kõrgkooli astub intelligentsem ja võimekam, võib-olla ka liberaalsem osa keskkooli lõpetanud noortest, teisalt loob kõrgkool ise soodsad tingimused vabameelsemate ja demokraatlikumate vaadete kujunemiseks.

On uuritud ka noorukite poliitilise orientatsiooni sõltuvust nende vanemate sotsiaalsest staatusest. Uurimistulemuste põhjal on töelisklassi järeltulijad üldiselt konservatiivsemate vaadetega kui «valgekraede» järeltulijad, kuid kõrgkooli astunud «sinikraede» laste vaated on küllalt sarnased «valgekraede» järeltulijatega ja vastupidi — kõrgkoolis õpinguid mittejätkavate «valgekraede» laste poliitilised vaated lähenevad töelisklassi (järeltulijate) vaadetele.

Järelikult on kõrgkoolil demokraatlike ja liberaalsete poliitiliste vaadete kujunemisel oma osa.

M a s s i t e a b e mõju hindamisel laste ja noorte po-

liitlisele sotsialiseeru(i)misele on eri autorite arvamused samuti küllalt lahkuminevad. Osa teadlasi peab televisiooni mõju laste ja noorukite poliitilisele arengule väga oluliseks. Teised — näiteks Chaffee — on vastupidisel seisukohal, et massiteabe mõju ei ole eriti suur ega vahetu, vaid seostub komplekselt individuaalse, eriti perekonnasisese suhtlemise spetsiifikaga.

Aastate lõikes on ameeriklaste seas täheldatavad olulised nihked massikommunikatsiooni liikide eelistamises — kuuekümnendate lõpus, seitsmekümnendate alguses eelistasid täiskasvanud põhilise infoallikana ajalehti ning lapsed said põhimõjutuse televisioonist, kuid orienteerusid vanemaks saades samuti ajalehtedele, aga mõned aastad hiljem võib täheldada noorukite üha süvenevat orientatsiooni televisioonile kui põhilisele infoallikale.

K a a s l a s t e mõju noorukite poliitiliste vaadete kujunemisele on vähe uuritud. Senised uurimistulemused näitavad, et see on väike ja küllalt spetsiifiline. Tavaliselt noorukid ei lasku poliitilistesse diskussioonidesse omavahel, kui küsimus neid otse ei puuduta. Näiteks täheldati ühes seitsmekümnendate alguse uurimuses kaaslaste mõju noorukite poliitilisele arutlusele vaid siis, kui kõne all oli valimisõiguse vanuselise tsensuse vähendamine 21. eluaastalt 18.-le. Lisaks öeldule on selgunud, et noorukid on valmis arutama kaaslastega vaid küllalt spetsiifilisi probleeme. Osa uurijaid on jõudnud järeldusele, et noorukitel on kahesugune orientatsioon — igapäevastes otsustustes toetutakse sageli kaaslaste arvamusele, keerulistes ja tõsisemates küsimustes peetakse nõu vanematega.

Poliitilise sotsialiseerimise seisukohast pakuvad huvi ka mõned kaudsemad faktorid nagu kultuurikontekst, riigis valitsev poliitiline õhkkond, rahvuslik eripära jne.

Rahvusvahelised uurimused kinnitavad, et laste ja noorukite poliitiline mõtlemine USAs, Suurbritannias ja SLVs areneb sarnaselt. Kuid üldises orientatsioonis avas-

tati ka erinevusi. Ameerika noortel täheldati tugevat ühiskonnataju ning andumust isikuvabaduste kaitsele. Briti noored tundusid ameeriklastega võrreldes enam pragmaatilised, nad nägid valitsuses pigem sotsiaalsete kohustuste jagajat kui isikuvabaduste kaitsjat. Saksa noored jäid kuhugi vahepeale — mõneti oli neil kalduvust alluvuseks ja autoritaarsuseks, samas olid nad isikuvabaduste kaitsmisel entusiastlikumad kui inglased.

Poliitilise orientatsiooni erinevus demokraatlike riikide noorte hulgas lubab oletada, et rahvuslik ja kultuuriline eripära mõjuvad ka totalitaarsetes riikides (niipalju kui see üldse võimalik on) noorsoo poliitilistele kalduvustele.

Mõneti võivad meile huvi pakkuda ka uurimused rassilise eripära mõjust laste ja noorukite poliitilise mõtlemise iseloomule ja arengule. Gallatini üldistuse põhjal selgub, et USA neegrite ja indiaanlaste lapsed näivad suhtuvat poliitilisse süsteemi küünilisemalt kui nende valged eakaaslased. Samas ilmneb, et värviliste lastele on koolil tugevam mõju ning esialgne tõrjuv hoiak sotsiaalse süsteemi suhtes asendub noorukitel arusaamaga valitsuse vajalikkusest, selle olulisest rollist kodanike huvide kaitsmisel. Erinevalt valgetest võib värviliste lastel ja noorukitel täheldada ühiskonnaõpetuse märgatavat mõju nende poliitiliste arusaamade arengule.

Viimati kirjeldatud uurimistulemused, ehkki põgusad, jätavad mulje, et tegemist pole mitte niivõrd rassilise eripära kui vanemate madala haridustaseme mõjuga. Vähe-se haridusega kaasneb suutmatuse orienteeruda sotsiaalsetes ja poliitilistes probleemides. See omakorda tingib kaitseisundi riigi kui sunniorgani suhtes, mis alateadlikult ja kaudselt kandub üle ka lastele. Arvatavasti analoogne probleem tõuseb rahvuslikul pinnal esile ka meil. N. Liidu eri piirkondadest saabunud lihttöölised ei suuda orienteeruda Eesti poliitilistes sündmustes ning valitsusorganite tegevuses. Ida poolt tuleva, seni jõuga sissesöödetud de-

magoogia valguses nähakse vaid kallalekippumist oma õigustele. Samad hoiakud kanduvad edasi ka lastele. See-tõttu peaks Eestis antaval venekeelsel keskharidusel ole-ma suur osa niisuguste laste poliitilise teadvuse arenda-misel.

Kõrvuti poliitilise hariduse probleemiga on loogiline puudutada ka sellise isikuomaduse nagu intelligentsuse mõju poliitilisele sotsialiseerumisele. Sellealased uurimu-sed kinnitavad, et erinevused poliitilises arengus vähem ja enam võimekate õpilaste vahel taanduvad nende erine-vusele arengutempos. Näiteks võimekamatel õpilastel de-personaliseerub ja tasakaalustub nägemus valitsusorga-neist varem kui vähem võimekatel, kuid arenguetappide järgnevuses erinevusi ei ole.

Laste ja noorukite poliitilisele sotsialiseerimisele ei jäta kindlasti mõju avaldamata ka üldine poliitiline õhkkond. Ameerika psühholoogide uurimustes on vaadeldud selliste sündmuste mõju nooru-kite poliitilistele vaadetele nagu poliitilised mõrvad, üle-riiklikud skandaalid ja sõjas osalemine. Vaadeldavas küsi-muses on eri koolkondade uurimistulemused küllaltki kokkulangevad. President J. F. Kennedy mõrva järel teh-tud küsitlused laste, noorukite ja täiskasvanute seas luba-vad järeldada, et olulisi erinevusi hoiakutes vanuserüh-made vahel ei olnud. Noorukid olid hästi kursis, mis oli juhtunud, ning väljendasid samasugust ärevust ja vaateid nagu täiskasvanud. Ka suhtumises Vietnami sõtta kui Ameerika ühiskonda enam häirinud ja puudutanud poliit-ilisse afääri täheldati sarnasust noorukite ja täiskasva-nute vahel. J. G. Bachmani ja E. van Duineni pikaajalise uurimuse raames 1966. aastal küsiti 10. klassi õpilastelt muu seas ka, mida nad arvavad Vietnami sõjast. Tol ajal ei olnud üldsuse arvamus konflikti suhtes veel negatiivne ning see kajastus ka õpilaste vastustes, vaid 7% küsitletu-test pööras sõjale tõsisemat tähelepanu. Teistkordsel an-keteerimisel 1970. aastal, kui üldsuse meelepaha konflik-

ti suhtes oli saavutanud maksimumi, kasvas uuritavas rühmas Vietnami sõja pärast ärevuses olevate noorukite osa 75%-le. Nüüd, kui noorukid olid ligi 5 aastat vanemad, avaldasid oma mõju muutusele konflikti suhtumises kindlasti nende vaimne küpsemine, hirm sõjaväeteenistusse kutsumise ees, sõjateema osakaalu tõus massikommunikatsioonis ja muidugi avalikud sõjavastased protestid. Nii nagu Kennedy mõrva puhul, oli ka Vietnami probleemi noorukite ja täiskasvanute suhtumine väga sarnane. Vietnami sõja suur ebapopulaarsus USAs tõi sõjajärgsel perioodil kaasa elanikkonna pettumise ja usaldamatuse valitsuse suhtes. Watergate'i afäär süvendas inimeste usaldamatust valitsuse tegevuse vastu veelgi.

Kuigi riigis valitsev poliitiline kliima mõjustab kogu elanikkonda, on selle mõju lastele ja noorukitele siiski mõneti erinev. Niikaua kui poliitilised sündmused ei ole lastele sisuliselt arusaadavad, võetakse sageli üle ümbritsevate inimeste afektiivne seisund, hiljem, tunnetuslike võimete arenedes, lisandub noorukite hoiakutele nende omapoolne situatsiooni analüüs.

IV. ISIKSUS JA POLIITILINE ORIENTATSIOON

Seni vaatlesime põhiliselt mitmesuguste väliste tingimuste, sotsiaalse kuuluvuse ja ka vaimse võimekuse mõju poliitilisele sotsialiseeru(i)misele. Peale nimetatud faktore mõjutavad kujuneva isiksuse poliitiliste arusaamade arengut veel isiksuse omadused. Poliitilise teadvuse arengu selle aspekti uurimisele on orienteerunud põhiliselt psühhodünaamiline koolkond, aga ka sotsiaalse õppimise suuna toetajad.

Sotsiaalse õppimise teooria koolkonna töödest selgub, et madala enesehinnanguga noorukid tunnevad ühiskonnaelu vastu vähem huvi kui nende kõrge enesehinnanguga eakaaslased. Ka on kõrgema enesehinnanguga õpilased

tolerantsemad lahkavuste suhtes. S. K. Schwarzi uurimused näitavad, et poliitiline küünilisus noorukieas, eriti murdeas, seostub mõningate isiksuse omadustega. 8. klassi õpilastel oli see positiivses korrelatsioonis pessimismiga ja negatiivses isikliku mõjususega. Vanemate õpilaste puhul olid need seosed nõrgemad, kuid isegi 12. klassi õpilastel registreeriti märgatav seos isikliku küünilisuse ja poliitilise küünilisuse vahel.

Psühhodünaamiline koolkond, nagu öeldud, seostab nooruki poliitiliste orientatsioonide kujunemise identiteedi *formeerimisega*, milleks nooruk rakendab kõik tema käsituses olevad õpingutest ja sotsiaalsest elust pärit teadmised, oskused ja arusaamad. Kujunevat identiteeti, sealhulgas poliitilist orientatsiooni, mõjutavad nii isiksuse enesehinnangu iseloom kui suhted vanematega.

Rangemad psühholoogilised uurimused (S. A. Renshon, R. S. Sigel) näitavad, et on olemas seos psühholoogilise «kontrollkeskuse» ja poliitilise mõtlemise vahel. Selgub, et noorukid, kes arvasid, et nende tegevus on suures ulatuses määratud väliste jõudude poolt (väline kontrollkeskus), usaldasid valitsust vähem ja väljendasid rohkem rahulolematust kehtiva sotsiaalse korra suhtes kui eakaaslased, kes arvasid, et nad on ise oma saatuse peremehed (sisemine kontrollkeskus).

Esitatud järeldustega seostuvad ka 60. ja 70. aastate tudengirahutuste uurimise tulemused Ameerikas. Esialgselt nähti tudengiaktiviste väga altruistlike, humanistlike ja kõlbeliste isiksustena. Sageli peeti neid — enamasti pärinesid nad ühiskonna kõrgkihist — oma vanemate huumaansete ideaalide elluviijateks. Hiljem, põhiliselt 70. aastate uurimustes, tuli välja, et uurimisandmete interpreteering sõltus tugevasti uurijate enda ootustest. Andmete põhjalikumal analüüsil avastati, et tudengiliidrite puhul altruism ja aktiivsus ei ole omavahel seotud, leiti, et aktivistid ei olnud märgatavalt andekamad oma eakaaslastest, pealegi olid paljudel neist väga primitiivsed

kõlbelised vaated. Üha enam, ajalise distantssi suurenemisega sündmuste suhtes, hakkas selguma, et tegemist polnud liidrite puhul mitte niivõrd poliitilise idealismiga kui veendumusega, et maailm on ebaõiglane ja väljaspool isiklikku kontrolli. Küsitlused näitasid, et tänavarahutustes osalejad pidasid end väga humanseks ja heatahtlikuks ega näinud oma lõhkumistes vägivalda, küll aga süüdistasid vägivaldas politseid, kes püüdis seda ära hoida. Nende isiksuslike omaduste kõrvutamine tegevusega kinnitas, et tudengite poliitiline aktiivsus korreleerus (nende) välise kontrolli keskusega. Tudengid, kes olid veendunud, et nende tegevus on allutatud väliste jõudude taatele, osalesid (küsitluse andmetel) poliitilistes demonstratsioonides enam kui need üliõpilased, kes olid veendunud, et määravad oma elukäigu ise.

Kirjandus

- A a v i k, Riina, Arvi A l t m ä e 1990. Järeloomõtteid Eesti Kongressi valimistest. — *Päevaleht*, nr 147, 27. VII
- D e w e y, John 1916. *Democracy and Education*. New York: Macmillan
- E r i k s o n, Erik Homburger 1968. *Identity and Crisis*. New York: Norton
- G a l l a t i n, Judith 1980. Political thinking in adolescence. — *Handbook of Adolescent Psychology*. Ed. Joseph Adelson New York: Wiley, pp. 344—382
- P i a g e t, Jean 1952. *The Origins of Intelligence in Children*. New York: International Universities Press
- V e n e N F S V k r i m i n a a l k o o d e k s. 1947. Tartu: Teaduslik Kirjandus

ÜLESTÕUSU PSÜHHO- LOOGILINE MUDEL

Katse seletada ja prognoosida rahutusi Ida-Euroopas

Vid Pecjak

Tõlkinud Jaap Ora

Psühholoogia ei ole massinähtusi eriti palju uurinud. Neid käsitlev kirjandus on ebapiisav ja enamasti aegunud, pärinedes möödunud sajandist (Le Bon, Tarde, Sighele) või selle sajandi keskpaigast (Reich, Fromm, Adorno). Viimasel ajal on Euroopa maades, kus olid või on võimul kommunistid, toimunud võimsaid ja laiaulatuslikke rahutusi (protestid, streigid, kõrratused ja isegi tänavalahingud). Seni ei ole tehtud katset neid psühholoogiliselt tõlgendada.

Selles töös kirjeldatud ülestõusu psühholoogilise mudeli abil püütakse seletada ja prognoosida massirahutusi nendes maades, kuid seda võib rakendada ka teiste riiki-

Ettekanne Korea Psühholoogiaassotsiatsiooni poolt korraldatud rahvusvahelisel konverentsil «Individualism and Collectivism: Psychocultural Perspectives from East and West» (Soul, juuli 1990).

Ülestõusu psühholoogiline mudel

de suhtes, kus viimastel aastakümnetel on toimunud samasuguseid sündmusi (näiteks Iraan või Lõuna-Aafrika).

Ülestõusu mõjutavad tegurid võib jagada võimendajateks (V) ja alandajateks (A). Esimeste mõjul suureneb ülestõusu tõenäosus, tõhusus ja kordumisvõimalus, teiste mõjul aga kahaneb. Ülestõus on võrdväärne nende vahelga.

$$\dot{U}t = V - A$$

See mudel sisaldab vähima arvu tegureid, mille abil on võimalik rahuldavalt seletada ja prognoosida ülestõusu mõnel konkreetsetel maal. Nelja sellist tegurit määratleme järgmiselt: surve (S), hirm (H), lootus (L) ja sotsiaalne induktsioon (SI). Nende otseste tegurite (OT) kõrval on hulk kaudseid tegureid (KT), mis mõjutavad esimesi tegureid ja nende kaudu ka ülestõusu. Need tegurid on ainult mudeli hüpoteetilised konstruktsioonid, kuigi mõne sellise teguri komponentide suurust saab mõõta (näiteks poliitvangide arv kui surve indikaator).

Inimestele avaldatav surve on ülestõusu esile kutsuv algtegur. Seda võib defineerida kui vägivalda, jälitamist, ähvardust, frustratsiooni, puuduse ja häda ulatust, mis tabab inimesi võimude tegevuse tõttu (tüüpiline kõigile kommunistlikele maadele) või ka üht gruppi teise tegevuse tõttu (näiteks ungarlasi Rumeenias, türklasi Bulgaarias, albaanlasi Jugoslaavias). Peale objektiivse surve (So) sisaldub mudelis ka subjektiivne surve (Ss) ehk surve sellisena, nagu inimesed seda tajuvad, tunnevad ja mõistavad (St), ning sisemised reaktsioonid (Rs) sellele, nagu näiteks viha.

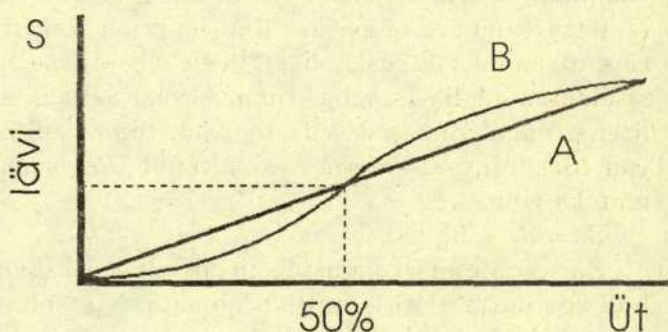
$$Ss = St + Rs$$

Surve tajumisel kajastub tavaliselt objektiivne surve, küll aga mitte alati ja mitte tingimata. Nii võib massiteavet (eriti televisioon) esile kutsuda tajumisvigu ja järelikult mõjutada inimesi teatud suunas. Mõnikord juhitakse tähelepanu viletsuse tegelikelt põhjustelt kõrvale. Rahulolematuse objektiks saab sageli mõni vähemusrühm, kel-

lega pöhirahvusel on olnud pikemaajaline konflikt. Selline nihe ilmnes enamikus Ida-Euroopa riikidest ja oli suunatud ungarlaste vastu Rumeenias, türklaste vastu Bulgaarias, albaanlaste vastu Jugoslaavias, armeenlaste vastu Mägi-Karabahhias ja vietnamlastest tööliste vastu Ida-Saksamaal. Tajumisvigu võivad põhjustada ka mitmesugused psüühilised seisundid, näiteks ootus.

Sisemised psühholoogilised reaktsioonid on arvukad ja enamasti emotsionaalsed (näiteks meelepaha, ebamugavustunne, viha, tõrksus, pettumus jne). Neid ühendab negatiivne emotsionaalne toon.

Selliste seisundite pidev vastastikune toime ja koosmõju kutsub esile ülestõusu, mis oma esimeses faasis on ainult implitsiitne. Tema avaldusteks on kasvav kriitika, kaebused, väiksemad streigid ja meelevaldused. Asutatakse illegaalseid või poollegaalseid organisatsioone (näiteks inimõiguste kaitse komiteed). Kui Poola välja arvata, tekkisid Ida-Euroopa maades ainult nõrgad ja improviseeritud organisatsioonid.

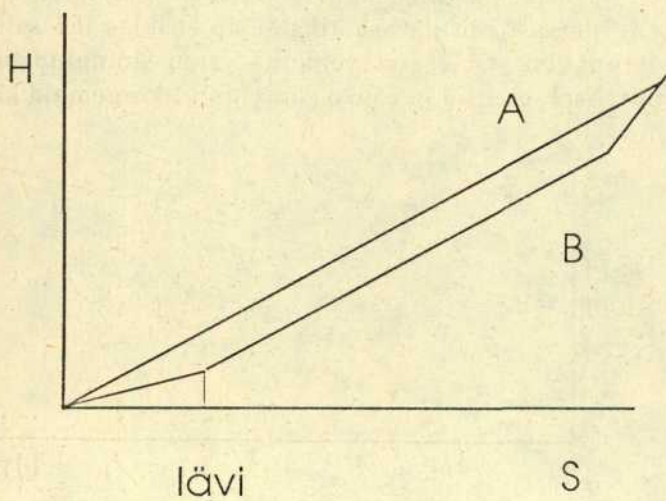

Joonis 1. Kõver A näitab surve ja ülestõusu vahelist sõltuvust. Tõenäosus 50% märgib ülestõusu läve. Nagu näitab kõver B, ei ole sõltuvus ilmselt lineaarne.

Et surve kutsub esile ülestõusu, peaks korrelatsioon nende kahe vahel olema kõrge ja oluline. Kuid tänu alandajatele võib see olla tähtsusetu või koguni negatiivne. Väga tugev surve välistab igasuguse avaliku vastuhaku (näiteks Stalini ajal N. Liidus või kultuurirevolutsiooni perioodil Hiinas). Üks esimesi kommunistlikust režiimist vabanenud maid oli Ungari, kus surve oli suhteliselt mõõdukas. Kuid Rumeenias, kus see oli kõige rängem, toimus ülestõus senistest kõige hiljem.

Kõige olulisem alandaja on hirm. See on rahvahulki vallanud hirm viletsuse ja kannatuste ees, töö ja sotsiaalse seisundi kaotamise ees, perekonnale, sõpradele ja sugulastele osakssaavate võimalike tagajärgede ees. Mõnikord on ohus isegi vabadus ja elu. Hirm võib olla üsna ebamäärane ja alateadlik. Mida tugevam ta on, seda väiksem on ülestõusu puhkemise võimalus.

$$\dot{U}T = S - H$$

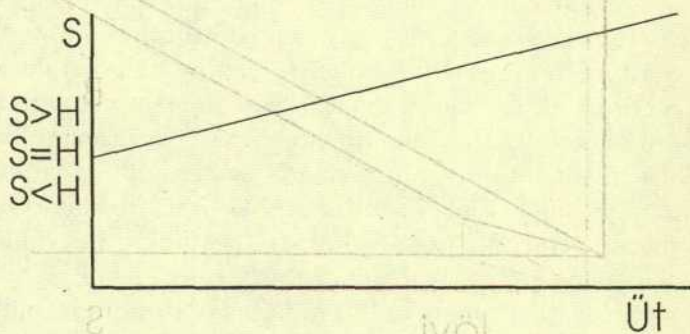
Joonis 2. Kõver A näitab lineaarset sõltuvust surve ja hirmu vahel. Kõver B osutab teisele võimalikule sõltuvusele. Siin on sõltuvus lineaarne ainult kõvera keskosas.

Kui H on suurem või võrdne $Üt$ -ga, jääb viimane implitsiitseks. Selline olukord — «ei sõda ega rahu» — püsis aastakümneid enamikus Ida-Euroopa maadest ja kestab ikka veel Albaanias*, Põhja-Koreas ja Kuubas. Vaevalt seda seni muuta õnnestub, kuni võimendaja ja alandaja on võrdsed ja teineteisest sõltuvad.

Mõnel maal, näiteks Rootsis, on surve ja hirm küll võrdsed, kuid vähetuntavad. Seetõttu on seal ka olukord stabiilne. Korratud puhkevad vaid mõne täiendava teguri ilmnmisel (näiteks tuumajaama ehitamine), kuid tavaliselt on nad siis lühiajalised ja suhteliselt möödukad.

Hirmu ja surve vaheline sõltuvus ei ole mitte alati lineaarne. Kui surve allikas on lähedal, näiteks tankid naabruses, kasvab hirm kiiremini kui sellise ähvarduse puudumisel.

Ülestõusu põhisihi varjajäämisel hirm väheneb. Ru-meenias algas ülestõus ühe Timișoara pastori pagendamise järel. Jugoslaavias algasid albaanlastest üliõpilaste rahutused viletsa toidu pärast üliõpilaste sööklas. Et sellised vastuhakud ei ole otse võimude vastu suunatud, on nad suhteliselt ohutud ja võib oodata ainult kergemaid karistusi.

Joonis 3. Kõver näitab sõltuvust ülestõusu ja $S-H$ vahel. See sõltuvus on olulisem joonisel 2 näidatust.

* 1990. a lõpust toimub kirjeldatav protsess ka seal. *Toim.*

Hirm sõltub mitmest kaudsest tegurist. Mineviku eba-meeldivad kogemused võivad esile kutsuda teatud tingitud refleksi — hirmu või «õpitud abituse seisundi». Tüüpilise-na esines see Tšehhoslovakkias, kus oli väga rahulik peaaegu kaks aastakümnet pärast Dubčeki algatatu nurjumist.

Tugevaim võimendaja on lootus — s.t lootus edukalt olukorda muuta ja kõrvaldada surve või vähemalt mini-meerida seda.

Lootus oleneb mitmest kaudsest tegurist nagu näiteks teiste maade eeskuju (doominoefekt). Ida-Saksamaa järel vabanes suhteliselt lühikese aja jooksul veel kolm maad üksteise järel oma senistest valitsejatest. Albaaniat nende hulgas ei olnud — see on liiga isoleeritud maa, mille piiridest mingi informatsioon üle ei pääse. Lootus sõltub oluliselt kättesaadavast teabest ja selle hindamisest, inimeste tõekspidamistest, isegi irratsionaalsest usust imesse.

$$\dot{U}t = S - H + L$$

Suure inimhulga puhul ilmneb uus kaalukas tegur: emotsioonide, impulsside, hoiakute ja aktsioonide sotsiaalne induktsioon (SI). Ärevus haarab rahvamassi kiiresti. Üksikisikud kaotavad oma individuaalsuse, nende teadvuse enesekontroll nõrgeneb, mõjutatavus aga kasvab, vastuvõetavasse informatsiooni suhtutakse valivalt. Inimeste vaimne seisund läheneb mõningatele patoloogilistele (hüsteeria- või hüпноosisarnastele) seisunditele. Induktsiooni ulatust mõjutavateks teguriteks on rahvasumma tihedus, tõhus kihutustöö ja mõned individuaalsed ise-loomuhood. Kõik need tegurid kokku suurendavad ärrituse astet. Mitte kõik inimesed ei ühine rahvahulgaga, selleks on ilmselt valitud grupp.

Korratusi alustavad niinimetatud tuumikgrupid. Need koosnevad ekspressiivsetest ja ekstravertsetest indiviididest, kellest paljud on tugevalt kinni mingites poliitilistes ideedes, neil on oma kindlad hoiakud ja väärtushinnangud. Teistele jälle on omased hüsteerilised ja vahel psüh-

houtilised iseloomujooned, nad püüavad oma impulsse rahvahulgas välja elada. Lühikesi lauseid ja emotsionaalseid väljendeid kasutavatel oraatoritel on neile suur mõju.

$$\dot{U}t = S - H + L + SI$$

Sotsiaalne induktsioon mitmekordistab kõikide võimendajate mõju (V^x). Samal ajal lahutab see teineteisest surve ja hirmu. Tulemuseks on hirmu ja teiste alandajate märgatav vähenemine (${}^x\sqrt{A}$):

$$\dot{U}t = V^x - {}^x\sqrt{A}$$

Kui inimesed on väga hirmunud, kujuneb ülestõus puhkemise järel eriti veriseks (nagu Rumeenias). Sama sünnib Albaanias, Põhja-Koreas ja Kuubas, juhul kui valitsus oma poliitikat vähehaaval muutma ei hakka nagu Nõukogude Liidus. Alandajad ei kõrvalda suunda ülestõusule, nad ainult tõkestavad selle puhkemise. Pärast tõkete kõrvaldamist on vallandumine seda võimsam.

Astendaja x sõltub mitmest tegurist nagu see, kui suurena rahvamassi tajutakse, anonüümsus, liikumine, tuumikgruppide arv, isegi ilm ja selle maa-ala eripära, kus kogunemine aset leiab.

Oraatorid väljendavad, sõnastavad ja suunavad rahva soove. Nende osaks on olla pigem toimuva katalüsaatoriks kui generaatoriks.

Sotsiaalne induktsioon toimib, kui inimesed kokku tulevad, seepärast kardavadki diktaatorid nii väga igasuguseid avalikke rahvakogunemisi.

Teatud tingimustes tuleb ${}^x\sqrt{H}$ asemele H^x ja sel juhul muutub hirm paanikaks. Sealjuures on tingimuseks ummikolukord (nagu Heyseli staadionil). Siiski puhkeb paanika suhteliselt harva. Isegi Rumeenias tuli seda vähe ette (enam Timișoaras kui Bukarestis), sest ülestõusnud kontrollisid olukorda piisavalt.

Tõenäoliselt poleks Bukarestis korratusi puhkenud, kui diktaator poleks teinud viga: ta ise kutsus inimesed kokku, uskudes ekslikult, et need teda toetavad. Sotsiaalse induktsiooni toimel algasid rahutused kohe.

Võimendajaid ja alandajaid mõjutab ka nõrk, kuid väga püsiv tegur k , mida võiks nimetada «rahvuse temperamendiks». Mõnel rahval (araablased ja ladinaameeriklased) on nende kultuuri, traditsioonide ja kommete tõttu rohkem kalduvusi ulatuslikeks protestideks kui teistel (näiteks rootslastel).

Kui implitsiitne ülestõus on muutumas eksplitsiitseks, eelnevad põhisündmustele mõned väiksemad rahulolematuseavaldused. Neid nägime kõikjal Ida-Euroopas, isegi Rumeenias. Kui nad ilmnevad Albaanias, tähendab see, et režiimi lõpp on lähedal.

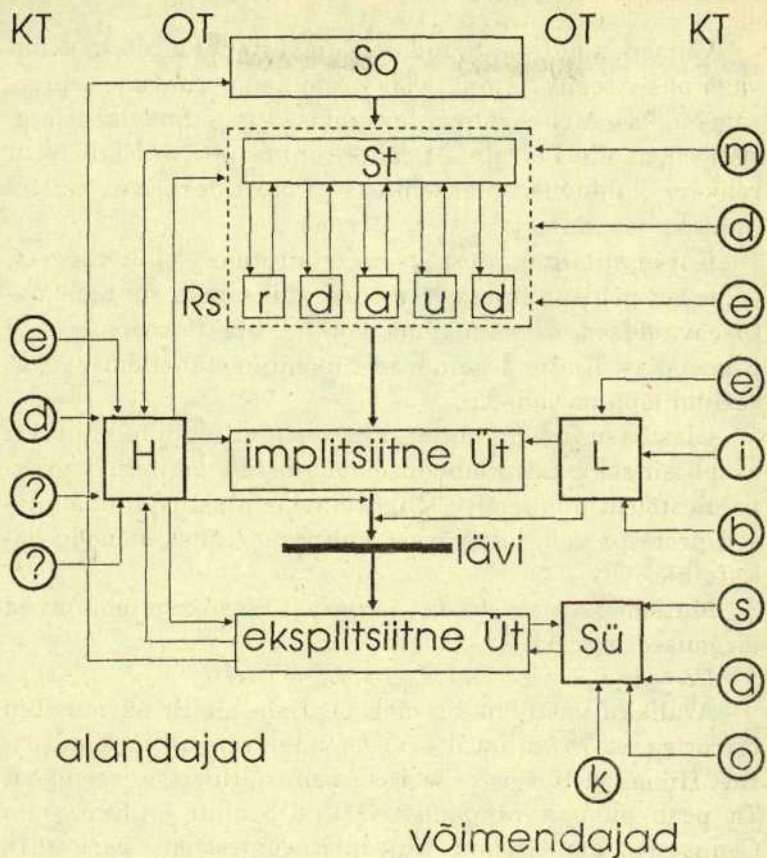
Ülestõusu lävi on punkt, kus see muutub implitsiitsest eksplitsiitseks. Läve läheduses põhjustab vähimigi lisasurve ülestõusu puhkemise. Jugoslaavias alustasid albaanlased proteste vahetult pärast kohtumõistmist mõnede isikute üle.

Masside käitumist enne ja pärast ülestõusu mõjutavad järgmised tegurid:

$$\ddot{U}t = kx [(S + L - H) + (S + L)^x - x\sqrt{H}]$$

Avalikku vastuhakku saab peatada ainult äärmusliku terroriga, et $x\sqrt{H}$ muutuks $H^x - ks$, nagu see juhtus Timișoaras, Hiinas ja Kosovos. Terror satub sõltuvusse iseendast. Ta peab püsima rängana (N. Liit Stalini ja Rumeenia Ceaușescu ajal, Hiina kultuurirevolutsiooni perioodil), vastasel juhul puhkeb avalik ülestõus, mida võib peatada vaid uue terroriga. See on üksteisele perioodiliselt järgnevate vastuhakkude põhjus (Tiibet, Kosovo, maailma muust osast Lõuna-Aafrika).

Teiseks võimalikuks lahenduseks on surve vähendamise. Seda teed on mindud vahel N. Liidus ja Jugoslaavias. Kuid kuna see tegelikult konflikti ei lahenda, vaid ainult alandab pinget, on mõju lühiajaline. Nõukogude ametivõimud ei suutnud täita armeenlastele antud lubadusi. Jugoslaavias lõpetati mõned streigid, kui valitsus lubas kõrgemaid palku. Ent selle tarvis tuli trükkida rohkem raha, mis omakorda põhjustas inflatsiooni kasvu.

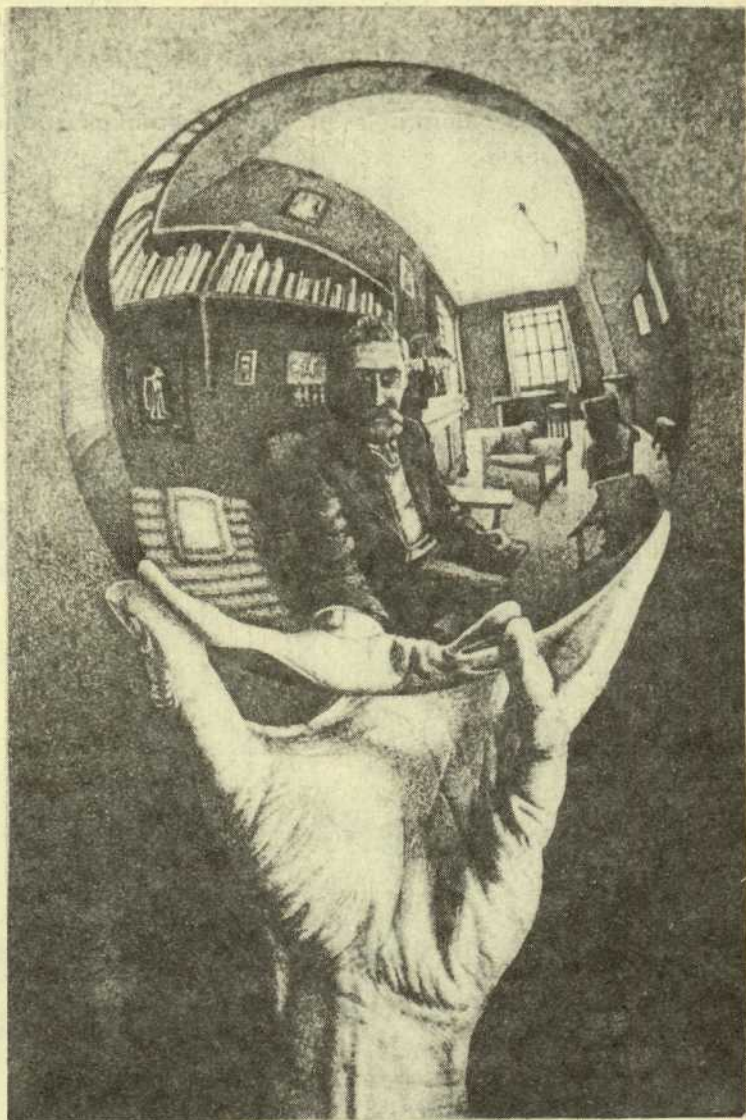

Joonis 4. Ülestõusu mudel. Protsess algab objektiiivse survega, sellele järgneb surve tajumine ja seesmised reaktsioonid. Alguses on ülestõus implitsiitne, läve ületamisel muutub eksplitsiitseks. Mitmesugused otsesed ja kaudsed võimendajad ja alandajad mõjutavad protsessi ja lõpptulemust.

Ida-Euroopa maades ja mõnel pool mujalgi toimunud ülestõusude edasine analüüs tooks kindlasti esile ülestõusu täiendavaid tegureid. Siin kirjeldatud mudel peaks aitama meil prognoosida ülestõuse üksikutes maades. Kuid raske või isegi võimatu on neid tegureid otseselt mõõta (kuigi mõningaid muutujaid nagu protestide sage-

Ülestõusu psühholoogiline mudel

dus saaks empiiriliselt uurida). Seetõttu võeti kasutusele hinnanguline meetod (mida siin kirjeldatud ei ole), mille abil 1989. aastal seletati mitmeid toimunud rahutusi ja prognoositi uusi. Mõni neist prognoosidest on osutunud üllatavalt täpseks.

M. C. Escher
KĀSI PĒGĒLDAVA KERAGA

PÄR LAGERKVISTI LAKKAMATU KAHEKÖNE

Ilmar Vene

Esimene, mis Lagerkvisti puhul hämmastab, on tema intonatsioon — nii saab ju kosta vaid hääl, mis tuleb mere põhjast. Aeglaselt ja ühtlaselt kerkivad pinnale laused, olles eelnevalt läbinud külmi vooge, mis sõnadelt on eemaldanud kõik isikliku ja ajalise. Peab olema halastamatu enese ja teiste vastu, et midagi seesugust üldse kirjutada. Üpris asjatut vaeva tähendaks katse otsida 20. sajandi kirjandusest autorit, kes rootslasega pisutki sarnaneks. Vahest ainult Mauriac, eeskujulik katoliiklane, kes kõhklusteta tunnistab tõdesid, mida inimööistus haarata ei suuda. Jäägitu usaldus annab talle täieliku vabaduse, nii et inimeste tundmaõppimisel ja kujutamisel pole tal tarvis hoolida eelarvamusist. Rahuliku süngusega algavad Mauriaci lühikesed romaanid, mille tegevus suundub kartmatult ja kindlalt loomuliku lõpu poole. Lause jääb tavaliselt lühikeseks ja ehituselt lihtsaks, kuid ometi on tal ka imeiline omadus suubuda alatihti ebamäärasusse. Kahtlemata on see sära, kuigi alati tumeda helgiga, umbes nagu mustendaval klaasil: särab küll, kuid läbi ei paista. Midagi selletaolist võib leida ka Lagerkvisti loomingust, kuid pärast välise sarnasuse tõdemist tuleb kohe tunnistada ka olulist lahkuminekut: Mauriaci hääletoonil on nimelt isikupärane värving. Tema lausete tagant, olgu need kui

tahes sünged, aimub ikka tuuletu, suvises lõõsas praguliseks kõrbenud lõunamaa, kus elanikud tähistavad ülemelikult Pärtliöö aastapäeva. Meri, *mare nostrum*, helgib nii pimestavalt, et ei teki küsimustki, mis kõik võiks temas varjul olla. Mauriac jutustab kohkumatult, kuid tema välist rangust pehmendab alati usalduse soojus, mis jääb küll varjatuks, kuid on seda täielikum. Rootslasel pole sellest jälgegi; tema, jumalast tagakiusatu, peab kogu elu piirduma vaid lõunamaa ihalemisega. Nad ei annaks kohudes teineteisele kätt, Ahasveerus ju teab oma kuuluvust. Kõikjal võib olla tema koht, kuid mitte jumala lemmikute hulgas.

Kuidas iseloomustada inimest, keda ära valides on jumal ilmutanud halastamatust? Esimeseks tundmuseks Lagerkvisti puhul ongi hirm üleloomuliku ees, pühendamatu lugeja saab võimaluse kogeda sõna *religio* algset tähendust. Veidi hiljem tuleb siiski rahustav teadmine, et ka tema oli ainult inimene, üsnagi tavaline lihtsurelik, kes kasvas üles kodus, kus oli ainult kolm raamatut. Kuid üleloomulikkuse tunne jääb püsima. Eks vaadatagu kuulsat perekonnapiilt, millel väike Per Fabian, perekonna noorim, suunab isa kõrval istudes oma pärani silmad kuhugi ebamäärasusse; niisugune pilk saab olla ainult lapsel, kes tahab näha jumalat.

Sellest ebaloomulikkusest tulenebki kõik hilisem. Määratu maailm avab end viivuks, tõmbub siis taas endasse ning jääb ootama, et uudishimulik pilk jõuaks tema saladuste jälile. Esialgul pole mõistatus kuigi raske, isa ja ema oskavad selle igati rahuldavalt ära seletada, kuid aastate möödudes muutub kõik järjest keerulisemaks. Viieteistkümneaastaselt, kirjutab kardinal Newmann, muutusin kindlaks usus, mis jumala armu tõttu pole kunagi nõrgenenud ega tumenenud. Nõnda räägivad jumala lemmikud, tagakiusatud Lagerkvist aga hakkas viieteistkümneaastaselt kahtlema ning see kahtlus ei lakanud enam kunagi. Halb see muidugi oli, sest kahtlusega poo-

leks ei saa jumalat teenida. Igatahes arvas nõnda noor Calvin, kes evangeeliumi najal jõudis arvamuseni, et kõigest kristlasele osakssaavast pole miski kõlvatum kui kahtlus. Ajapikku see veendumus üha tugevnes, nii et aastaid hiljem muutus äge usumes oma kuulutustes veelgi otsustavamaks: ta ei suutvat halastada ühelegi jumala tõe vaenlasele, olgu see kasvõi tema lihane isa. Lagerkvist, loomupärane kahtleja, oli halastavam, kuid eelkõige teiste suhtes. Ühele ta järeleandmisi teha ei saanud — kompromiss iseendaga oli alati juba ette välistatud. Kuid see on kõigi äravalitute pärisosa.

Kuidas ja miks see kõik alguse saab, seda ei tea täpselt keegi. Viieteistkümneaastaselt hakkab nooruk pidama päevikut ning paneb sellesse kirja «noori mõtteid». Vajadus seesuguseks tegevuseks ilmnes juba varem, kuid siis polnud veel kindlat kohta, kuhu päevikut saanuks peita. Maailm varjab oma saladusi ja niisama kinnine tahab olla ka noor mõtleja. Ning oma päevikus ta palub, et jumal ei laseks tal muutuda vabamõtlejaks. Raske on mõista koolipoissi, kes sääraseid palveid esitab, sellest saab aru ka kirjutaja ise. «Mitte keegi ei suudaks mind mõista, mitte keegi, mitte keegi. Rängim, mida inimesele võib määrata, on lasta tal elada, ilma et keegi teda mõistaks. Arvan, et see karistus tabab mind sellepärast, et hakkasin kahtlema oma lapsepõlveusus.» Kuid see, rängim kõikidest karistustest, teda ei kohuta: «Ma ei taha uskuda ainult sellepärast, et teised usuvad, olgugi need oma elu veetnud pühimate ja suurimate meestena; tahan jõuda omapoolse veendumuseni, mille võiksin alal hoida kogu elu. Ma tahan mõtelda vabalt. Ja siiski ma loodan, et mul pole tarvis jääda vabamõtlejaks. Hakkan aimama, et tee, mille olen valinud, on siiski õige ning viib mind sihile.» Peagi järgneb ka kuulutus, et ta pole enam vabamõtleja, sest usub, et looduseaduste ja aine taga on varjul mingi jõud, kuigi ta ei tea, kas see jõud on kristlaste jumal või miski muu. Kir-

jutaja arvab, et «saab uskuda jumalat, tarvitsemata uskuda kõike seda, mis seisab Piiblis».

Sääraste tõdedeni jõuab viieteistkümneaastane mõtleja. Esimesel pilgul tundub, et järgnema peaks midagi sootuks ebatavalist, kuid erandlik algus hakkab arenema üsnagi tavalises suunas. Noor autor paneb kokku käsikirju, varustab need tiitellehtedega ning kaalub endamisi avaldamise võimalusi. Peagi tuleb ka patriootiline hoiak. Autor veendub, et rahvuse piiride suhtes hoolimatud sotsialistlikud õpetused saavad mõjuda ainult kahjulikult, ning pöördub Rootsi nooruse poole isamaaliste üleskutsetega. Kaua need siiski ei jätku, sest noor Lagerkvist saab teadlikuks oma klassilisest kuuluvusest ning hakkab sotsialistiks. Gümnasistina võtab ta osa «Punase ringi» koosviibimistest, kus arutleb «Jumala mõiste päritolu» ja muude teemade üle. Ülikoolis õppimine ei taha majanduslike eelduste puududes õnnestuda; Lagerkvist, kes ta enese tunnistust mööda on kirjutamist alustanud juba üheteistkümneaastasena, otsustab teenida elatist kirjandusliku tegevusega.

Kerge see pole, sest valmivad raamatud osutuvad väikesteks ja ei too piisavalt sisse. Väike maht, millega kirjanik juba algusest peale otsustas piirduda, ei olnud siiski suurim häda; määravaks osutus sisu, mis kriitikuile arutlusiks ainet pakkudes jättis ükskõikseks lugeja. Üksvahe oli karta sedagi, et Lagerkvisti loominguga vastu kaotavad huvi ka kriitikud, kuid see kartus osutus siiski alusetuks. Lugejate hulk aga ei tahtnud kuidagi kasvada. Kuidas see saanukski toimuda, kui raamatuist leiti vaid lootusetut pessimismi ja sünet sümboolikat?

Mõneti aitab seda tõsiasi selgitada kirjaniku tõekspidamiste ja suhtumiste eripära. Lagerkvisti teoreetiline mõtlemine, millest ta oma loomingus muidugi vähe hoolis, on niisama vastuoluline ja äärmusi puudutav nagu tema areng koolipoisi ja gümnasistina. Tollal läks jumalaotsija üle isamaalaseks ning see omakorda sotsialistiks; mõned

aastad hiljem aga, moodsa kunstiga tutvumise järel, hakkab ta kuulutama esteetika uuendamist. Ekspressionism ja kubism tähendavad viimast sõna kujutava kunsti arengus ja noor kirjanik, avangardistlik ja pahempoolne, ei mõtlegi aja nõudeid eirata. Kuid modernismi õpetades esitab ta lättedki, millest loodab abi kunsti uuendamisel, need aga ei näi nurgelise kubismiga kuidagi sobivat. Oma Pariisi-märkmikus näeb autor innustavat allikat *Kalevalas*, islandi saagades, keskaegsetes ladina hümnides, rootsi rahvalauludes, hiina luules; programmilises teoses *Sõnakunst ja pildikunst* soovitab ta islandi kirjandust, loodusrahvaste loitse ja urjalaule, India budistlikku luulet, Piiblit, Avestat, Koraani, egiptuse, hiina ja jaapani kirjandust. Säärane modernism võib hämmastada ka kõige modernimaid, kuid uuendusest kirjutab antud juhul inimene, kes eelkõige inimhinge vastu huvi tundes ei suuda kõikvõimalike rataste ragisemises näha olulist ümberkujundust. «Sõnakunstnik on paratamatult konservatiivne, seda nõuab ta töömaterjal, keel, samuti endasse võetud aastasadade tundeelu.» Tegemist on niisiis kirjanikuga, kes kaasaegseid vahendeid kasutades tahab kujutada igavest. Säärane ühendus, ürgvana tänapäevases esituses, ei saanud laiemat lugejaskonda kuigivõrd kõita.

Vastuvõtu leigus ei kohutanud kirjanikku; nagu kõigil äravalituil, nii oli temagi sihiks vaid kõrgeim: meeldida iseendale. Enesega rahuldumisest kui ülimast saab muidugi rääkida ainult Lagerkvisti ja mõne temataolise puhul, kelle erandlikkus selles seisnebki, et nad ei suuda saavutada toda endastmõistetavat, mille lihtsurelik saab kätte kõige lihtsamalt. Kerge on meeldida enesele, kui oma soovides ei väljuta loomulikkuse piirest, kui madalaid eesmärke seades ja järgides pidevalt avastatakse, et tegelikult ollakse suuteline rohkemaks. Võrratult raskem on nendel, kes üleloomulikku tunnevad endas nii selgesti, et see pidevalt ihkab väljapääsu. Nii algavadki võimatu saavutamise katsed, kuid üha uuesti peab katsetaja veendu-

ma, et üritus õnnestub vaid osaliselt: tabamatu osutub kättesaamatuks ja taas tuleb alustada otsast peale. Just selliste üritajate hulka kuulubki rootsi kirjanik. Juba 1934. aastal kirjutab Gustav Fredén: «On võimatu mõista Pär Lagerkvisti, kui ei tehta endale selgeks, et sügavaimaks jooneks tema olemuses on müstika.» Miski ei räägi selle hinnangu vastu, kuid ainult tingimusel, et selles kahtlasevõitu lööksõnas ei nähta pealiskaudset halvustust. «Müstika» märgib inimese tungi kõrgema ja üleloomuliku poole, kuid see tung ei saa sündida tühjusest. Peab olema midagi, mis võimaldaks ära tunda seost enese ja üleloomuliku vahel, midagi, mis innustaks toda seost selgitama. Sellised katsed on erakordselt rasked, kuid pole välistatud, et üleloomulikku pidevalt taotlev inimene jõuabki lõpuks üleloomulike tulemusteni. Väga võimalik, et Pär Lagerkvist saavutas ülimat just oma sügavale juurdunud «müstika» tõttu. «Religioon pole ilmunud lihtsalt inimese hirmust looduse ohtude ees. Ta on juurdunud ka inimese seesmises tundeelus. Meis on alati igatsus millegi kõrgema ja täiuslikuma järele. See on esile kutsunud religiooni ja usu surematusse.» Nõnda kõneles gümnasist «Punase ringi» koostumisel, kuid tundis ta nõnda juba teadliku elu algusest peale ning see veendumus püsis temas elu lõpuni. Kui Lagerkvisti isiksus on erakordne, siis just selle visaduse läbi, millega ta üha uuesti üritas selgitada elu mõtet ja «taeva saladust». Vaevalt küll tunneb uusaja kirjanduslugu mõnda teist loojat, kes oma võitlust jumala ja iseendaga oleks võidelnud nii pikka aega ja nii kohutava järjekindlusega.

Heitluse algust märgistab surm, täpsemalt: sellest teadlikuks saamine. Kõik luuleteosed peaksid algama lõpust, ütleb Edgar Allan Poe, väljendades tõde, mille keh tivust võiks laiendada kogu inimelule, kui seda võtta omaette teosena. Teadlikult elav inimene ei unusta kunagi sihti, mille poole ta liigub, selles seisnebki tema tead-

likkus. Kui keskaja targad osutasid vajadusele surmast mõtelda, siis tähendas see manitsust, et inimene peab pidevalt meenutama oma elu mõtet. Pole ju suurt vahet, kas mõteldakse surmast või elu mõttest või jumalast, sest need mõisted on väga lähedased. Väike Anders, keda kujutades Lagerkvist lähtub oma lapsepõlve elamustest, alustab surmast, sest selle ühene tähendus on lapsemõistusele kõige arusaadavam. Maa ilma ilmumine tähendab igaühe jaoks hindamatut hüvet, kuid sellega koos saadakse peagi ka teadmine, et ükskord tuleb maailmast lahkuda. Seda ei taha keegi, eriti aga Anders, kelle hirmus elu kaotada on midagi lausa eluvaenulikku. Nii ta palubki jumalat, et kõik jääks nõnda, nagu on, et miski ei muutuks. Isa ja ema loevad kodus Piiblit, tema aga palub üksildasel välul jumalat. Täiskasvanute maailmas valitseb üldse suurem rahu; ilmselt sellepärast, et vanemad inimesed on targemad. Kõik nood lapse jaoks mõistetamatud asjad on nendele ammu teada ja sellepärast võtavad nad paratamatusi loomulikuna. Isa töötab raudteejaamas, ema korraldab majapidamist, vanaema talitab loomi — elu mõttega erilisi raskusi ei teki. Suuremaks sirgub Anders peab kogema, et nõnda on peaaegu kõigiga. Sõber hakkab parandama jalgrattaid ja suitsetab odavaid sigareid, Päästearmee liikmed pühenduvad alandatud ja solvatute toetamisele. Ainult tema üksi tunneb end maailmas võõrsil viibiva külalisena. Ilmselt, otsustab kirjanik, oli kõiges süüdi noorus, halvim kõikidest igadest, sest käärmise ja kujunemise kestes polnud millelgi võimalik valmida. Hiljem tuleb tal muidugi kogeda, et viga polnud ainult nooruslikkuses. Tagakiusatutega on juba kord nii, et nad ka ajas kohta ei leia. Keskeas loodetakse vanaduse rahule, kuid raugapõlve saabudes selgub, et just see ongi kõige rahutum. Aga sellest polnud kolmekümnendaise eluaastaisse jõudnud kirjanikul veel aimu; igati tõenäoline, et jutustust *Maailmas võõrsil* kirjutades võttis ta oma teost kui nooruslikku hüvastijätu noorusega. Hüvastijätt

sai küll teoks, kuid kunagine võõras maailm ei muutunud sellest lähedasemaks.

Ometi oli vähemalt surmahirmuga selleks ajaks kindlasti lõpp. Keskealine kirjanik teadis juba ammugi lõppi sihti, nüüd köitis teda küsimus, kuidas ja mille kaudu inimesed oma eesmärgini jõuavad. Uuringute käigus selgus ammune tõde: inimesed jõuavad oma teekonnal edasi seda hõlpsamalt, mida vähem nad mõtlevad eesmärgist. Siht on neis endis, elu otstarvet tähendab elu ise. Inimesed ei hooli kõrgusse püüdlevaist müstikuist, igavik peab nende meelest olema eelkõige elulähedane. Ja kui nad ei suuda alla tuua taevast, siis rajavad nad maa peale vähemalt tuhandeaastase riigi. Sellest mõistetavast püüdlusest pajatabki *Timukas*, Lagerkvisti järgmine laiemalt tuntud teos. 1933. aastal ilmununa leidub selles ootuspäraselt vihjeid ka tollasele olustikule, kuid oleks veider näha Lagerkvisti suurusjärguga kirjanikus vaid oma kaasaja arvustajat. Östen Sjöstrand on hoiatanud kirjaniku teoste ennatliku tõlgendamise eest, kuid selle manitsuse kartlikuks järgimiseks pole põhjust. Kõikvõimalikud tõlgendused tunnistavad vaid autori suurust, looja kavatsuste avajana jääb neile alati üksnes teisejärguline tähtsus. Lagerkvist oli moralist, ta lähtus ideest ning kasutas selle arendamisel oma elamusi, kuid ennekõike elas temas kunstnik, kelle lauseid suunas ka talle endale tundmatu jõud. Ning see, nagu tõeliste loojate puhul ikka, ei viinud teda kunagi eksi. Ei ole midagi lausa käsitamatu ka *Timuka* napi-sõnalises loos. Lugejale esitatakse lihtsalt kaks pilti inimkonna katkematult arenguteelt: keskaegse rääma kõrvale seatakse mustavad smokingid ja helkivad kõrvarõngad; igapäevase isiklik asi, kumb talle rohkem meeldib. Ning selle tume-heleda kaksikkujutise seob kokku igavene timukas, inimene ja võrdkuju. Valgus ja pimedus tähendavad tervikut, ütleb kirjanik ühes luuletuses; seepärast kaob ka suur Timukas oma väikese naisega käekõrval igavikulisse

udusse; tige inimkond ja hea inimkond jätkavad lahutamatus koosluses oma teekonda.

See ainitine teekond kulgeb läbi ajastute. Lagerkvist ei näe vaeva oma teoste ajalise piiritlemisega ning jätab selle töö uurijate hooleks. Talle, inimkonna täieõiguslikule esindajale, kuuluvad kõik ajastud; ta teab, et see, mis vaevab teda, on vähem või rohkem ahistanud kõigi aegade inimesi. Ajaline määratlematus pole aga eesmärk omaette, liiatigi pole ajaloolisist isikuist kirjutades ajast nagunii pääsu. Kuid neilgi puhkudel osutub tegevuse ajaline piiritletus teisejärguliseks, kirjanik ei püüa luua ajaloolist romaani. Ainus teos, mida tingimisi võiks pidada ka ajalooliseks romaaniks, on kuulus *Kääbus*: kaheaastase pingosa töö tulemus, milles äratuntava selgusega kirjeldatakse Itaalia vürstiriigi olustikku kunstide taassünni kuulsusrikkal ajastul. See väiksemahuline raamat, millega viiekümne kolme aastane autor jõudis lõpuks laiema lugejaskonnani, on eelkõige mõistujutt, mis *Timuka* nürimeelsusest tuleneva tigiduse asemel kujutab vaimset kurjust. Isegi leebe ja suursuguse Bernardo pilk muutub kalgiks, kui ta hakkab joonistama kääbust; võib-olla väljendub selles hingesugulus suure ja väikese vahel. Küllap enese teadmata on Lagerkvist sedapuhku ühel meelel talle nii vastumeelse Freudiga, kes samuti oskas Leonardo da Vinci kohta käivatest nappidest pärimustest välja lugeda sadismi. Aga meenutagem, et kurje kalduvusi avastas Bertrand Russell isegi evangeeliumide Jeesuses; saavutus, milleni enne teda polnud kristlikus maailmas vist keegi jõudnud. Säärasest kahekrossilisest psühholoogiast, kui Mauriaci väljendit kasutada, rootsi kirjanik muidugi ei hoolinud, kuid oma kohkumatus järjekindluses pidas temagi õigemaks tõsta eelkõige esile inimhinge tumedamat poolt. «Kogu mu kirjanduslik tegevus on olnud üksainus pikk psühhoanalüüs, ja see on olnud ränk.» Päril selge, et säärase tunnistuse esitaja sai Freudi publitsistikat ainult põlata. Selle vaevalise psühhoanalüüsi üheks kokkuvõt-

teks ongi käabus, puhtust ja üksindust armastav aristokraat, kes pimedasse kongi aheldatuna on veendunud, et vangipõli ei saa kujuneda igaveseks, sest temata, käabuseta, ei saa inimesed läbi. Säärase tõdemusega olid lugejad muidugi nõus; kui midagi tauniti, siis ainult teose kui terviku ühepoolsusse kalduvat tumedust. Juba 1930. aastail kirjutati Lagerkvisti «elueitusest», kuid tollest ajast pärineb ka oluline enesetutvustus, mis suurel määral valgustab kirjaniku kogu loomingut. «Terve oma elu jooksul olen ma elu niihästi armastanud kui vihanud. Niisamuti olen ma üheaegselt armastanud ja vihanud ka inimest; tähtsaim neist on siiski esimesena nimetatud. Minu jaoks on see täiesti loomulik ja kindlasti on niisamuti paljude inimeste puhul. «Elujaatus» ja «elueitus», kui neid kasutatakse lõöksõnadena, nagu praegu sünnib kirjanduslikul arutelul, on mu silmis tühipaljas mäng, millel pole mingit tähendust. Asi tundub mulle üheaegselt lihtsam ja keerulisem: ainus ja tõeline viis elu jaatamiseks seisneb selles, et teda võetakse sügavalt ja tõsiselt. Kas me seejuures «vihkame» või «armastame», see on üksipuha, kui me ainult ei kuulu leigete hulka /---/»

Ja nende viimaste hulka rootsi kirjanik kindlasti ei kuulunud. Algusest lõpuni jääb teda kummitama igavesti lõpliku vastuseta jääv küsimus: mis tähendus on inimese elul? Esialgu tundub, et teda, sõnakunstnikuks pürgijat, ei peaks taevased saladused huvitama; noor Lagerkvist läheb ajaga kaasa ning avaldab modernilt kõlavaid arutlusi ja väiksemahulisi teoseid; hiljem hakatakse seda kokkuvõtlikult nimetama tema estetistlikuks perioodiks. Kuid see estetism ei muutu kunagi täielikuks, alatine küsimus nõuab lahendust ja nii otsustab kirjanik taeva alla tuua. Igavene peab teoks saama siinsamas maal, õõnsate mõistete asemel on õigem uskuda lõputut elu. Säärane hoiak iseloomustab tema «eluu» ja leppimise ajajärku. Nii mõnigi suurmees on raugaeas jõudnud kõikehõlmava jaatuse ni, rootslase häda on selles, et ta hakkas elukummardada-

jaks liiga vara. Ja muidugi polnud tal kuigivõrd eeldusi kõige inimliku ülistamiseks. Ikka jälle omandasid ta elamused ebameeldiva värvingu, kirjanikul jäi vaid üle jutustada oma kohanematuses ümbruse ja inimestega. Kuid peamine raskus polnud siiski inimestes, vaid kirjutajas endas. «Eluusk» ei võimaldanud lõplikku lepitust, võitlus iseendaga muutus üha pidevamaks; ja nii jõuabki kuuekümnendale eluaastale lähenev kirjanik taas sinna, kust ta lapsena oli alustanud. Teda ei kõida enam isikliku elu pinnalised juhtumid, kogu huvi koondub riiale, mis käib inimese hinges. Lagerkvist hakkab jutustama oma sisetist lugu, pühendudes niimoodi inimkonna ajaloo kirjeldamisele. Tema napsõnalise, kuid seda pingestatuma hilisloomingu juhatab sisse *Barrabas*.

See üldise tunnustuse pälvunud teos esitab uusaja inimese põhiprobleemi: millega korvata usu puudumist? Kauge minevik, mille taustal tegevus toimub, rõhutab küsimuse igipüsivust, kuigi peab tunnistama, et jumala puudumise häda esimese sajandi inimesi veel eriti ei vaevanud. Kuid uusaja põhiraskuse kujutamiseks sobib ainuõige usundi tekkeaeg suurepäraselt; saab ju sealt alguse kõik hilisem. Nõnda ilmuvadki lugeja ette kaks vastandlikku inimtüüpi: piiritult uskuv Peetrus, sinisilmne ja lapselik, ning vabakslastud Barrabas, keda vaevab uskmatuse needus. Korraks vilksatab tegevuse käigus ka Jeesus ise, vaatab jänese mokaga naisele otsa, ütleb talle «ka sina annad minu kohta tunnistust» ja läheb siis aeglaselt edasi. Nõnda kujutab inimpsüühe avaldusi Pär Lagerkvist: Jeesus vaatab naisele otsa, mõistab otsemaid kõike tema ga hiljem toimuvat ja sellega esitus ka lõpeb. Paari nappi lauset peab kirjanik küllaldaseks, ta ei matki hingeelu peenikeste tundjate kirjeldusi. Kuid see kõik jääb kõrvaliseks, teose raskuskese koondub täielikult peategelasse. Vabakslastud Barrabas näeb ja mõistab rohkem kui teised; ta tahab olla selline nagu nemadki, need tavalised ja ühtlasi tõelised, kuid seda ta ei suuda. Ning teisedki taju-

vad otsekohe olemuslikku erinevust; Barrabas ei saa nende hulka kuuluda, ta peab alati jääma eraldi. Selle ületamatu lõhe lõppu saab märkida ainult viha: Barrabas hakkab mõistetamatuks jäävat maailma vihkama ning ihkab selle hävitamist. Temal lasub jumala viha, karistusist suurim, ja nii ei mõista ülejäänud teda hukka; kuidas saakski süüdistada inimest, kel pole jumalat? Seepärast ripub ta ristilgi eraldi ja teistest kauem, et siis pärast teisi, kelle hulka ta kunagi ei kuulunud, loovutada oma hing pimedusele.

Kuid tema loo lõpp ei tähenda kaugeltki Lagerkvisti heitluse lõppemist. Kohe Barrabase järel tuleb Ahasveerus, teine äravalitu, keda jumal jälitab veelgi karmimalt. Tema viha põhjust aga ei suuda ahistatu kuidagi mõista. Ta on elanud nagu kõik teisedki, on toiminud, nagu ikka toimitakse, kui risti kandev surmamõistetud su maja lähedal peatub, kuid siiski langeb talle selle eest osaks igavene karistus; kuidas oleks see kooskõlas jumaliku õiglusega? Küsimuse selgitamiseks tuleb Ahasveerus teise inimese juurde, kes samuti on jumalaga lähemalt kokku puutunud; ja nende kahe koosviibimine moodustabki teose tegevustiku. Rängavõitu asju põhjustab lähedus jumalaga, kuid tõeliselt halastamatuks muutub kõik just oma mõistetamatuse tõttu. Ja jumal, mõttetu naeratus huulil, kuulab kogu lugu vaikides pealt. Tagore'il on luuletus inimeste mõistmatusest, kes kunagi ei saa aru, kellest on lauludes jutt, kuigi jumal, naeratus näol, istub alati sealsamas juures. Kui määratult erinev aga on Lagerkvist India targast, keda ta aeg-ajalt tavatses lugeda, eelistades vähem magusaid palasid. Mitte midagi ei selgita tagakiusatuile jumala juuresolu, nad osutavad sellele tähelepanu alles siis, kui on märganud oma üksiolekut. Siis püüavad nad lahkunule järele jõuda. Mägirada mööda tõusevad nad järjest kõrgemale, järgides kohevasse lumme jäänud jälgi. Kuid jäljed muutuvad üha raskemini nähtavaks, kuni lõ-

puks kaovad. Tõusu jätkata pole mõtet; Ahasveerus ja ta saatja on taas tühja ning määratu taeva all.

Säärases kõledas teadmatuses lõpeb jutustus *Sibüll*, äärmiselt isiklikku laadi teos, milles kirjanik oma pihtimustes läheb lõpuni. Pole põhjust lasta end eksitada ebatavalisest keskkonnast, kus tegevus toimub; Lagerkvist oli oma reisidel küll teravapilguline vaatleja, kes tagantjärele oskas suurepäraselt kirjeldada kaugeid maastikke, kuid *Sibüll*i tegelikud tagamaad ei asu mitte muistses Kreekas, vaid kirjaniku kodukohas. Naist, kes jutustuses esineb püütiana, mäletas autor oma noorusaastaist, tema erandlik lugu aga tähendab kirjaniku tagasivaadet oma elule ning selle mõtestust. «Sibüll = mu enda ebaõnnestunud katse tõlgendada olemise mõistatust ja jumalate tähendust.» Ajuti tundus autorile, et ta on läinud enesepaljastustes liialegi. «Kuidas saaks midagi kirjutada pärast *Sibüll*i, milles ma ammandasin/tühjendasin end nii hoolimatult ja täielikult.» Kirjanik kuulus loojate hulka, kes lõpuni minevat enesepaljastust ei pidanud jäägituks vooruseks. «Üldse olen ma häbi tundnud paljugi pärast, mida olen kirjutanud, sageli just parima pärast.» Tema vastumeelsus igasuguse tagarääkimise suhtes püsis elu lõpuni; sõbra mälestusi lugedes tundis ta rõõmu ka selle üle, et nendes mälestustes kõike ära ei räägitud. *Sibüll*i avameelsust polnud muidugi tarvis häbeneda, sest see raamat on üks kirjaniku suursaavutusi. Just pihtimuslikkus kütkestas lugejat iseäranis, kuid samas oli kõik esitatud nii üldinimlikult, et Lagerkvisti enese draama lahustus nähtamatuks.

*Sibüll*is tunnistas kirjanik oma katse ebaõnnestumist, kuid millegagi pidi üritus ju lõppema. Ja sellepärast jätkab Ahasveerus teekonda, kuni jõuab palverändurite peatuskohta. Tema, igavene ringiuitaja, Pühale maale ei püüdle; igavene elu jätab ta leigeks, teda köidab hoopis küsimus, kuidas vabaneda vaevavast maisusest; religioosse inimese draama asendub niimoodi jumalata inimese

hingevaevaga. Ahasveerus saadab palverändurid teele ning vabaneb lõpuks oma needusest. Näib juba, et lõplik lepitus on saanud teoks.

Kuid seegi lahendus ei rahulda ja sellepärast palveränd jätkub, kuigi teeline, nüüd juba Tobiase-nimeline, selleks õieti vajadust ei tunne. Laeval kohtab ta endist vaimulikku, kes jumala kaotamise järel on ajapikku jõudnud veendumiseni, et tõeliselt vabaks teeb inimese ainult meri. Üha uusi võimalusi avastab otsija oma pikal teekonnal. Alguses tundub talle, et vabaks teeb jumal, siis osutub vabastajaks armastus, siis eluusk ja siis meri, kuid kõikidele leidudele vaatamata jääb püsima «hinge rahu» tus. Mis tähendus on inimese elul? Ja mis tähendus on minul? Miks olen ma ilmunud tähtede alla? Tarbetu küsimus. Ja ikkagi on see ainus, mida tasub esitada. Kõik muu on ükspuha. /--/ Minu lapsed mu ümber kasvavad suureks, mu pea muutub halliks, mul on vana mehe pilk. Ja ikkagi küsin ma endiselt: milleks? milleks?»

Neid küsimusi endas kandes jõuavadki palverändurid lõpuks oma soovimatu sihini. Püha maa see pole, kohalikud elanikud pole sellisest paigast kuulnudki, kuid paremat kohta nendele lihtsalt ei leidu. Kaks meest, üks nendest pime, seavad end sisse kunagise templi varemetes. Üha keerulisemaks muutub sümboolika. Ammusurnud jumala kuju seatakse taas püsti ja pärast seda hakkavad kariloomad surema; linnunäoga mees ohverdab tigidale, mõttetult naeratavale jumalale ja siis selgub, et muidu nii abivalmis inimesed sarnanevad oma jumalaga; medaljon, milles peab varjuma armastatu kujutis, on tegelikult tühi, kuid siiski inimene sureb, kui see medaljon temalt võtta.

Ja siis sureb Lagerkvisti kauaaegne elukaaslane. Vana kirjanik, kelle looming on kõige paremini õnnestunud just vastakusi ületades, kirjutab oma elutöö lõpetuseks veel ühe lühikese loo. Midagi erandlikku on selles tõsiasjas; umbes nagu pärimuses, mille järgi Sophokles olevat *Oidipuse Kolonosel* loonud üheksakümneaastasena. Veel kord,

nüüd juba läbinähtavuseni lihtsalt, võtab seitsmekümne viie aastane kirjanik läbi oma alatised teemad: inimkonna ajaloo, inimelu tähenduse ja selle pärisosa. Suur Heroodes astub käies paremale jalale raskemalt, väike Mariamne, hõberüine, kelle pühakoda asub temas endas, liigub kergejalgselt. Loomulikult pole sääraseid inimesi kunagi olnud, kuid kõigi aegade surelikke näitavad need kaks elavamalt kui paljude sajandite ajaraamatud. Suur timukas oma väikese naisega käekõrval eemaldub igavikulisse udusse. Lõpuni koos elada nad ei saa, jumal on ette näinud teisiti, kuid nad ei saa teineteisest ka kunagi lahkuda. Ja kui Lagerkvist, süngusele kalduv moralist, kordab raamatut lõpetades Mariamne nime, siis tähendab see pöördumist, kõige selle meeldetuletamist, mida ta kõigis oma raamatuis meelde on tuletanud.

Sellise sõnumiga lõpetab vana Ahasveerus ja istub siis mõnda aega oma töölaua taga. Marmorseks valgenev pea toetub kätele, mis on kokku pandud otsekui palves, kuigi pilk suundub ebamääraselt enda ette. Temal, äravalitul, on jumalaga eriline vahekord; kui ta palvetab, siis kindlasti mitte nõnda nagu muud lihtsurelikud. Sedapuhku ta jumalast ei mõtle, istub lihtsalt niisama. Ja tema rahu on suur. Seda võib näha.

Ometi osutub seegi näivus petlikuks. Sisimas jätkab istuja endiselt oma lakkamatut kahekõnet, ehkki väline vaatlus näitab ainult liikumatust. Kirjanik veedab vana-duspõlve oma maamajas, kus ta on elanud juba aastakümneid, ja maailm tema ümber muutub üha vaiksemaks. Ta keeldub intervjuudest ega võta vastu ajakirjanikke, jäädes niimoodi truuks oma ammusele tavale; korra vaid, Nobeli preemia määramise puhul, tegi ta leHEMEESTELE erandi. Ühiskondliku aktiivsusega Lagerkvist silma ei paistnud. Kord jõudis asi küll niikaugemale, et ta luges Taani raadios oma luuletusi, ent tookord käis sõda; põhjamaalaste võitlusest vabaduse eest ei tahtnud kirjanik kõrvale jääda,

kuid esinemine raadios rahu ajal tähendanuks oma luuletuste reklaamimist, mida kuidagi ei saanud lubada. Avalikke esinemisi vältides elas Lagerkvist oma eraldatuses, esimesest abielust sündinud tütar abiks ja seltsiliseks. Suviti võeti ette reise, mille käigus kohtuti sõpradega, talved veedeti paikselt juttu ajades ja raamatuid lugedes. Kõige sagedamini loeti Piiblit. Ei, kiriklikus mõttes Lagerkvist usklik ei olnud, kirikus käia ei meeldinud talle juba nooruses. Kirjanik muigas, kui kuulis, et teda on nimetatud pietistiks, — teda, kes ta polnud isegi mitte kristlane! Ta oli ju «usklik usuta, religioosne ateist», seda teadis kogu maailm.

Kuid selle näilise rahumeelsuse keskel elas teinegi Lagerkvist: vana mees, kes avali silmi pimedusse pöördudes kõneles üha uuesti sellega, kes talle ei vastanud, nagu ta oli esinenud vaikivana ka kirjaniku teostes. Raamatute kirjutamise aeg oli läbi, autor ei leidnud enam sõnu, «mis vääriskid ainet», kuid märkmikesse kirjutamisest mööda ei saanud. Nii ta koostabki oma «palve ebatäiuslikule jumalale»: «Oo jumal, kes sa oled ebatäiuslik nagu mina, kuid palju sügavamal ja mõttekamal viisil, vaata minu ja mu tillukese inimliku mahajäetuse peale. Muuda osa sellest enda omaks, kaduvväike osa sellest, nii et see oleks vähem ränk, kergem minu jaoks taluda. Õpeta mind mõtlema sinu peale, sinu mahajäetuse peale, ja mitte kaebama. Sinu mahajäetuse peale.» Kuid sellelegi ei tule vastust, vana mees kõneleb üha uuesti, kuni lõpetab oma kümnenda ja viimase märkmiku tunnistusega: «Jumal, mu jumal, miks olen ma su maha jätnud? Ma ei suuda enam näha tähti.» Tähed on noodsamad, mis talle paistsid taevalaotuselt, kui ta puuhalgudega süles jäi õues korraks seisatama ja vaatas kõrgusse; ja pärast seda, kui ta puud pliidi ette oli pannud ja taas oma pallile istunud, siis ei olnud ta enam laps. Nood tähed olid seega taas nähtama-

tuks muutunud. Seda tunnistab ka kokkumurtud sedel märkmiku puhtaks jäänud lehtede vahel, millele on kirjutatud: «Tahan minna välja kohtuma oma armastatuga, keda ei saa leida. Ma lähen ja lähen. Ja pimedus lööb mu ümber kokku.»

Need on viimased sõnad, mis jäävad kõlama Ahasveeruse lahkudes. Ja keegi ei saa teada, kellele või millele ta loovutas oma hinge.

LUULET

Pär Lagerkvist

Tõlkinud Ilmar Vene

Hinge põiktänavais
kus laternad asuvad kaugel üksteisest
nii et raske on leida majanumbrit.
Seal ma otsisin kaua.
Asjatult.

Võib-olla otsisin liiga kõrget numbrit,
mida ei leidu.
Võib-olla nõnda.
Nüüd seisan ma põiktänava lõpus
ja vaatan kuivade silmadega öhe
mis mind enam ei kohuta.

Taga karjuvad need, kes on leidnud
mida otsisid,
numbri mille leiame kõik,
ja lärm kostab lõbumajast kus meheliige
eritab oma lima
ja vaim mõõdab sügavust,
viimased
ööpottide ja ämbrite kolinas kokkuvoolanuist
kes kanade kombel loksuvad kloaaki ja
pimedusse
hingede põiktänavas.

I själens gränder; Till dig, smärtans moder. — Pär Lagerkvist.
Dikter. Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1954, s. 200—206.

*

Kuid nagu elu enda võimas süli,
salapärane ja varjatud,
näib mulle kogu põiktänav.
Nagu armastaja, valmis kõigeks,
alasti ja pikali oma asemel
selle jaoks, kes teda vajab.

Kuid ripneva palgega välja öisesse pimedikku
tähtede all
kirjeldamatus tühjuses ja valus.

Madonna ja ema,
taevakuninganna täheokastega kukla ümber,
sinu juures tahan pidada valvust
sellel ööl.

Kes lõi sind risti selles ruumis,
et me saaksime elada.
Kes kattis ööga sinu palge,
et me ei tunneks hirmu.

Mater dolorosa,
sulnis on sinu süli,
milles me leiame lohutust.
Sulnis nagu päikeselõõsast kuum lilleaas.
Ja ahnelt me haarame sinu järgi.

Kuid mis on sinu alasti keha,
sinu iharad liikmed,
sinu pärani häbedus —
su palge õudse alastuse kõrval,
mida sa peidad meie eest.

Loovuta ennast mulle
mina kes ihalen sind!
Loovuta mulle ennast
sellisena nagu sa oled!
Mina kes janunen sinu alastust
nagu kõrbeloom januneb vett.

*

Ja otsekui kangastuses näen ma tema nägu...
Kulunut ja kortsulist, mida märgistavad
kõik kannatused
ja kõik pahed.

Igatsus, iha ja piin.

Kuid jäägitult v a i k i v a t.

Vaid lõputu, kirjeldamatu kurbuse valguses
vaatab ta mulle vastu.

Otsekui maine ema.

* *
*

Sinuga, tühjuse ema,
sinuga, Elu,
räägin ma
usalduslikult.
Ise üks sinu poegi.

Nagu laps oma ema üsast
nii olen mina sündinud sinust.
Ning olen tundnud sinu valu,
kes sa mu sünnitasid.

Räägin sinuga
nüüd
nagu lähedane sõber
õhtuse lõkke juures.

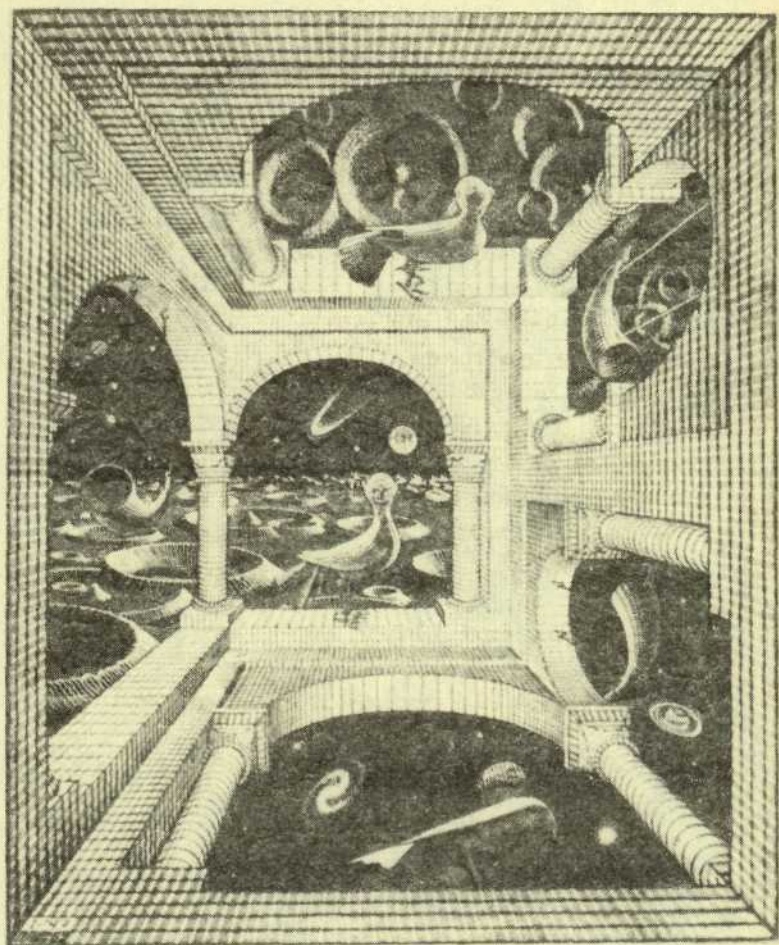
Kaua olin ma ainult sinu laps,
tugevama nabanõoriga kui teised
sinu külge seotud.
Kuid on kerkind mu pea
trotsis ja igatsuses
ning rännanud kaugele.

Läbi taevaste, läbi kirgede.
Kuid pöördunud jälle siia.
Aeda. Sinu juurde.
Hilisel õhtul.

Isa polnud mul mingit,
sina, ema, ei mingit isandat.
Meie maja asub mahajäetud tühermaal.

Räägime koos,
sina, ema, ja mina,
oma eraldatuses.

Asjatu oli nii kaua rännata,
kuid nüüd olen kodus.
Teist kodu minul ei olnud
ja polnud midagi otsida.
Sind vaid,
Ema.

M. C. Escher
TEINE MAAILM

KAKSSADA AASTAT HILJEM

Arutlusi Johann Gottlieb
Fichte *Inimese määratluse*
väljaande puhul 1988.
aastal Tallinnas

Madis Kõiv

Enne kui üle minna traditsioonis tunnustatud filosoofiliste täppissõnade juurde, mis mind isiklikult vähem puudutavad kui banaalne alltekst ja millest nagunii lähen kiiresti üle, võtan ette kõige riskantsema ja raskema, lause enda kui sellise.

Räägin fenomenist, mida ma teisiti ei oska nimetada kui «paratamatu deperfektiseerumine» (osaliselt, nagu selgub, ka «deperfektiseerimine»).

Ma väidan: iga klassikalise saksa filosoofia ümberpanek eesti keelde toob möödapääsmatult kaasa perfektsuse languse ja muu sellest tuleneva (usutavasti kehtib see iga-suguse indogermaani mõtteloomingu kohta).

Toonitan sõna «möödapääsmatu», sest nähtus kui selline ei olene tõlke «kvaliteedist», vaid keelte absoluutsest diferentsist.

Algus eelmises numbris.

Mida see diferents oma sügavamates alustes tähenda-ma peab, jääb muidugi veel küsida. Kogu möödapääsma-tuse juures jääb lahtiseks vaid deperfektiseerumise aste. Võib arvata, et on olemas see minimaalne, mida keelte perfektsusdiferents lubab ja millest allapoole minna ei ole võimalik.

Mis praegusesse puutub, siis on küsimus vaid mini-maalse astme kaugusest või lähedusest, ometigi ei ole vas-tus kerge, sest lahendus oleneb sellest, missugused mini-meerimisvõtted on lubatud. Nähtavasti ei sõltu asi ainult tõlkija tahtmisest ja oskusest, vaid ka tema kohustustest keelenormi diktaadi ees. Võhikuna võin neid viimaseid (eriti sõnastamata jäetuid ja seda rangemaid) ainult aima-ta.

Mis puutub nähtusse endasse — perfektsusdiferentsi — siis on võimalik, et tema jaoks leidub täpne teaduslik termin ja käsitlus, aga et see on mulle tundmatu, siis lu-batagu ainult lähemalt selgitada, mida mina selle all mõt-len.

Konkreetsel, *Inimese määratluse* puhul näen selle taga seitset asjaolu:

- (1) Verbide «olema» ja «sein» oluline vahe,
- (2) sihitise kahestumine eesti keeles (täis-, osasihitis),
- (3) inversioon,
- (4) passiivi aktiveerumise tendents eesti keeles,
- (5) desubstantsiatsioon eesti keeles,
- (6) artikli (määratud, määramatu) kadumine eesti kee-les,
- (7) asesõnade kasutuse kitsenemine eesti keeles (puu-duvad sõnade sootunnused),
mida näidetega illustreerin.

Keelte perfektsusdiferents toob endaga kaasa filosoofiadiferentsi, mis nähtavasti on samuti paratamatu. Sak-sa Fichte asendub tõlkes eesti Fichtega ja jääb küsida, mis me selle viimasega peale hakkame.

Punktid (1)—(7) ei ole teoreetiline konstruktsioon, vaid

empiirilise vaatluse tulemus antud tekstide põhjal. Välja olid kirjutatud kõik laused ja lõigud, mis «tundusid kahtlasena», neist enamik osutus lähemal vaatlusel täiesti korrektseks, ülejäänute «hädad» langesid siis nimetatud seitsme punkti alla, või olid juhu(trüki)vead, mida ei ole palju, ja millest hiljem.

Punkt (1) & (2), näide (lk 11 originaalis (Fichte 1976: 11), lk 16 tõlkes (Fichte 1988: 16)):

«Alles, was da ist, i s t etwas, oder es i s t dieses etwas n i c h t»

«Kõik, mis olemas, kas o n midagi või p o l e seda midagi»

Asi ise, mida näide puudutab, on muidugi: «ist dieses etwas nicht» — «pole seda midagi», kuid enne kui asja enda juurde minna, tuleb veidi puhastada ümbrust. Märgime esmalt, ja sellest tuleb hiljem eraldi juttu, et vastavus «da sein = olemas olema» («das Dasein = olemasolu») ei ole läbi viidud üheselt, sest leidub ka näiteid «das Dasein — olemine», kuna on tõlgitud ka «das Sein — olemine» (mis loomulik). Teiseks märgime, et «etwas = midagi», mis langeb kokku *Saksa-eesti sõnaraamatu* (Kibbermann, Kirotar, Koppel 1975) vastega, vajab siinkohal ometigi kaalumist. Vennad Grimmid (J. Grimm, W. Grimm 1862) pühendavad sellele sõnakesele kaks tulpa viie paragrahvida, millest viimane olgu lühidalt refereeritud: «etwas s u b s t a n t i v i s c h g e n o m m e n, ein ding, ein icht, wicht: /---/ «ein etwas oder wirkliches wesen» (Kant)».

Eesti keeles jääb selle tähenduse ülekandmiseks «midagi» nõrgaks, pigem võiks kõne alla tulla «miski». Sama «miski» peaks figureerima ka vaadeldavas näites, sest tõesti: «või pole seda midagi» on, vähemalt minule, arusaamatu üldse, seega — «või pole seda miskit», millega aga probleem ise õieti algab, sest muudab asja arusaadavaks, s.t tähenduslikuks ja on võimalik küsida, on ta nüüd niisugusena vale või õige. Nagu kontekstist selgub, on tõlge (arusaadaval kujul) arusaadavalt vale. Sest mitte ole-

masolust, s.t eksistentsist, ei ole siin juttu, vaid predikaateerimisest. «Dieses etwas» ei panda kaalule kui «see eksisteeriv», vaid kui predikaat. Seega: «kõik mis on olemas, kas on miski, või pole see miski», ja lause on lihtsalt formaliseeritav kujus « $\forall S((ES) V (\bar{1} ES))$ », kus E all on mõeldud predikaati, «etwas — miski», ES = «S on miski». Muidugi on põhimõtteliselt võimalik ka eksistentsiaalne lahendus — miski on (olemas) või miskit ei ole (olemas), mis aga, kuna olemasolu on juba asetatud (*gesetzt*, mis selles arutluses on tõesti «postuleeritud») — *alles was da ist* — oleks sisutu.

Võit, mis selle selguse jaluleseadmisega saavutatakse, poleks ometigi nii pikka arutlust väärt, kui sellega ei tuleks nähtavale kõrvaline, mis osutub peamiseks. Nähtavasti toimib analoogilistes kohtades teatud, minu arvates paratamatu (või vähemalt dekreetsest paratamatu), lingvistiline tendents: (1) «etwas» tõlkimisel on eelistatavam «midagi» «miskile», s.t mittesubstantiivne substantiivsele, kujutu kujulisele, kujunematu (kujunev) juba kujunenule, «an sich» «für sich'ile»; (2) partitiivne nominatiivsele.

Muidugi on vahe nominatiivi ja partitiivi vahel igale selge mõistusega ja keelt valdavale inimesele selge, kui asi on vähegi konkreetne: seda ei ole (olemas, kuulda, näha, teada jne), see ei ole (lagi, pääsukese pesa, külmem, soolasem jne). Kui asi läheb aga abstraktseks ja tähendus on käegakatsutavalt raskemini tabatav, valime instinktiivselt partitiivse lahenduse kui loomupärasema. Vaadeldes selgituseks ka niisugust spekulatiivset näidet: kui päevselge on «see on pääsukesepeesa» ja sama päevselgelt absurdne «seda ei ole pääsukesepeesa» (ilma lisaseletuseta, *mi da ta siis ei ole*); kui päevselge on ka «seda ei ole olemas», siis sugugi ei ole päevselge, et oleks absurdne «see ei ole olemas», ehkki, nagu ma aru saan, keelatud. Keeleteadusest kauged, aga keelt rääkivad inimesed ütlevad, et nad saavad sellest viimasest aru, ja et see *erineb* väljendist «seda ei ole olemas». Nad ütlevad, seda ei ole

olemas, s.t ei ole olemas antud tegelikus maailmas (kontekstis); see ei ole olemas, s.t ei ole olemas üheski võimalikus maailmas, s.t on essentsiaalselt võimatu, s.t absurdne. Ja ometigi ei poolda nad seda väljendit üldse, ehk kardavad süüdistust indogermanismis; mis vanasti kandis nime lihtsalt germanism, nüüd russitsism, mõne aja pärast ehk anglitsism.

Keelt ei saa ega tule kaitsta, kaitstes tema välist pinda — kirjakeelt — igas võimalikus olukorras ja kontekstis. Selline üritus on lootusetu ja tema taga on väär hoiak keele suhtes üldse. Keelt tuleb kaitsta esmajoonel tema enda kirjakeele v a s t u. Kui nahk sööb ära ihu, ei jää toogi alles, kui hästi teda ei pargitaks. Kui murded on hävitatud, on see, mis jääb, — kirjakeel — nagunii ja paratamatult kaitsetu. Ainult murdelise kõne- ja (kirjutamise-) keele alleshoidmisega saab säilitada keelt. Ainult loomulike vaistudega elaval kehal püsib kirjakeel (koos oma eriliste erikeeltega, mida karta ei ole vaja) kui ruumilise ja ajalise olevuse pealispind, mis ise elab ja mida toidab ja ravib (kui vaja) olevus.

Kui see kõik on nii, tuleb küsida, miks keelab keel(ekorraldus) ära mõtted, mis keelemaailmas ometigi on olemas? Võib-olla tuleb see sellest, et me ei ela enam päriselt ja täiesti selles maailmas, milles me räägime? S.t me ei räägi enam päriselt seda keelt, mis meile on antud ja mida me ometigi konventsionaalselt, s.t verbaalselt, räägime? Võib-olla sünnib meie mõtlemine mingis keelega märgitud, kuid mitte sellega m ä ä r a t u d võrestikus, me oleme sellest viimasest salaja üle astunud, me oleme juba indogermaniseerunud (–itud), rohkem kui meie keel ja selle kõne arvata laseb; siiski? Tuleb pöörata tagasi Stahliuse juurde, vähemalt filosoofilise erikeele puhul.

Kuid jätame ajutiselt selle spekulatsiooni ja võtame järgmise näite samast tüübist:

Näide (31, 38) «Hier bin ich, nun allerdings im blo-
sen Denken meines Zweckes
v o r h e r, was ich hernach und zufol-
ge dieses Denkens durch Wollen und
Handeln w i r k l i c h bin»

«Küll pelgalt oma sihti mõeldes olen

ma siin e n n e, mida ma hiljem ning selle mõtlemise tulemusel tahtes ja te-gutsedes olen t õ e s t i»

Ma eraldan sellest pikast fraasist fragmendi «bin ich /---/ im blossen Denken meines Zweckes» — «pelgalt oma sihti mõeldes olen ma» ja panen vaatluses teise punkti all kõr-vale (desubstantsiatsioon kitsamas mõttes), praegu aga vaatan: «Hier bin ich, /---/ was ich hernach /---/ wirklich bin» — «/---/ olen ma siin enne, mida ma hiljem /---/ olen tõesti», ehk veel skeletsemalt — «ich bin, was ich bin» — «ma olen, mida ma olen». Mis näitab, et kahest eestikeel-sest võimalusest «olen see» ja «olen seda» on jälle valitud partitsiip. Eelmise näite alternatiiv eitusega kordub jälle jaatusega ja lahendatakse vana skeemi järgi. Seega eest-lasena olen pigem s e d a kui s e e. Olles s e d a, ei saa ma olla inimest, koera, viirastust, see on keelesiseselt ran-gelt keelatud, olles seda, jääb mul järele olla vaid seda laadi, seda värvi jne. Otsus selleks on langetatud t õ l k e s, mitte originaalis, sest olles «ich bin was ich bin», *kann ich ein Hund sein, ein Mensch, kann aber auch ein derartiger Mensch, ein gelbfarbiger Hund usw sein*. See, mis saksa keeles on üteldud, peab eesti keeles para-matamatult lagunema kaheks, millest üks heidetakse.

Näide (60, 70) «Was ich bin, davon w e i s s ich, weil ich es bin»

«Mida ma olen, sellest ma tean, kuna ma seda olen»

Võiks ju arvata, et partitsiibi valik on siin indutseeritud sõnaga «davon», aga et järgneb «und wovon ich unmittel-bar dadurch weiss, dass ich überhaupt nur bin, das bin i c h, weil ich unmittelbar davon weiss» — «ja millest ma tean vahetult seeläbi, et ma lihtsalt olen, s e e /minu sõ-rendus/ olen m i n a, kuna ma sellest vahetult tean», siis see argument ei maksa, sest «davon» ei takista, et «seda» edaspidi muutuks «see'ks»: seda → mida → see. Miks tei-ses taktis partitiiv asendub nominatiiviga, ei ole selge,

kuid võib kujutleda, et mängivad kaks vastuolulist mõjurit — eesti keele vaim (millesse räägitakse) tõukab partikulatsiooni, saksa keele vaim (millest räägitakse) universaalsusele, sünnib kompromiss täiesti loogilises järjestuses, rahuldatakse algul esimest, siis teist.

(Kahestumine nominatiiviks ja partitiiviks tekitab kiusatuse ütelda — «s e e, mis ma olen, olen ma sellega, m i d a ma olen». Pöörates selle «tagasi» saksa keelde, saame peaaegu tautoloogia — «was ich bin, bin ich dadurch, was ich bin». Ainus, mis hoiab seda lauset langevast puhtaks korduseks, on «dadurch». Eesti keeles oleks aga struktuur selge ja keeleliselt antud — «mis on mida». Kui selle mõõdupuuga mõõta põhilauset «Ich als Intelligenz setzt sich selbst als Seyn», s.t Mina kui intelligent on teoakt (*Tathandlung*); kas ta sellega on «mis, kes on mida»? Võib arutleda, et kui mina on *Tathandlung*, on ta substantseerunud tegevus. Teiselt poolt, partikulariseerumine («mida») tähendab gradatsiooni, seega üleminekuid. Gradatsioon ja üleminekud viitavad oma loomu järgi tegevusele, juhtumisele, toimele, seega «Handlung'ile», mida «Setzen» just nimelt olema peabki. Kuid siinjuures on tarvilik ettevaatus. Tegevus ei tohi tegevusena ise jääda hajasaks, partsiaalseks, tegevusena peab tal olema tendents substantseerumiseks.)

Näide (60, 71) «mein eigenes Wesen ist dieses Band»
«minu enda olemus on selleks sidemeks»

Sellega esitatakse veel üks predikatsiooni võimalus — «ma olen selleks», mis tagasitõlkes võiks välja näha hoopis «mein eigenes Wesen ist für dieses Band», mistõttu tuleb asenduses «ist dieses Band» — «on selleks sidemeks» ikkagi näha tendentsi võimaluse korral hoiduda täispredikatsioonist.

Näide (14, 18) «jedem Werden ein Sein voraussetzen»
«igale saamisele eeldada olemist»

Tänu sihitise kahestumisele eesti keeles on tõlge sihitise-ga paratamatult tõlgendus, ka toodud näide, kuigi näib, et valik on paratamatu, s.t täissihitis on verbi «eeldama» enda poolt välja lülitatud. Siiski tuleb küsimust alustada kaugemalt, ja nii: Miks ülepea «eeldama»? Seepärast, et *Saksa-eesti sõnaraamatus* (Kibbermann, Kirotar, Koppel 1975) seisab «voraussetzen'i» vastena see sõna? Kuid «voraussetzen» on vanem kui «eeldama», vähemalt selles tähenduses siin. Julius Mägiste (Mägiste 1983) järgi tuleb tähendus «voraussetzen» sõnale «eeldama» soome «edellyttää» kaudu. Ferdinand Johann Wiedemann (Wiedemann 1973) ei tea aga «eeldama» sellest tähendusest midagi, «eeldama» on tema järgi «haften», «stehen für etwas», tähenduses «millegi eest seisma». Niisiis tõlkinuks Wiedemann, kui paneksime tema peale selle ülesande, arvata-vasti «ette asetama», või kuidagi selletaoliselt. Sest Fichte puhul küsinuks ta, Wiedemann, kujuteldavalt iseendalt, mida selles filosoofilises kontekstis üleüldse peaks tähendama «voraussetzen», kas tuleb seda võtta tavalises ülekantud tähenduses «praesupponere» (J. Grimm, W. Grimm 1951: 855–856), «es als wahr, als möglich oder wirklich annehmen», või tähenduses, mis märgib möödapääsmatut seost kahe osapoole vahel, «jedes recht setzt eine pflicht voraus» (F. G. Jacobi).

Kuidas ka tõlkija Wiedemann selle küsimuse lahendamaks, ei tuleks tal ikkagi mõttesse kasutada, sedalaadi tekstis pealegi, osasihitist, tema valik oleks ühemõtteliselt täissihitis — «asetab e...» — Kuidas nii siis kes on toime pannud vahepealse transformatsiooni Wiedemannist Sirklini? Ilmselt mitte viimane ise, sest tema on juba sundseisus ja peab käituma süntaktilise diktaadi järgi, sest olemas on nüüd juba spetsiaalne verb. Ma ei tea, kes see härra oli, aga tulemus on selge — seal, kus veel sajandivahetusel (Stahliusele lähemal!) oli võimalik täissihitis, on nüüd lubatud ainult osasihitis. Eesti loomulik keel, mis ajas oma loomulikku asja, ja mis sellisena oli

mõeldavaist õigem, ei ajanud asja — kõik näevad — ole-
mise-kui-sellisega (Aristotelese mõttes) üldse. Seega ei
vastuta ta olemise-kui-sellise nõudmiste ees siiani.

Näide (33, 39) «ebenso wie die durch sich selbst un-
bestimmte Wirksamkeit der Pflanze
beschränkt wird»
«samuti nagu kitsendatakse taime mit-
te iseenda poolt määratud aktiivsust»;
millest meid huvitab skelett «die Wirksamkeit wird
beschränkt» — «aktiivsust kitsendatakse». Osasihitis sün-
nib siin täiesti «loomuliku» skeemi järgi: saksa keele pas-
siiv — eesti keele umbisikuline tegumood — osasihitis
cum necessitate. Kasutanuksime aga keelatud (?), sajandi-
vahetusel ilmselt veel lubatud (Stahliusele lähemal!) pas-
siivi — «saab kitsendatud» (mis kõnekeeles (ka murdes!)
«tetäs», «saa tettüs») on laialt pruugitav), oleks täissihitis
suupärasem ja lause filosoofiline sisu õigem. Kas ei võiks
sellest teha järgmise reegli filosoofia spetsiaalkeele jaoks:
saksa passiivid tõlgitakse üldiselt täissihitistega (olgu kõ-
neviisiga kuidas tahes, lõpuks üteldakse ju ka nii: piim
juuakse ära), osasihitised võivad jääda konstruktsioonide
— «man isst das Brot» jne jaoks.

Näide (48, 49, 57) «Wie magst du überhaupt dazu
kommen /---/ zu der Empfindung, /---/
ein Empfundenes /---/ hinzusetzen»
«kuidas võiksid sa üldse selleni jõuda,
et /---/ lisada aistingule /---/ aistitut»
Siin «ein Empfundenes hinzusetzen» jätab valiku täiesti
lahtiseks, kuigi täissihitise eelistamises ei ole sisu järgi
otsustades kahtlusi. Et valik tehakse siiski osasihitise ka-
suks, ei saa ma siin muud näha kui sõjakat degermanisee-
rimist.

Näide (64, 74) «Ich sehe — Bewusstsein, sehe mein
Sehen — Bewusstes»
«Ma näen — teadvust; näen oma näge-
mist — seda, millest ollakse teadlik»

Antud juhul on partitiiv «näen oma nägemist» iseendast-mõistetavalt selge, ainult lause algus «ma näen — teadvust» ja lõpp «— seda, millest ollakse teadlik» on kõige puhtam arusaamatus, ja selle vaatlus kuulub siiakohta ainult täiesti formaalselt; kui millegi poolest siiski sisuliselt, siis ainult kaudselt ja vihjamisi. Nimelt on siin tegemist Fichte poolt sageli pruugitud sünteesiva vormeliga, millega võetakse kokku pikem arutlus. Näiteid võib tuua kõigist Fichte tekstidest, olgu siinkohal viidatud ühele teadusõpetuse lausele (Fichte 1845, 1: 189) «Kein Du, kein Ich; kein Ich, kein Du» — koondav valem, milles seisavad vastamisi arutluses leitud, üksteist sünteesis määravad vastuolud.

Ka siin on tegemist valemiga: «Ma näen — teadvus» (märgil «—» on siin ligilähedaselt võrdusmärgi tähendus); «ma näen oma nägemist — see, millest ollakse teadlik», s.t aktiga «ma näen» asetatakse teadvus, aktiga «ma näen oma nägemist» asetatakse objekt — see, millest ollakse teadlik. Arusaamatus on jällegi sugereeritud eesti keele osalisuse-, gradatsioonilembelisusest. Teadmata, kuidas otsustada, otsustab keel ise, instinktiivselt, oma sisemise loogika järgi.

Näide (68, 79) «es wird in demselben (im Bewusstsein) immer ein Schluss vom Begründeten in mir /A/ auf einen Grund ausser mir gemacht /B/» (*ein Schluss von A auf B*)

«sellest, mis on minus põhistatud, järeldatakse teadvuses alati alust väljaspool mind»;

mis juba toodud näidete ja kommentaaride taustal ei vaja enam seletusi.

P a s s i i v a k t i v i s e e r i t a k s e (punkt (4)): Esiteks juba sellega, nagu üteldud, et keelde juurdunud saksapärase passiiv keelatakse ja pruugitakse umbisikulist tegumoodi. Kui eesti keeles (kirjakeeles!) on «saab»—

passiiv keelatud, on tal sellega keelatud teatavatest asjadest rääkimine üldse: filosoofia on tõrjutud raamatutest turgu (lõpuks on võib-olla sellel just kõige suurem mõte — tagasi Sokratese juurde! Läbi Sokratese kõnede uuesti Platoni kirjade juurde?). Kuid aktiviseerimine sünnib ka täiesti aktiivselt:

Näide (78, 91) «Alle Vorstellungen, die von dem un-mittelbaren Bewusstsein meines Vorstellens begleitet werden»
«Kõik kujutlused, mida saadab minu kujutlemise vahetu teadvus»

Siin on vahetus passiiv-aktiiv keele seisukohalt täiesti normaalne, tuleb tema enda tendentsidele vastu; ei ole tõesti hea ütelda «mis saadetakse minu kujutluse vahetu teadvuse poolt» — nagu räägib (91), on parem. Mis aga sellega jälle juhtub, on samuti selge, sünnib nihe: Üks perfektne kompakt, mis end niisugusena, substantisina, maksma paneb, «X, das von Y begleitet wird» = X(Y), hajutatakse vormeliga «X, mida saadab Y», jäetakse tegevuse, s.t juhuslikkuse meelevalda, fabulatsioon süveneb muidugi inversiooniga — verb «saadab» astub viimaselt kohalt, kõigi degermaniseerimise reeglite järgi, esiplaanile lähemale, ja omakorda lõhub X(Y) kompakti.

I n v e r s i o o n i d (punkt (3)) on tõlkes väga sagedased ja ei piirdu sugugi ainult verbi «tagant ette tõstmisega».

Näide (62, 72) «wie du /---/ das Bewusstsein eines Seins ausser dir beschreibst»
«nagu sa /---/ kirjeldasid teadvust väljapoole sind jäävast olemisest»

Otsetõlke (Teadvus olemisest väljaspool sind) «olemine» tõstetakse lause lõppu ja eraldatakse sellest, mille juurde ta oma atribuutidega kuulub. Seejuures tuleb mängu veel üks eralduv sõna («jäävast»), mida ei vaja ei originaal ega otsetõlge.

Näide (80, 93) «aber Wissen ist nicht Realität, eben

darum weil es Wissen ist»

«aga just sellepärast, et teadmine on teadmine, pole ta reaalsus»

Jälle lõhutakse kompakt «Wissen ist nicht Realität», kõrvalseigad tõstetakse esile.

Rääkimata veel niisugusest iseendastmõistetavast paratamatusest nagu «das Bild einer Realität» — «reaalsuse pilt», mis vaatamata paratamatusele on ikkagi nihe samas suunas, deperfektiseerumisele, desubstantsiatsioonile, mis sünnib ka niisugustes lausetes nagu:

Näide (67, 77) «Auch ist sogar in demjenigen Bewusstsein /---/ stets etwas, das nur durch ein unvermerktes Denken an dich selbst /---/ möglich ist»

«Samuti on isegi selles teadvuses /---/ alati midagi, mis on võimalik ainult siis, kui sa mõtled iseendale märkamatu!»;

kus substantis (*ein unvermerktes Denken*) muutub sõna ot-seses mõttes verbiks, «mõtled iseendale märkamatu». Ma ei räägi siin muidugi juhuslikust nihkest «durch» — «siis kui» ja väljendi «mõtled iseendale märkamatu» kahe-tähenduslikkusest, räägin «ideaalsest» d e s u b s t a n t i v i s e e r u m i s e s t (punkt (5)) kui täiesti kindlast tendentsist, mis sugugi ei ole tõlkija isiklik «patt», ehk liigne järeleandlikkus siiski. Veel näiteid: Juba vaadatud (31, 38), selle «kõrvale pandud» fragment (käesolev artikkel lk 800—801) — «im blossen Denken» — «mõeldes», ja

Näide (71, 83) «Das /---/ durch den Raum verbreitete ist das a n g e s c h a u t e»

«/---/ ruumis paiknevat asja sa k a e d»

Asenduse «ist das angeschaute» — «kaed» substantiivsust lõhkuvat mõju ei kompenseeri siin juurde pandud «asi» — «das durch den Raum verbreitete» — «ruumis paiknev asi», vaid vastupidi, süvendab seda veelgi, sest näitab usaldamatust partitsiipide täideviivasse jõusse. Partitsii-

biga verbi tegevus jõuab välja iseennast–hoidvasse, mis ei vaja enam välispoolset abi «asja» näol, ta püsib ise, sest on ise asi — see, mis tegevuses sellisena on loodud (defineeritud).

Koos sellega tuleb päevavalgele asesõna kahemõtteline staatus:

Näide (77, 90) «ich lasse es aus einer, jedoch bestimm-baren, Unbestimmtheit hervorgehen»
«ma lasen tal tekkida määramatusest,
mis on aga määratletav»

Jättes kõrvale juba arutatud inversiooni, vaatame asendust «bestimmbare Unbestimmtheit» — «määramatus, mis on aga määratav». Näeme esiteks tendentsi asesõna kui toetava substantsi poole, «määratav X» asemel «X, mis on määratav», s.t eksistentsiaalne staatus näib olevat kindlustatud osutavate klassile suuremal määral kui puhtalt mõistelisele klassile, s.t, «määratav» kui klass ei tundu olevat eksistentsiaalselt kindel ilma osutuskonstruktsioonita «see, mis on määratud». See aga tähendab, et asesõnal on kindel eksistentsi garanteeriv roll, teiselt poolt jääb aga asesõna ise kui täieõiguslik asendaja nõrgaks, s.t keel ja seega ka tõlge tunneb vajadust asendada originaali asesõnad tagasi nimisõnade enestega.

Niisugune asesõna kahetine staatus on muidugi hästi seletatav a s e s õ n a d e v ä h e s e e s i n d u s - j õ u g a ü l d s e e e s t i k e e l e s (punkt (7)) — kaugem asendus on lihtsalt võimatu, sest puudub sooline erinevus, mis «pikki ja kaugeid» asendusi lubaks (garanteeriks üheseid vastavusi), ja teiselt poolt ka asesõnade eneste vähese valikuga, mis ei ole ainuüksi keele, vaid ka keelekorralduse «süü», mis jällegi viitab sügavamatele hoovustele hoiakutes, asesõnad ei ole «keelevaimule» oma-sed, seepärast pole nende eest hoolitseda vajagi, kogu ladinarsenal, millega aetakse lehekülgede pikkused jutud, kus nimisõna ise kui valitseja laseb end vaid korraks näidata ja kus kord alamate vahel on määratud väljakujune-

nud hierarhiaga, on meie keelehoiaku seisukohalt mõttetu luksus. Kuid ka lõunaeesti keel tunneb selletaolisi võimalusi — seo (*hic*), ta (*is*), tu või too (*ille*), ja mis takistaks siit abi saamast (tõlkija auks peab ütleva, et «too» «ille» tähenduses on *Inimese määratluses* kasutusel)?

Siiski, sugude puudumise vastu ei aita midagi, ja näiteks (isegi saksa traditsiooni seisukohalt) asesõnadest üle küllastatud Hegelit ilma tagasiasendusteta eesti keeles arusaadavaks teha pole võimalik.

Ometigi näitab antud Fichte tekst (kus hegelikke «liialdusi» ei ole), et asesõnadest loobumine ei ole enamal juhul tingitud ühese vastavuse leidmise raskustest, vaid lihtsalt «keeles» või «stiilivaistust», mille taga on kindel ideoloogia ja mida teadlikult kultiveeritakse. Ka siin mängib allkihtides juba nimetatud desubstantiviseerimissündroom. Kui mingi asi on teatava astmeni paratamatu, tõsetatakse astet veelgi, et sünniks selge vahe. (Kogu see asi tuletab mulle meelde eestiaegset nimedevahetamise kampaniat.)

Paratamatu on muidugi, ja ilma dramatiseerimatagi, ka see, et artiklit ei ole eesti keeles kusagilt võtta (punkt (6)) ja umbmäärase vaste «üks» on ammu juba tõrjutud (suurem asi ta ju ei ole), võiks teda aga siiski aeg-ajalt filosoofilistes tekstides lubada, et ei tuleks «ein» alatasa «mõne» või «mingisugusega» tõlkida ja deperfektiseerimist üle igasuguse ääre ajada.

Näide (65, 75/76) «Die E m p f i n d u n g verwandelt sich in ein E m p f i n d b a r e s»

«A i s t i n g muundub millekski a i s t i t a v a k s»;

Näide (69, 80) «die Entstehung der Vorstellung von einem Gegenstande»

«tekib kujutus mõnest objektist»

(Ka desubstantiviseerimine on kohal: «die Entstehung» — «tekib».);

Näide (71, 82) «inwiefern er das Gedachte ist, ist er Produkt lediglich deines Denkens»
«niivõrd kui ta on midagi mõeldud, on ta pelgalt sinu mõtlemise produkt»

(Siin mängib muidugi ka varem nimetatud asesõna eksistentsitugevdav mõju, «mõeldu» vajab asesõnalist toetust — «midagi mõeldud».)

Kuivõrd tundlikult aga artikkel spekulatsioonis mängib, näitab kasvõi see, et «die Erkenntnis eines Seins» (65) ei ole ikkagi «olemise tunnetus» (75), pigem siis tõesti juba «mingi olemise tunnetus» (minu tunde järgi «ühe»).

Deperfektiseerumise sündroomi ei ravi ka vastupidised võtted:

Näide (79, 91) «das D e n k e n — die Quelle alles Seins und aller Realität, die ich mir einbilde, /---/ ist der Traum»
«m õ t l e m i n e — kogu olemise ja kogu kujuteldava reaalsuse allikas, /---/ on unenägu»;

kus minnakse vormilt «die ich mir einbilde» üle partitsiibile «kujuteldav». Aga originaalis ei räägita «aller eingebildeter Realität» üle, v a i d «aller Realität, die ich mir einbilde» üle, ja just seda nimelt tahetaksegi ütelda, sest nende kahe vahel on vahe. Jutt on eelkõige reaalsusest, mille ma teatava tegevusega loon, mitte aga reaalsusest, mida võib kujutluses luua. Nii et ka vastupidisel juhul, kummaline küll, ikkagi mängib deperfektsioon — valmis, juba loodud reaalsus asendub kontingentsega.

Kuid *sapienti sat*.

Ma ei mõista nimetatud küsimuses enam midagi olulist lisada. Arvan, et see, mis sai öeldud, oli mingil määral arusaadav.

Mis üle jääb, on «terminoloogia» ja siin ei ole asi nii lootusetu, sest astume välja keele alateadvuslikest labürintidest. Täppisterminoloogia laseb end (tasapisi) korraldada, ehkki teiselt poolt, sõnadega kaasaskantavat, räägitud minevikku ei ole kusagilt võtta ja sõnadele tuleb alles juured alla kasvatada.

Sõnad, mida me vaatame, on järgmised: *die Vernunft, der Verstand, das (Selbst)Bewusstsein, die Anschauung, die Erkenntnis, das Dasein, das Sein, das Wesen, der Grund, der Gegenstand, das Objekt, das Ding, das Leiden, die Tätigkeit, das Handeln, das Tun, die Wirksamkeit, die Wirkung.*

die V e r n u n f t — mõistus.

der V e r s t a n d — aru, mõistus (kaks korda vaadeldud tekstis). Ma ei näe kaalukat põhjust, miks need kaks sõna, mis Kantil ja samuti Fichtel on erineva tähendusega (teadusõpetus tuletab need kaks oma spekulatiivses sünteesis eri astmetel), tuleks siin segi ajada. Ehkki, tõsi küll, mõlemad «Verstand — mõistus» esinevad võrdlemisi neutraalsetes kontekstides, kus sõna «Verstand» esineb enam-vähem tavatähenduses ja ei pane seega maksa kogu oma spekulatiivset kaalu:

((28), 34) «Miks peab mu süda kurb olema ja lõhestuma sellest, mis nii täielikult rahuldab mu mõistust (*meinen Verstand*)?»

((37), 44) «Ma kogusin julgust. — Ta viitab mu enda mõistusele (*auf meinen eigenen Verstand*)»

Siiski hoiaksin ma need mõisted, nii ohtlikus läheduses olulisele vahele, lahus.

das (S e l b s t) B e w u s s t s e i n — (enese)teadvus.

die A n s c h a u u n g (a n s c h a u e n) — kaemus (kaema) (mõne erandiga). Eranditeks on juba nimetatud (71, 83) «ist das Angeschaute» — «sa näed», kus räägitak-

se ruumist, mis nagu Kantilgi on kaemuse vorm, ja kus seetõttu tuleks «nägemise» asemel ikkagi kasutada «kaemist»; ja mõned kohad, kus verb «anschauen» on väljaspool spekulatiivset konteksti ja on tõlgitav seega vabamalt.

die E r k e n n t n i s — tunnetus.

das D a s e i n (d a s e i n) — olemas olu (olemas olema) (mõne erandiga — «ist da» — «on»). Mida aga veel peab märkima, on see, et sama «on olemas» esineb ka teiste saksa väljendite tõlkena, (37, 45) — «ist vorhanden», mis, kuigi kahetsetav, on siiski arvatavasti paratamatu. Halvem on muidugi, kuna oleks välistatav, et kattuvad «das Sein» ja «das Dasein», sest kuigi Fichte korral ei ole vahetegemine igas kontekstis nõutav, tuleks seda kaasamõeldava Hegeli, aga eriti 20. sajandi ontoloogiate vaatepunktist siiski teha.

das S e i n (s e i n) — olemine (olema); aga, (21, 26), «wirklich sein» — «olemas olla».

das W e s e n — olend, olemus. Kõik «olemus»-kasutused on minu tunde järgi korras. Tõlge «olend» sünnitab mõnes seoses ebatundeid. Ma ei ole kindel, kas minu poolt vaadatud ja märgitud tekstikohtadel saab selle, eesti keeles üsna üheülbaliselt fikseeritud tähendust kandva sõnaga oluline ära öeldud. «Wesen'ile» on Grimmide sõnaraamatus (1960. aasta täiendatud väljaanne) pühendatud üle 70 tulba (J. Grimm, W. Grimm 1960); niivõrd tähendustega ülekoormatud sõnale tuleb väljaspool rangelt väljakujunenud filosoofilist kanoonikat (Hegel, näiteks) nähtavasti otsida vastet igas kontekstikohas eraldi ja vaevalt et meil õnnestuks ühele valitud sõnale («olend») kogu kihistust peale kasvatada. Ma ei paku siin midagi konkreetset (filosoofilisi sõlmküsimusi neis viies kohas õnneks ei lahendata), toon ainult kaks näidet, kus «mu süda ei jäänud rahule»:

Näide (77, 89) «und so wird es mir ein e n d l i c h e s
V e r m ö g e n zu denken; und sogar

/---/ ein S e i n u n d W e s e n, das dieses Vermögen hat»

«ja nii saab sellest mulle l õ p l i k mõtlemise võime; ja /---/ isegi o l e m i n e ja o l e n d, kellel see võime on»;

Näide (76, 88) «Und jenes denkende, geistige Wesen, jene Intelligenz»

«Ja too mõtlev, vaimne olend, too Intelligent»

(Siin on jälle meeldiv märgata «too'd» «jenes» positsioonis.)
der G r u n d — alus (vaadeldud osas 13 korda), põhjus (5 korda), jäetud tõlkimata («Grund und Boden» — «pind» (35, 43)).

Valik «alus» langeb mitmel korral standardkonstruktsioonile konstruktsioonilekonstruktsioonile«der Satz vom Grunde» — «aluse seadus», mis minule tundub hea, muudel puhkudel võiks valikut illustreerida paari näitega, kus esinevad mõlemad variandid koos:

Näide (14, 18) «Warum und aus welchem Grunde sind denn nun die Bestimmungen der Gegenstände /---/ diejenigen, die sie sind /---/ ich setzte voraus, dass sie einen Grund hätten»

«Miks ja mis põhjusel on objektide määratlused /---/ just niisugused, nagu nad on /---/ ma võtsin eelduseks, et neil on alus /Grund/»

(Möödaminnes: paneme tähele juba märgitud vahekorda «ein» — «mingisugune».)

Näide (54, 63) «Diese fremde Kraft, die es so machte e n t h ä l t den Grund, und die Äusserung, durch welche sie es so machte, i s t der Grund dieser Bestimmung des Dinges. Meine Empfindung hat einen Grund, heisst, sie ist durch eine

fremde Kraft in mir hervorgebracht.»

«Selles võõras jõus, mis selle niisuguseks tegi, s i s a l d u b põhjus, ja väljendus, mille varal ta selle niisuguseks tegi, o n selle asja määratluse alus /Grund/. Minu aistingul on põhjus, see tähendab, ta on minus tekitatud võõra jõu poolt.»

Sellest võib ehk järeldada, et vahekord põhjuse ja aluse vahel on sisalduvuslik: põhjus \subset alus. See tähendab, ollakse valmis ütlema «põhjus on alus», aga nähtavasti mitte «alus on põhjus», millega, kui see nii on, tuleb nõustuda.

Olgu aga märgitud, et sellesamas kontekstis, seoses sama sõnaga on

Näide (54, 63) «was dies heisse, ein Grund?»

«mida see põhjus tähendab?»

tõlge üsna räpakalt pealiskaudne, sest ei ole ju sugugi üks ja sama, «mida see põhjus tähendab» ja «mis see tähendab, põhjus». (Kuid selle märkuse koht olnuks pigem *varia*'s.)

Et näites (14, 18) tuli juba ette «der Gegenstand» — «objekt», siis olgu järgmisena:

der G e g e n s t a n d — objekt (kõigil vaadeldud 13 korral). Küsimus tekib aga seoses sellega, et 4 korral esi-
neb *das Objekt* ise originaalis.

das O b j e k t — objekt.

Et Fichtel on sõnad *Gegenstand* ja *Objekt*, kas ei peaks siis ka tõlkes olema kaks sõna? Võrdleme vahet:

Näide (69, 80) «und ich glaube jetzt die vollständigste
Einsicht in die Entsehung der Vorstel-
lung von einem Gegenstande ausser
mir erlangt zu haben»

«ja ma usun, et olen nüüd jõudnud kõi-
ge täielikuma arusaamiseni, kuidas te-
kib kujutus mõnest objektist väljas-
pool mind»;

(«ein» — «mõni»!) ja

Näide (67, 77) «Auch ist sogar in demjenigen Bewusstsein, da du im Objekte dich selbst verlierst, stets etwas»

«Samuti on isegi selles teadvuses, kui sa kaod objekti, alati midagi»

Näeme, kuigi «der Gegenstand» on «objekt» — «obiectum» (selle ladina sõna tõlge), ei ole ta, alates 18. sajandist, siiski enam saksa «das Objekt»; «der Gegenstand» sobitab end tavakeelde ja kaotab oma rangelt vastu-seadmise tähenduse. Toodud näidetest teises ei ole tagasiasetus «das Objekt» — «der Gegenstand» enam mõeldav. Veel selgemalt näitab vahe kätte

Näide (51, 60) «Ich sehe sonach in ihnen überall keine äusseren Sinne, sondern nur besondere Bestimmungen des Objekts, des inneren Sinnes, meiner Affektionen.»

«Ma ei näe neis seega kusagil väliseid meeli, vaid ainult objekti, sisemise meele, oma afektsioonide erilisi määratlusi.»

(Peale muu: juba märgitud inversioon, «erilised määratlused» lähevad lause lõppu ja tekib arusaamatus, kas on mõeldud «objekti» (partitiiv), või «objekti määratlusi» (mis on õige).)

Vahe on selge, objekt on *obiectum*, vastu-seade, see, millele ollakse suunatud suundumise aktis. Ka *Gegenstand* on vastu-seade, aga ka juba selle tulemus, see, mis ta selle tõttu on, ja sõltumatult on. Eesti keeles peab laensõna «objekt» enda kanda võtma mõlemad ülesanded (ta teeb seda muide ka tööstusargoos — «lähen objektile» — aga see viimane peaks küll olema viimane, kust eeskuju võtta). Kas ei oleks siin abimehena mõeldav «ese»?

das D i n g — asi, objekt (1 kord). Vaatame seda ainust:

Näide (39, 47) «Denn das Sehen und Fühlen und so weiter, womit ich die Dinge umfasse, ist nicht das Bewusstsein selbst, /---/ Ich bin mir m e i n e s S e h e n s o d e r F ü h l e n s d e r D i n g e bewusst.»

«/---/ sest nägemine ja tundmine ja nii edasi, millega ma objekte vastu võtan, pole mitte teadvus ise, /---/ ma olen teadlik a s j a d e n ä g e m i s e s t v õ i t u n d m i s e s t e n d a s.»

Muidugi, ma saan aru, «asju vastu võtma» sünnitab kõrvalvarjundeid, mida «objekt» elimineerib, kuid pole ju ka «umfassen» sõna otseses tähenduses «vastu võtma», ja pealegi, kui Fichte juba ütleb kord «das Ding», mis ometi jääb objektist «kahe sammu kaugusele» (sest vahepeal on ju veel «Gegenstand»), tuleks seda siiski aktsepteerida.

die W i r k l i c h k e i t — tegelikkus.

das L e i d e n — passiivsus.

Näide (14, 19) «Der Zustand der Bestimmtheit des Dinges ist sonach Zustand und Ausdruck eines blossen Leidens; und ein blosses Leiden ist ein unvollständiges Dasein.»

«Asja määratluse seisund on seega pelga passiivsuse /Leiden/ seisund ja väljendus; ja pelk passiivsus on ebatäielik olemasolu.»

Näide (56, 66) «die oben erwähnte zweite Art des unmittelbaren Bewusstseins, das m e i n e s T u n s, so wie die Empfindung die erste Art ist, das Bewusstsein m e i n e s L e i d e n s»

«üalmainitud teist laadi vahetu tead-

v u s m i n u t e g e v u s e s t, nii
nagu aisting on esimene laad, teadvus
m i n u p a s s i i v s u s e s t»

«Passiivsus», nagu ta meil juba keeles funktsioneerib, annab ainult pool «Leiden'i» tähendusest — samapalju enam-vähem kui saksakeelne «die Passivität», mis tõesti ju tuleb sõnast *patior, passus sum*, kuid mille kasutamine siinses kontekstis «Leiden'i» asemel ei tuleks kõne alla. Mõnel juhul kasutab Fichte oma teadusõpetuses «Leiden-iga» paralleelselt või lähedases tähenduses võõrsõna «die Affection», mis tuleks ehk mõnes kontekstis kõne alla ka tõlkes — «das Leiden» — «afektsioon», kuigi sel puhul tekiksid amad nüansivahede probleemid nagu «Ge-genstand» — «objekti» korral. Ka siin on asja järelemõtlemiseks.

die T ä t i g k e i t — aktiivsus, tegutsemine.

das T u n — tegevus, tegutsemine.

das H a n d e l n — tegutsemine.

Nagu näeme, ei tee eestikeelne tõlge nende kolme sõna vahel peaaegu üldse vahet, kuid ausalt tunnistades ei mõista ma viidata ühelegi selgele hädale, mis sellest tõigast sünniks. Midagi seesugust võiks ütelda ka järgmise kahe sõna kohta:

die W i r k s a m k e i t — aktiivsus, toime, toimimine.

die W i r k u n g — toime.

V a r i a. Mõned juhuvead ja muidu häired.

Ilma igasuguse katseta asja sisuliselt süstematiseerida loen tähelepanekud koos kommentaaridega järjekorras ette.

V(9, 13)

«Und auf welchem Wege bin ich denn zu diesen Kenntnissen gelangt, welche zu besitzen ich mich dunkel erinnere?»

«Ja millist teed mööda olen ma siis nende teadmisteni jõudnud, mida ma ähmaselt mäletan?»

Ei ole ju päris täpselt sama, «mäletan midagi omavat» ja «mäletan midagi».

V(15, 20) «das ruhende Sein»

«passiivne olemine»

Siin me nüüd oleme! Et «Leiden» = «passiivsus», siis kes ütleb originaali tundmata, et siinkohal ei seisnud tolles «das leidende Sein»?

V(19, 24)

«Das Denken ist nun einmal, es ist schlechthin, so wie die Bildungskraft der Natur nun einmal ist und schlechthin ist»

«Mõtlemine lihtsalt on, ta on üleüldse, nii nagu looduse vormimisjõud lihtsalt on, on üleüldse»

Mida tähendab niisuguses seoses «üleüldse»? Kas tähendab üleüldse midagi? (Õieti kuulunuks küll see näide paragrahvi «schlechthin» alla.)

V(20, 25)

«Ich bin nicht, was ich bin, weil ich es denke oder will; noch denke oder will ich es, weil ich es bin, sondern ich bin und denke — beides schlechthin»

«Ma pole seda, mis ma olen, kuna ma seda olen, vaid ma olen ja mõtlen — mõlemat üleüldse»

Arusaamatu lühiühendus, mõistetamatu ka, mis ajendil ja kuidas sündinud.

V(21, 26)

«wieder wirklich werden /---/ wirklich wurde /---/ wirklich sein»

«taastekkida /---/ tekkisin /---/ olemas olla»

Need vasted ei ole ju sõna triviaalses tähenduses, valed, kuid kuna selles veidi leibnizlikus mõttekäigus ei ole pruugitud sõnu «entstehen» ja «dasein», siis eelistanuksin

«wirklich'i» otsesemat tõlget (üldiselt on kasutatud: «wirklich» — «tegelik»). Igaüks, kes natuke järele mõtleb, näeb siin sisulist vahet, mis (olenevalt kontekstist) võib olla filosoofiliselt kaalukas. Et tekstis on selge vihje Leibnizile, tuleb olla väga ettevaatlik olemiste ja tekkimistega *t e g e l i k u s* (loodud) ja *v õ i m a l i k u s* maailmas, kus üht tuleb ikka näha teise taustal. Muidugi ei ole Fichte Leibniz ja ei pruugi ka Leibnizi mõttekäike täielikult mõista (selleks kulubki veel vähemalt sajand), kuid siiski ei saaks eestipärasusele ettevaatlikku täpsust ohvriks tuua.

Ma ei tõlgiks ka

V(23, 29) «jener Fremdling in der Natur»
«loodusvõõras»,

sest eestikeelne vaste on minu kõrva jaoks selgelt kahe-mõtteline.

V(23/24, 29/30) — pikk arutlus piiravast ja piiramisest («Beschränkende» & «Beschränkung»), kus asesõnade tagasiasetusega (usaldamatus asesõnade vastu!) saab «Beschränkung» kahel korral «piiratu'ks». Ka teeksin ma vahet «Beschränkung'i» ja «Beschränktheit'i» vahel, eriti veel kui need sõnad on tekstis teineteisele puhtruumiliselt lähedal. Kui «Beschränkung» oleks «piirang», siis «die Beschränktheit meiner eigenen Person» on ainult kaudses mõttes «minu enda isiku piirang», sest tegemist on isiku piiratusega.

V(26, 32) «die Begierde» ja «das Begehren», mis mõlemad on tõlgitud ühe ja sama «iha'ga», on vähemalt nüanssis erinevad. Samuti läheb tõlkes lihtsamaks

V(31, 38) «eine doppelte Art des Seins»
«kahesugune olemine»

V(33, 40) «der /---/ durch die frei in sich hervor-
gebrachte Erkenntnis des Besten sich
bestimmt»
«kes /---/ määrab ennast, vabalt tunne-
tades endas parimat»

- V(39, 47) «Ich bin mir meines Sehens
oder Fühlens der Dinge
bewusst»
«ma olen teadlik asjade nägemise
st võitundmisest
endast»

demonstreerib veel kord, kuidas eestlane on hädas substantsile ette asetatavate täienditega; kui sakslane saab ette-taha mänguga vabalt ütelda «mein Sehen der Dinge», siis peab eestlane ütleva «minu asjade nägemine» ja mis takistab sel juhul «minu» ja «asjade» eraühendust? Mina igatahes ei teagi, kas on olemas kanoonilist reeglit sellest hädast välja rabelemiseks (kes teab, ütelgu!), võib muidugi igas olukorras erivõttega (nagu siin) lõhkuda keelatud ühendus täiendite vahel, ometigi annab see (siin), rangelt võttes, nihutatud tähenduse.

- V(41, 48) «Aber vielleicht hast du in Vergleichung der Gegenstände /---/ durch ihre /---/ Farbe /---/ gelernt, was du /---/ zu empfinden habest?»
«Ent vahest oled sa seda, mida sul tuleb /---/ aistida /---/ õppinud nii, et võrdsid /---/ objektide nende /---/ värvi /---/ osas?»

Mispärast tuleb siin ütelda «värvi osas», kui seisab ju lihtsalt «värvi kaudu»? (Kas ei ole just siin see koht, kus sobinuks: «der Gegenstand» — «ese»?)

- V(45, 53) «über eine fühlende Fläche»
«tuntava pinnale»
— võiks pidada trükiveaks, kui ei järgneks kohe ka «an einem fühlenden Punkte» — «ühe tuntava punktiga».

- V(47, 56) «dieses Empfindbare nun verbreitest du durch einen zusammenhängenden ins Unendliche teilbaren Raum»

«seda aistitavat laiendad sa nüüd kokkukuuluvale lõpmatuseni jagatavale ruumile»

(«selle aistitava» ütleksin mina, aga selles ei ole siin küsimus.) «Kokkukuuluv ruum» on igal juhul arusaamatu, mõeldud on ilmselgelt «pidevat ruumi», ehkki ka originaalis ei kasutata mingit matemaatilist täppistermit.

V(50, 59) «/die/ Affektion deiner selbst»
«oma afektsioon»

on üldjuhul kaks erinevat asja. Ja

V(55, 65) «noch ein zweites unmittelbares Wissen»
«teise, vahendatud teadmise»

kaks üksteisele vasturääkivat asja. Tegemist aga ei ole juhusliku (trüki)veaga, sellele viitab juurdelisatud koma. Nähtavasti on siin tahetud parandada vigaseks peetud originaalteksti. Aga ka tõlkeks kasutatud originaaliväljaandes ei ole juhuslikku (trüki)viga, sest nii ta seisab, see «unmittelbares», esimesest väljaandest alates muutumatul kujul. Niisiis on tegu s i s u l i s e parandusega. Sellel juhul aga, isegi kui parandus oleks õige (ei ole muidugi), oodanuks muudatuse äramärkimist ja põhjendust. Võib teha mõnesuguseid oletusi tõlkija kaalutluste kohta, aga et miski ei kinnita, et nad tõepoolest niisugused olid, jäägu see asi siin selleks.

V(57, 66) «Ich werde mir meines Tuns unmittelbar bewusst; nur nicht als e i n e s s o l c h e n , sondern es schwebt mir vor als e i n G e g e b e n e s»
«ma saan oma tegevusest vahetult teadlikuks; ainult mitte k u i s e l l i s e s t, vaid see on mul silmade ees kui m i d a g i a n t u t»

Ma ei näe ühtegi õiget põhjust Fichte väljendist «schwebt mir vor» — «hõljub mul ees» (mis muide ei ole sugugi juhuslik metafoor siin ja nüüd, mida samahästi mõne teise

— ehk ilmekamagagi — asendada või täiendada võib, sest just sellisena läheb ta läbi kogu Fichte-korpuse: Ettekujutusvõime (*die Einbildungskraft*), mis on Fichte teadusõpetuse alus, on just sellega määratud (*das Schweben des Gemüths*) loobumiseks.

V(57, 67) «Das Bewusstsein d e s G e g e n s t a n d e s ist nur ein nicht dafür erkanntes B e w u s s t s e i n m e i n e r E r z e u g u n g e i n e r V o r s t e l l u n g v o m G e g e n s t a n d e .»

«Teadvus o b j e k t i s t o n teadvus sellest, kuidas ma loon kujutluse o b j e k t i s t, ainult seda ei tunta sellisena ära.»

Siin (1) «Bewusstsein meiner Erzeugung» on ainult umbkaudselt «teadvus sellest, kuidas ma loon»; (2) mitte kuidagi ei ole võimalik aru saada, millele osutab lause teise poole «seda»; mõistete järjestus kirja pildis viitaks nagu «objektile», mida, kõik näevad, Fichte ometigi ei ole mõtelnud (subjektile ette asetatud täiendite needus eesti keeles!).

V(58, 68) «dein Organ /ist/ dem meinigen gleich»
«sinu organ sarnaneb minu omaga»

«Sarnaneb» jääb siin kontekstis nõrgaks, tuleks võtta seda väidet kvaasimatemaatilise formuleeringuna ja ütelda, «on samane» (äärmisel juhul, «on sarnane»).

V(60, 70) «Ich bin Ich»
«ma olen Mina»

Maitseasi, kuid mina eelistaksin siin, kus nüüd lõpuks jõutakse Fichte filosoofia algasetuseni, «jõulisemat» — «mina olen Mina» (või koguni «Mina olen Mina»).

Tõlge

V(60, 70) «Diese Frage findet in Absicht

m e i n e r nicht statt.»

«Seda küsimust pole, kui pole m i n d»
on sisuline viga ja viib mõttekäigu eksi, mõeldud on,
«minu suhtes seda küsimust pole».

V(61, 72)

«Dein Wissen sonach als objektives
stellt sich vor dich selbst, vor dein Wis-
sen als subjektives hin, und schwebt
demselben vor»

«Seega asetub sinu teadmine objektiiv-
sena sinu enda, sinu teadmise ette ja
nähtub sulle subjektiivsena»

Eestikeelne ruttab siin saksakeelsest ette ja kiirustab rää-
kima «sellest millena miski n ä h t u b», kuna Fichte
Geist ütleb esialgu ainult niipalju, et «miski s c h w e b t
deinem Wissen vor»; alles järgmise repliigiga püstitatakse
küsimus k u i d a s n ä h t u v a d subjektiivne ja objek-
tiivne teadvuses ja sellelgi puhul ei ole juttu, kas (või et)
miski «näib subjektiivsena», üteldakse, kuidas näib see,
mis o n subjektiivne — subjektiivne ilmneb (või «ilmneb»,
nagu kirjutatakse tõlketekstis) n a g u passiivne (*lei-
dend*) ja paigalpüsiv peegel, etc.

Üldse esineb selles arutluses subjektist ja objektist
(61, 72) sõna «erscheinen» ühes ja samas funktsioonis kol-
mel eri kujul — näima, ilmnema, nähtuma, puänteerides
leheküljel 74: «Ja nüüd on sulle vist täiesti selge /originaa-
lis muide ei ole vähimatki vihjet kahtlevale «vist'ile»/, kui-
das midagi, mis lähtub ometi sinust endast, võib sulle
nähtuda». Millega tahetakse ehk näidata (ja näha) aren-
gut näivuselt üle ilmingu nähtumusele?

V(62, 73)

«Dass es denn doch nur deine Empfin-
dung sei, die du durch den Raum ver-
breitest»

«Et see on ju vaid sinu aisting, mida sa
ruumile laiendad»

Ei ole hea nii ütelda, sest juttu ei ole ju millegi laiendami-

sest ruumile kui sellisele, vaid lihtsalt laiendamisest ruumis (või ruumi teatavale piirkonnale).

V(64, 75) «du bestimmst die möglichen Formen der Dinge /---/ von alles Wahrnehmung vorher»
«sa määrad asjale võimalikke vorme /---/ kogu eelnenud taju põhjal»

Siin räägivad originaal ja tõlge erinevatest asjadest. Originaali järgi ei määra sa asjade võimalikke vorme mitte sugugi «eelnenud taju põhjal», vaid vastupidi, just nimelt neist sõltumatult — e n n e.

V(66, 77) «Du kannst allerdings dir selbst in der Anschauung verschwinden; u n d /minu sõrendus/ ohne eine besondere Aufmerksamkeit auf dich selbst /---/ verschwindest du dir /---/ natürlich und notwendig.»
«/---/ a g a /niiviisi on tõlgitud originaali u n d /---/»

Minu tunde järgi muudab see sidesõna vahetus väite mõtet, aga ma ei tea, ehk mõnel pool Eestimaal tähendabki «ja» «aga» ja vastupidi.

V(66, 77) «auf welche die Verteidiger eines vorgeblichen Bewusstseins — an sich ausser uns vorhandene Dinge sich berufen»
«millele viitavad väidetava teadvuse — iseendast väljaspool meid olemasolevate asjade kaitsjad»

Vormiliselt on selle lausega raskusi (tänu kontekstile sisulisi probleeme siiski pole), sest tõepoolest, mida see saksa-keelne lause õieti ütleb, mis tähendus on mõttekriipsul? Mis funktsiooni asetab ta fraasi «an sich ausser uns vorhandene Dinge»? Midagi on selle lausega korrast ära, sest võrreldes esmatrükiga on 1976. a väljaandes ette võetud muudatusi: (1) esmatrüki «Bewusstseins» asemel seisab

siin «Bewusstseins» (selle asenduse mõte on muidugi selge), (2) on jäetud ära koma pärast sõna «Dinge». Ka selle mõtet võib aimata — tahetakse tõkestada sidekriipsu võimalikku interpretatsiooni kui «dass heisst» — «s.o». Aga abinõu on poolik, sest just nii seda märki tõlkija ongi interpreteerinud (muidugi on võimalik, et tõlkija lähtus selle lause puhul algväljaandest). Pealegi, kuidas ka mõttekriipsu võtta, igal juhul peaks seisma kriipsutaguses fraasis genitiiv, niisiis «vorhandener Dinge», mis teiselt poolt ei lahenda siiski probleemi, sest kahemõttelisus jääb. Ometigi peaks olema selge, et «üks mõte neist kahest», ja nimelt «das Bewusstsein» = «an sich ausser uns vorhandene Dinge» (mida pooldab tõlkija ja mida sugereerib esmaväljaande koma), on sisuliselt vastuvõetamatu, sest teadvus ei ole ju asjad. Tuleks arvata, et räägitakse teadvusest, asjadest ja selle väidetava teadvuse kaitsjatest. Nii on sellest lausest aru saanud ka meie Fichte poeg, filosoof Immanuel Hermann, kelle toimetatud 1845. aasta Berliini väljaandes (Fichte 1845, 2) seisab sõna-sõnalt nii: «auf welche die Vertheidiger eines vorgeblichen Bewusstseyns an sich ausser uns vorhandener Dinge sich berufen» — s.t ilma mõttekriipsu ja komata ja mitmuse genitiiviga.

V(72, 84) «Oder siehst du etwa noch einen anderen Zusammenhang? Ich sehe keinen.»

«Või näed sa ehk veel mingit muud seost? Ma ei näe mingit seost.»

Kontekstist on täiesti ilmne, et vastaja vastab: «Ma ei näe ühtki (teist).»

V(75, 87) «Die Vorstellung aber ist mir nur Bild, nur Schatten einer Realität.»

«Aga kujutlus on mulle üksnes reaalsuse pilt, üksnes reaalsuse vari.»

Kui üteldud kord juba on — kujutlus on mulle üksnes pilt, siis jäägu nii, täiend «reaalsuse» ei täpsusta enam midagi, nihutab aga küll.

V(77, 89) «Das Denken erklärt dieses Faktum

und knüpft es an ein anderes, in der Anschauung keineswegs liegendes»

«Mõtlemine seletab seda fakti ja seostab ta teisega, mis ei jää sugugi kaemusse»

Olgu sellega antud siis lõpuks ka üks näide tõlkes tihti kasutatud «jääma»-konstruktsioonist, südamekergenduseks — et öeldud oleks, mis mind algusest peale kergelt häiris.

V(78, 91)

«E s w i r d g e d a c h t — doch: kaum kann ich auch dies sagen — also, vorsichtiger, e s s c h e i n t d e r G e d a n k e: d a s s i c h empfinde, anschau, denke; keineswegs aber: I c h e m p f i n d e, s c h a u e a n, d e n k e.»

«m õ t e l d a k s e, — niisiis, ettevaatlikumalt väljendudes: i l m u b m õ t e, e t ma aistin, kaen, mõtlen, aga vaevalt võin ma öelda ka seda, ei, sugugi mitte: M i n a a i s t i n, k a e n, m õ t l e n.»

Võib-olla ei saa ma eesti keelest hästi aru, aga mulle tundub, et tõlge räägib muud kui originaal.

Aga olgu sellega näidetel lõpp. Mõndagi võiks ütelda kolmanda raamatu «Usk» kohta, aga et ma ei ole seda osa sõna-sõnalt võrreldes läbi töötanud, siis jäägu ka juhuslikud märkused ära. Kõik tüüpiliselt oluline, millele ma osutada mõistan, on usutavasti siiski juba käes.

Ka vastus püstitatud küsimusele — kas «Nii elan ja olen ma, ja nii olen ma muutumatu, kindel ja täiuslik igavesti; sest see olemine pole mitte väljastpoolt omaks võetud, see on minu enda jaoks olemine, ainus tõeline olemus.» on seesama, mis «So lebe und so bin ich, und so bin ich unveränderlich, fest und vollendet für alle Ewigkeit; denn dieses Sein ist kein von aussen angenommenes, es

ist mein eigenes, eigenes wahres Sein und Wesen» — ei ole, muidugi.

Aga: «Aga Liisule kippus aina nutt peale, niisugused imelikud kosjad olid need. Ometigi polnud sest ühti; sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigeta.» (A. H. T.)

Kõike arvestades oli tõlge parim, mida me üleüldse loota võisime, ja sellega väga hea.

Hoolida ei või, tuleb edasi teha.

Kirjandus

Fichte, Johann Gottlieb 1845. *Sämtliche Werke*. Hrsg. von J. H. Fichte. Bd. 1—2. Berlin: Veit

Fichte, Johann Gottlieb 1976. *Die Bestimmung des Menschen*. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun.

Fichte, Johann Gottlieb 1988. *Inimese määratlus*. Tallinn: Eesti Raamat

Grimm, Jacob, Wilhelm Grimm 1862. *Deutsches Wörterbuch*. Bd. 3. Leipzig: Verlag von S. Hirzel

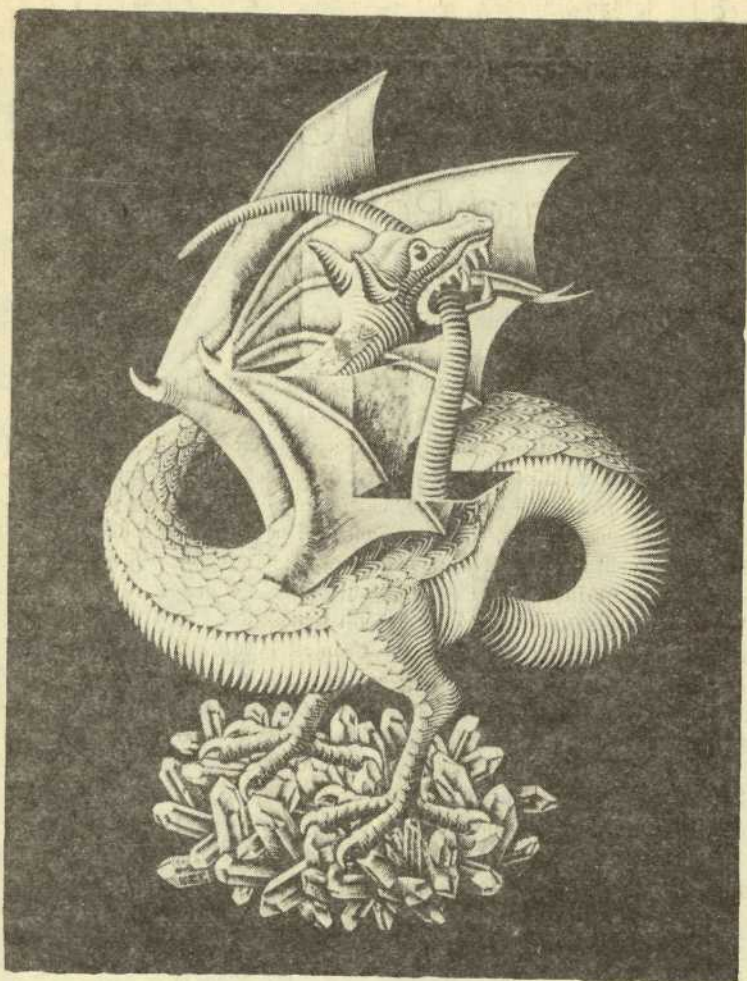
Grimm, Jacob, Wilhelm Grimm 1951. *Deutsches Wörterbuch*. Bd. 12. Abt. 2. Leipzig: Verlag von S. Hirzel

Grimm, Jacob, Wilhelm Grimm 1960. *Deutsches Wörterbuch*. Bd. 14. Abt. 1, T. 2. Leipzig: Verlag von S. Hirzel

Kibbermann, Elisabet, Salme Kirota, Paula Koppel 1975. *Saksa-eesti sõnaraamat*. Tallinn: Valgus

Mägiste, Julius 1983. *Estnisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. 1. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. *Eesti-saksa sõnaraamat*. Tallinn: Valgus

M. C. Escher
DRAAKON

MEIE LOOME OMA AJALUGU!

Richard Rohu artikleid aastaist 1918—1920

RICHARD Johannes **ROHT** on sündinud 12. IV 1891. a Võrumaal Kanepi kihelkonnas Kõlleste vallas Karaski külas Tinno talus selle omaniku Juhan Rohu ja Ann Rohu (sünd. Seeba) pojana. Õppis Karaski külakoolis, Kanepi kihelkonnakoolis, Võru linnakoolis, Hugo Treffneri gümnaasiumis Tartus ja Valga reaalkoolis, lahkudes viimasest seda lõpetamata. Elas aastail 1912—1914 peamiselt Tartus, kuid ka Peterburis ja Helsingis; asutas koos Henrik Visnapuuga kirjandusliku rühmituse «Moment», mis ühtlasi kirjastas raamatuid. 1914. a mobiliseeriti R. Roht Vene sõjaväkke; aastail 1914—1915 oli Kroonlinnas ohvitseride ettevalmistamise kursustel, siis lipnikuna Soomes, Peterburis, Sise-Venemaal, Krimmis, Odessas, Bessaraabias; osales sõjategevuses Rumeenia rindel 1916. aastal. Tulnud 1917. a lõpul kodumaale, astus R. Roht Tartus Eesti tagavarapataljoni, kuhu kuulus selle likvideerimiseni sakslaste poolt. 1919. aasta lõpul astus iseseisvussõja puhkedes 2. jalaväerügementi, kust 1920. a komandeeriti 2. diviisi staapi käskude täitjaks ohvitseriks (legutses peamiselt sõjakirjasaatjana). Pärast vabanemist sõjaväest 1920. aastal elas Richard Roht Tartus, aastail 1922—1923 Berliinis, siis jälle Tartus, 1927—1928 Tallinnas ja 1928—1930 Sangastes. Aastail 1931—1932 istus ta vangis vekslivõltsimise eest, seejärel elas taas Tallinnas. Lühikest aega oli R. Roht vangis ka Saksa okupatsiooni ajal 1941. a. Abielus oli ta aastail 1919—1929 lauljatarist näitleja Elli Põderiga, aast 1935 Marta Teenusega (sünd. 1902). Vabadussõja ajal oli R. Roht *Postimehe* toimetuse liige, sõjaosakonna toimetaja; 1922. aastal toimetas Berliinis ajakirja *Aeg: Poliitika, kirjanduse ja kunsti ajakiri* ning aastail

R. Roht. Tuultekeerus. — *Postimees*, nr 3, 24. II 1918, lk 1; R. Roht. Kas rahvus- või klassi-sõda? — *Postimees*, nr 6, 21. I 1919, lk 1; R. R. Meie riiklise iseolemise väljavaated. — *Postimees*, nr 146, 16. VII 1919, lk 1; R. R. Ei mingit kokkulepet kommunismiga. — *Postimees*, nr 20, 24. I 1920, lk 1; R. Roht. Poliitilise võhiku poliitilised paradoksid. — *Päevaleht*, nr 280, 8. XII 1920, lk 2.

Richard Rohu artikleid aastaist 1918—1920

1922—1923 andis välja ja toimetas samas ajakirja *Eesti Elu: Eesti kuu-kiri*. Richard Roht suri Tallinnas (Pääskülas) 22. augustil 1950. aastal ning on maetud Metsakalmistule.

TEOSED:

- 1913: *Igaveses labürindis* (Tartu: Ed. Bergmann);
1914: *Üksinduse meeolud. Esimene. Novell ja meeolud* (Tartu: Moment);
1918: *Hing ja veri: Novellid* (Tartu: Odamees), *Siluetid ja dekoratsioonid: Novellid* (Tallinn: Siuru);
1919: *Julius Kuperjanov: Tema elulugu ja teod, Kolm näokatet: Novellid* (mõl. Tartu: Odamees);
1920: *Eesti—Vene sõda. Nov. 1918.—veebr. 1920: Lühike ülevaade* (Tallinn: Rahvaülikool), *Minevik: Romaan* (Tartu: Noor—Eesti);
1922: *Hümnid Paanile: Eskiis* (Tartu: Noor—Eesti Kirjastus);
1924: *Kurgsoo: Romaan* (Tartu: Noor—Eesti), *Looduskangad: 2. tr. valikuid müügilt lõppend teostest, Neli juttu, Roim: Novell* (kõik Tartu: Sõnavara), *Tsirguküla: Jutustus* (Tallinn: Kaja), *Väikelinn: Nestel* (Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus Ühisus);
1925: *Üksindus: Romaan* (Tartu: Noor—Eesti);
1926: *Imelikud juhtumused Tatriku alevis: Pilkejutt* (Tartu: Loodus), *Jutud Kõrrekülast*;
1927: *Maa: Romaan* (mõl. Tartu: Noor—Eesti);
1928: *Laanekohus: Jutustus lastele* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts), *See, millest avalikult ei räägita: Romaan, Sõjasõit: Mälestusi ilmasõjast*;
1929: *Aeg: Romaan, Nauding: Romaan*;
1930: *Elu on ilus: Romaan*;
1932: *Vabadus ja vangla: Novellid 1930—1932*;
1933: *Vastsed rajad: Romaan, Võitluse teel: Romaan* (kõik Tartu: Noor—Eesti);
1934: *Noor elulaevnik: Jutt noortele* (Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv), *Punane liblikas: Jutt ühe suve elamustest* (Tartu: Noor—Eesti), *Vana Võrumaa: Mälestusi* (Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv), *Vetepojad: Jutustus lastele* (Tartu: Taluperenaine), *Väikesed rändurid: Lastejutte*;
1935: *Esimene armastus: Romaan vabadussõjast ja lähemast minevikust, Tsaari ohvitser: Mälestusi, Väleküüs ja Tuhkai: Jutud lastele*;
1936: *Kahuriliha: Mälestusi ja jutustusi maailmasõjast, Suvised rõõmud: Jutustus noorsoole, Veriõja mõis: Romaan*;
1937: *Igapäevased inimesed: Romaan, Ummiktänav: Romaan*;
1938: *Elutee: Romaan, Inimsaatused: Romaan* (kõik Tartu: Noor—Eesti Kirjastus);
1939: *Kuldsed päevad: Romaan* (Tallinn: Kultuurkoondis), *Talulapsed: Romaan. I* (Tartu: Noor—Eesti Kirjastus);
1940: *Kodutalu. (Talulapsed II.): Romaan* (Tallinn: Kultuurkoondis);

1945: *Võrukael: Jutustus lastele*;

1946: *Jäneste pulmad: Jutustus lastele, Kitsad piirid: Valitud novellid*;

1947: *Ahnuse palk: /Lasteraamat/, Kaks perekonda: Romaan, Kergeusklik tihasepoeg: /Lasteraamat/, Lapsed, linnud ja loomad: Jutustusi noortele (kõik Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst), Lumesadu: /Miniatuur/ (Tallinn: Tallinna Riiklik Tarbekunsti Instituut), Mäger Urask: /Lasteraamat/, Noorte pere: /Lasteraamat/;*

1949: *Kaks poissi puhkusel: /Lastejutt/, Laaned ja veed: Jutustusi lastele (kõik Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst)*;

1951: *Jutte loomades: /Lasteraamat/;*

1956: *Võitluse teel: Pildikesi kodanlikust Eestist*;

1957: *Elutee: Romaan*;

1959: *Laaned ja veed: Jutustusi lastele*;

1960: *Ummiktänav: Romaan*;

1962: *Jutte loomadest*;

1964: *Vastsed rajad. — Võitluse teel: /Romaanid/ (kõik Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus)*;

1978: *Jutte loomadest*;

1983: *Jutte loomadest: Nooremale koolieale*;

1985: *Elutee: Romaan (kõik Tallinn: Eesti Raamat)*.

TÖLKINUD:

1923: Valdemar Bonsels. *Mesilane Maaja: Romaan lastele* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts);

1931: Vennad Grimm. *Muinasjutud II*. (Tartu: Noor-Eesti).

TÖLKED:

1949: *Vieglpratiga zilite /Kergeusklik tihasepoeg/, Viltiga mežapile /Kaval metspart/ (mõl. Riga)*;

1955: *Rasskazy o životnyh /Jutte loomadest/ (Tallin: Õstgosizdat)*;

1963: *Nubausta gobšuoale /Ahnuse palk/ (Vilnius)*;

1984: *Rasskazy o životnyh (Tallin: Õesti Raamat)*;

1986: *Pasakojimai apie gyvunus /Jutte loomadest/ (Vilnius: Vyturus)*;

1988: *Stories about Animals /Jutte loomadest/, Tiergeschichten /Jutte loomadest/ (mõl. Tallinn: Perioodika)*.

Toim.

Richard Rohu artikleid aastaist 1918—1920

Richard Rohu

MEIE RIIKLISE ISEOLEMISE VÄLJAVAATED

I.

Meie laiemate hulkade poliitiline orientatsioon on veel äärmiselt kohvitantlik. Kahtlemata tuleb see vähe arenenust riiklisest iseteadvusest ja ka liig väiksestiililisest vaimlisest tasapinnast. Meie rahvas on väikekodanline nii majandusliselt, kui ka vaimliselt. Ja need, kes väikekodanlist vaimu meil seni igal pool, iseäranis aga kunstis ja kirjanduses, on kaitsenud, võiksid nüüd õpetust võtta: poliitiliseski mõttes on väikekodanline mõtteviis kahjulik, ammu siis veel kirjanduses ja kunstis.

Isegi meie riigitegelased ja poliitikud kukuvad tihti poliitika tegemise asemel perekondlikkude kohvijuttude võrku, rääkimata laiematest hulkadest. Liig väike stiil!

Ammu see oli, kui meie Landeswehri lööma hakkasime. Siis sündis meie silmi ees Eestist väike imperialistiline Saksamaa. Väikesed ja suured kodanikud hõiskasid meie vägede võitudest. «Hallist parunist» kuni linna käsitööliseni ülistasid kõik Eestit. Ei olnud mingit kahtlust meie hää käekäigu juures. Mõned ülioptimistid rääkisid juba meie riiklisest iseolemisest kui täiesti kindlast faktist.

Ja äkki — kes seletab nende inimeste vaimuelu murranguid, kel õieti ei ole kuigi suurejoonelist vaimuelu? — äkki tuli pöörang. Kainelt ja laiemalt mõtlejal inimesel on raske aru saada, kuidas see pöörang nii äkki sündida võis. Igatahes, sarnased murrangud näitavad vähest eneseusaldust ja suurt vaimlist pääliskaudsust, kergemeelsust — näitavad kindla usu puudust iseendasse ja omasse ususse.

Äkki tuli pöörang! Nüüd lärmavad habemega ja habemeta kohvitantad üle maa ja linnade teist juttu. Nüüd äkki ei ülistada enam Eestit. Nädal või paar on mööda läinud meie võitudest Riia all — ja nüüd kahtlevad kõik, «hallist parunist» kuni linna käsitööliseni, meie hää käekäigu juures.

Igatahes, missugune ääretu andeksandmatu meeleoluline vankumine valitseb veel meie rahva seas, missugune otse häbenemata enesearvustuse ja eneseusalduse puudus.

Kõndige praegu linnas ringi ja kuulake, mis kodanikud üksteise vahel räägivad või mis nad teile räägivad.

Või minge maale. Kuulake, mis räägivad säääl suured ja väikesed «hallid parunid» ja nende kodakondsed. Millegi pärast arvavad meil nüüd kõik äkki, linna haritlastest kuni talusulaseni, kõik arvavad, et meie asjad on paha. Ja inimestel, kes sarnaseks äki-

liseks pessimismiks ühtki põhjust ei näe, on raske aru saada sää-
rastest äkilistest meeleolulistest murrangutest.

Räägitakse, nii linnas kui maal, kindlas ja otse jonnakas ise-
teadvuses: Meie iseseisvusest ikka midagi välja ei tule, parunid
tulevad Riia poolt varsti tagasi, Vene valgekaart ligineb Narva
poolt ja liitlased sunnivad meid Vene riigi alla tagasi. See toon ja
see kitsas jonnakus ja iseteadvus, see kohvitantlik perekondline
tarkus, millega sarnaseid jutte nüüd igalpool ette tuuakse, ajab
tihti südame täis ja tihti läheb käsi rusikasse, et sarnastele
v a i m l i s t e l e t o l k u s t e l e näkku lüüa.

Nendel inimestel sünnib kõik kusagil, nemad ise ei sünnita
midagi. Siis vaadake ometi ringi enese ümber, ärgake kord omast
kohvijuttude soperdusest, ja nähke, et kuus kuud tagasi, kui meie
maa oli varemets, t e i e, v a i m l i s e d k o h v i -
t a n t a d, s e d a s a m a r ä ä k i s i t e. Ja ometi on selle aja
sees meie riik sündinud, kuna teie kogu aeg muud ei ole mõistnud
teha, kui öökulli laulu laulda.

Pääle kohvitantade on leidunud ometi ka töötegijaid, ja nen-
de v a i m l i s e s t u s u s t on loodud meie riik — mitte mil-
lestki muust. Ja need, kes öökullide viisi alatasa nutavad ja hui-
kavad on meie riiklise ülesehituse töö kõige s u u r e m a d
v a e n l a s e d — need vaimust vaesed.

II.

Rahvas on meil veel laialt usuvõimetu. Ainult väline affekt
annab talle usku omasse iseolemisse. Niipea kui seda ei ole, lan-
geb ka usk. Niipea, kui meie väed vähe hinge hakkavad haarama,
niipea kui nad ei jookse enam põgeneva vaenlase kannul — kohe
hakkavad meil pessimistlikud öökullid huikama üle kodumaa ja
rahvas — linna haritlasest vabadikuni — hakkab kohvijutte so-
perdama.

Ja ometi ei ole praegusel silmapilgul pessimismiks põrmugi
rohkem põhjust, kui kaks nädalat tagasi, kui kõik alles juubelda-
sid.

Parunid ei saa Riia poolt enam tulla, kui nad end ka koguk-
sid, sest viimase väljaastumisega meie ja parunite sõjategevuse
likvideerimiseks võtsid liitlased k i n d l a p o l i i t i l i s e
t e n d e n t s i: nende vaheleastumine tähendab seda, et nad
nüüdsest pääle Baltimaade poliitikat mitte ainult päält vaadata ei
taha, vaid seda j u h t i d a. Inglisemaa, kelle mõju siin kõige
suurem, on meie iseseisvuse püüetele kõige sõbralikum — mida
võib veel esialgu tahta rahvas, kelle riikline iseolemine ainult
pool aastat vana on?

Ja Vene autonoomia, mida meile mõnelt poolt külge luuletatakse? Isegi siis, kui seda liitlased tahaksid, ei tule sest, vähemalt lähemas tulevikus, midagi välja. Sest Venemaal, sarnast, kuhu meid võidakse külge liita, ei ole olemas, ja kindel võib olla, et teda ka veel ligemas tulevikus olemas ei saa. Selle eest muretsevad juba venelased ise, kes üksteisega oma riigi jätiste kallal purelevad.

Kaugem tulevik saab meid aga Venemaast veel kaugemale viima. Rahvaste liidu mõte ei ole ainult unistus. Ja rahvaste liitu saab kontrollörima kogu maailma avalik arvamine. Kui kunagi kaugemas tulevikus meid Vene karu tõesti õgima hakkab, siis oleme meie seniks maailma riikide ja rahvastega igatahes juba sarnased sidemed loonud, et meie iseseisvus ei ole ainult meie oma asi, vaid kogu maailma tasakaalu asi.

Meil on tähtis, et meie ligemas tulevikus end igasuguste rahvusvaheliste avantüristide ja angeldajate lõugade vahelt päästa suudame — kogu maailma tuleviku pärast, kunas maailma elu jälle roobastesse saab, ei maksa meil nii mures olla. Ja mida kauem meie end ligemas tulevikus alles suudame hoida — seda kaugemale nihkume meie omasse iseseisvusse ja iseolemisse ja seda raskem on meid säält välja tuua ja uuesti kellegi alla paenutada.

Kes on meile meie ümber praegu kardetav?

Meie ümber on purukslöödud riikide osad purukslöödud sõjavägedega, meie ümber on vapustatud maad demoraliseeritud riigikorra ja rahvaga. Meie ümber on teiste rahvaste ideede puruksvarisemine ja anarhia.

Sarnased maad ei suuda meid tappa, seni kui meie põleme ideelises ülesehitamises. Sarnaste maade sõjavägi ei suuda arvu pääle vaatamata lüüa meie väikest väge, sest nende maade vägedes valitseb laagunemine, meie väed aga alles sünnivad isamaavaimustuse tules.

Vene kui ka Saksa riik, kes meie ümber, ei saa meid praegu mitte oma alla murda. Esimest, nagu öeldud, ei ole olemas ja ei saa niipea olema, teist hoiavad aga kinni liitlased, kellel siin oma poliitika ajada. Need avantüristlised banded aga, nagu Landeswehr ja mõned Vene väeosad, ei ole meile mitte kardetavad, seni kui meie väike sõjavägi püsib.

Ja meie sõjaväe hoidmiseks peab pöördud olema iga tõsise riigikodaniku hool. Vaadake teda, sõjaväge, kas on säält mingit pessimismi, kas on säält mingit kahtlust, mingit inetut virisemist ja öökulli kisendust? Ainult võitlushimu ja kindel usk omasse lõpulikku võitu — nii tunneme meie oma sõjaväge.

Ja seda peame meie hoidma. Kõik katsed, mis siit või säält on

sihitud meie sõjaväe meeoleolu kõigutamiseks, on meie riiklisele iseolemisele k õ i g e k a r d e t a v a m a d ja neid peame meie halastamata maha suruma, tulgu nad kust tahes.

16. juul. 1919

EI MINGIT KOKKULEPET KOMMUNISMIGA

«Tallinna Teataja» tõi hiljuti ühe sõjapõgeneja kirjelduse, kus seisib, et Oudovasse tublisti Eesti enamlasti kokku valguvat, kes ootavad rahutegemist ja selle järele võimalust üle piiri tulla, mille taga meie maa piima ja mett jooksvat.

Igatahes, missugused armsad «omaksed» koguvad, tähendab, end Oudovasse! Seni kiristati hambaid Eestimaa poole ja müüdi meid kolmekümne hõbeseekli eest suurele Venemaale. Aga nüüd, kus hambad enam ei hakka, nüüd on rahu hea küll, nüüd litsutakse kodumaa poole piima ja mee järele. Nagu ei olekski meil muud öelda, kui: tere tulemast, kallid suguvennad!

Enamlusele vastuvõtlik on meil iseäranis see tõug olnud — julgesti ilma seisuste peale vaatamata! — kes õnnetu venestamise-ajajärgu poliitika tagajärjel tuntavalt Vene laadile ja iseloomule järele paindusid ja selle tõttu ka ise vaimliselt venelaselikult mõtlesid. Sarnast rahvast oli ja on meil palju. Vene enamluse sülle langesid paljud neist töolistest, kooliõpetajatest, üliõpilastest ja käsitöolistest, kes pärast 1905. aastat kohe pikki juukseid, punast särki ja «tushurkat» kandma hakkasid, ja paljud neist köögitüdrukutest, kellele sõja ajal iseäranis meeldis Vene vankadega «kurameerida».

Kõik meie lodevam ja sisutum element, kellele Vene pikajuukseline «temperament» just ta lodevuse ja sisutuse pärast iseäranis peen ja tore näis, sest et ei nõudnud muud kui «aristokraatlist» lõhkumist ja trullala-elu, kõik sarnane ilma kindlate ja omapäraste põhijoonteta lahtine ja ilma oma iseloomuta õnnetu tõug langes meil Vene punaste päevade algul kohe «Vene haiguse» ohvriks. Isegi meie sotsiaaldemokraadid vähemlased on enam või vähem Vene särki ja tushurka mõju üle elanud, kuid viimaste aastate jooksul, iseäranis enamluse ülespuhkemise tagajärjel, on nad Vene haigusest üle saanud.

Nii et kõik see rahvas, kes meilt venelastega ühes Venemaale valgus, oli meie kõige rikutum ja vaimliselt kõige iseseisvusetus osa, kes Vene katkiste punaste räbalate ja Vene korralageduse vastu vahetasid kerge südamega rahvuslise omapära ja tasakaa-

lu, kes Vene haiglase määramise ja mahalõhkumise, kõige segaminipildumise leidsid olevat kõige kultuurilisema ja ligidama oma vaimlistele ja majanduslistele kalduvustele.

Just seda! Venemaad pidas see sort inimesi alati kultuurilise maks, kui kõike oma. Idast tuli neile valgus! Suur ja lai Venemaa peitis endas lunastavaid imesid. Ning kui enamlus lõkkele lõi, siis oli kohe iseenesest mõista, et kui juba venelased midagi üles leidsid, siis meie Vene austajad kohe lokku lööma pidid hakkama. Lõpulikult on ju ka Eesti kommuuna nina mehed kõik pooliku Vene viiekopikaliste broshüüride haridusega inimesed, vaimliselt jändrikud, «ida» kalduvustega «kultuurträgerid», ning see, et nad mineval aastal hiinlastega ühinesid, näitab piltlikult nende sõprust Aasiaga, kust «tuleb valgus».

Oleks see sort Eesti rahvast leppinud ainult Vene austamisega ja venelaste poole hoidmisega. Kuid ei! Meie «suguvennad» muutusid Venemaal vihasemateks Eesti riikluse vastasteks, mida nad omas pimedas aukartuses Venemaa vastu küllalt teravalt avaldada ei jõudnud. Nende lehed ja hüüdsõnad kubisevad Eesti riiklike mõtte mõnitamisest, halvaks panemisest, teotamisest, nad tikkusid nahast välja, et venelaste eesotsas meie iseseisvuse vastu võidelda, et meidki teha oma õnnistuse osalisteks ja segada meidki lokkisjuukseliste Vene punasärkidega, kes jälle uuesti Tartu ja Tallinna tänavatel «kurameerima» pidid.

Elagu Venemaa! see on Eesti enamlaste lipukiri, mitte aga ainult elagu kommunism! Need lollid ja nõrgad rahvuslised äraandjad on küünte alla vere kiskunud, et meid Venemaa külge tagasi liita, kust tuleb valgus Urali kaudu otseteed Aasiast. Kõik, mis Vene, oli autoriteetlik, kõik, mis oma, oli naeruväärt.

Ja nüüd liiguvad nad piima ja mee lõhna peale kodumaale tagasi. Kahju küll, et Eesti Venemaa külge liitumine ei õnnistanud, kahju küll, et Vene lokkisjuukselised punasärgid Tartu ja Tallinna tänavatel «amüseerima» ja seemneid närима ei saa; ilma nendeta saab meie Vene kalduvustega suguvendadel Eestis õige pime elada olema. Kuid peab katsuma läbi ajada, seni kui...

Jah, seni kui... Ükskord peab ometi Aasia-Vene päike Euroopat valgustama ja Eestit juba õige pea. Seda loodavad meie isamaa äraandjad, kes Eesti riigi peale juba ainult sellepärast sülitavad, et ta nii naeruväärselt «väike» on, nagu kirjutab Peterburi «Edasi».

Viimasel ajal on meie ajalehtedest sarnast tooni näha, nagu oleks enamlus Venemaal juba Jumal teab kui taltsaks ja korrallikuks nähtuseks saanud. Mõtelge ometi, enamlased ei tapa nüüd enam kõiki omi nälgivaid vange ära, nad tapavad ainult «riigivas-

taseid». Sa Jumal, missugused selge aruga inimesed siis südames enamlaste maapealset paradiisi kui riiki austama on õppinud!? Ja kui kergesti võib ses suhtes sõnas ja teos vääratada ja kui kergesti võib tapakirve alla rännata.

See, et enamlased nüüd võimumehed on, ei ole ka veel pandiks, et nad kohe taltsaks on saanud, kui tuikesed. Vene idiotism, metsloomalikkus, mis kommunismi nime all, üksikute juutide poolt «äärmiseks sotsialistlikeks liikumiseks» on värvitud, ei jäta nii kergesti omi käppe Eesti küljest, küll te saate seda näha. Ja meie lehtedel ei pruugi veel põrmugi enamlaste «korrektsuse» üle väerinnal liigutusepisaraid valada: juba on teateid, et enamlased seal vähem «korrektseks» on muutumas.

Ja blokaadi lõpetamine? Mõistagi, et maailm enamlusega iga-vesti sõdida ei saa, veel vähem suudab seda väike Eesti. Kuid, et meil rahutegemise pärast kohe tarvis nõukogude Venemaad oleks usaldama hakata ja pidada «sõbralikuks riigiks» — sellest on meil veel tarvis kaugel olla. Sada versta meie ja nõukogude Venemaa sõprusest eemale! Seda ei ole meile tarvis. Meie ei tee rahu enamlusega, vaid Vene riigiga, keda moodustavad kommunistid, ja kommunismiga ei ole meil mingit kokkulepet.

Võitlus kommunismiga peab edasi kestma, kui meie elada tahame ja iseseisva riigina püsida. Veel ei tea meie midagi, mis pöörde kommunism Venemaal võtab. Kuigi ta seal praegu «mõistlikku» nägu näib tegevat, ei tea meie midagi, mis selle näo taga peituda võib. Rahu nõukogude Venemaaga võib meile veel kardetavamaks saada, kui sõda temaga, kui meie edaspidi oma «armsa naabri» järele valvama ei hakka. Mis otstarbel nõukogude Venemaa rahu teeb ja tahab teha kõikide riikidega — ei tea meie veel kindlasti, hoolimata enamluse «mõistlikust» näost, mis ta nüüd enesele pähe teeb. Et enamlased tõesti rahuarmastajateks oleksid muutunud rahu enese pärast, on raske uskuda. Rahu on neile hädasti võib olla just selleks tarvis, et seda paremini omi püüdeid läbi viia. Veel ei ole lõppu Vene «tibradel», kes Narva all surra võiksid, ja küllalt on veel pühal Venemaal «vaimukaid» juute, kes Vene metsikust, toorust ja totrust enesearmastuse ja kasu jaoks tarvitada tahavad.

Praegusest võimu haripunktist näib enamlusel kaks teed edasi olevat, üks — hakata Venemaa sisemist ülesehitustööd, katsuda saavutada tõsist rahu naabritega ja kogu maailmaga ning muutuda Vene riigiks sõna täielikus mõttes, nagu me tunneme kõiki muidki riike. Teine tee on enamlusele aga — saavutada rahu ja läbikäimist naabritega ja kogu maailmaga ainult «hingehaarami-

seks», väikeseks puhkuseks, vaheajaks, et peagi seda suurema hooga jätkata kihutustööd kogu maailma anarhiseerimiseks.

Sellepärast ei ole meil sugugi kohe rahuläbirääkimiste puhul tarvis kohe enamlusele «silmi tegema» hakata, nagu enamlased sellest unistavad. Vastuoksa, võib olla, et nüüd algab meie võitlus kommunismiga koguni teisel viisil kui seni. Juba peavad sealpool piiri igasugused sõbrad ja omaksed nõu, kuidas saada meile külla, juba peetakse uut plaani, kuidas Eestit «rahulikult teel» «kultuurilisele» Venemaale kätte mängida. Juba ehk ongi nii mõnedki «head sõbrad» ja «omaksed» Venemaa paradiisist salaja läbi piiri meie sekka pugunud. Juba tõusevad toiduained hinnas, juba ihutakse hammast Eestimaa mee ja piima peale. Need on rahu-tegemise tagajärje esimesed lilled. Kuid neid saab veelgi tulema ja palju tõsisemaid ning keerulisemaid.

Sellepärast: võitlus kommunismiga ei ole veel lõpul. See aasialik Vene taud, mida praegu põevad paljudki meie «suguvendad», ei ole meile veel oma kardetavust pooltki kaotanud. Vene idiootlikule totrusele, mida kutsutakse enamluseks, ei tohi meie maal pinda anda. Need, kes seda haigust põevad, ei ole sugugi kahjutud teiste sekka laskmiseks, vaid vastuoksa, neid peab ka edaspidi kindlalt kahjutuks tegema. Rahutegemine kommunistlike Venemaaga ei tohi meile, veel kord, põrmugi sõbrustamist tähendada enamlusega, vaid nüüd veel rohkem kui ialgi enne peame meie kommunisti pidama äärmiselt kardetavaks. Ei ühtki kompromissi selle Vene metsiku nähtusega! Ta on meie rahva, meie kultuuri ja meie iseseisvuse suurem vaenlane. Mingisugusest selletaolisest amnestiast meie kommunistidele ei tohi juttugi olla, et nad vabalt meie keskel ja lutada võiksid.

Rahu hakkab varsti ehk maksma. Sellepärast üles võitlusele kommunisti vastu!

/24. I 1920/

POLIITILISE VÕHIKU POLIITILISED PARADOKSID

I.

Valimised on mööda ja võib jälle ajalehti lugeda.

Eesti kirjanduse au on päästetud: parteisõja «kihvtised gaa-sid» olid palju kangemad kui seda meie viimastes kirjanduslikkudes lahingutes tähele oleme pannud — või, kui tahetakse, siis on

sellega kirjanduse au just rüvetatud. Kuid valimised näitasid selgesti, et Eestis ammumaksev tõsiasi, nagu osataks meil ainult kirjanduses kakelda, pooltki õige pole olnud. Eesti on kõik üks väga vägev ja sõjakas maa.

Lubatagu mul, poliitilisel võhikul, öelda paar paradoksi «suures poliitikas». Esiteks huvitavad mind kaotajad. Miks ei osanud nad lubada? Sest lubada võib palju ja täita ka. Miks ei lubanud näit. rahvaerakond talusid jagada ja neile anda, kel talusid veel ei ole, miks ei lubanud ta näit. metsi jagada ja igale talule anda tukki? Muidugi oleks teised erakonnad sarnaste lubaduste üle väga vihased olnud ja kangesti pahandanud. Kuid see on ju eelvalimistel harilik. Ja mis sellest, sest rahvas oleks siis kindlasti rahvaerakonna poolt hääletanud, rahvaerakond oleks nii suure enamuse saanud, et oleks võinud julgesti omad lubadused läbi viia. Nii lihtne on meil võita enamust, kui aga tahetakse. Ja nüüd istub rahvaerakond kurvalt ja tahab aus olla. Ah, mis maksab meie poliitikas au. Teine, osavam erakond istub maha ja töötab põhikirja välja, mis just rahva «põlevatele päevahädadele» vastab, s.t. lubab, lubab, lubab ja täidab ka. Sest rahvas hääletab nende poolt, kes rohkem lubavad, ja mis siis enamusega viga omi lubadusi täita. Täiesti asjata on sellepärast võiduerakondadele ette kuulutada, et nad omi lubadusi täita ei suuda. Enamus on seadus. Sellepärast püüa enamust, ja kui see saavutatud, siis on kõige fantastilisem reform ja ettevõtte garanteeritud.

Teine küsimus on, et mis siis saab, kui tõesti kõik need lubadused täidetakse, mis meie erakonnad annud. Kui tagajärjed kõige paremad ei saa, kes kannab siis vastutust? Kuid ka see küsimus ei tee raskusi. R a h v a s on nii tahtnud, r a h v a s siis ka vastutab. Mis on veel lihtsam? Praegu, kus kogu meie väikese riigi inimesed käivad aga ringi «soomuse» hädas, kus valija valib ainult saagi eest (sest ajad on niisugused!), praegu mida rasvase ma tüki valijale lubad, seda parema meelega ta su poolt hääletab. Ning valija nõudmisi peab täitma, sest rahva hääl on jumala hääl. Tahab rahva enamus mõisaid, siis võta oma partei eeskavva mõisate jagamine, tahab rahva enamus vabrikuid, siis luba talle vabrikuid. Tahad sa aga tingimata võita, siis luba sarnaseid asju, mida keegi lubada ei söanda. Rahvas, kelle nägemine kaugele ei ulata, ja valija, kes hoolitseb oma «soomuse» eest, oleks tänapäev nõus kas või jumal teab missuguse «jagamisega».

Kuid tagajärjed? Rahvas kannab nad ise. Partei selle eest ei vastuta. Partei on kui vahelkaupleja rahva ja ta saatuse vahel.

II.

Rahvas, mass, valitseb meil oma demagoogide kaudu, kes tema ees libitsevad. Kuid mis sest head, kui rahvas ise on riikliku elu juhtimiseks ometi liig vähese nägemisega, kuna ta juhid on iseseisvuseta. Meie parteide võitlused on selleks küllalt selge pildi annud — ning lääge pildi. Meie parteid on kui restoranid, kus kelneriteks parteide tegelased ja ülemkakkadeks liiderid. Meie rahvas, mass, istub laudade taga ja tellib oma maitse järele. Üks partei võistleb teisega nagu «lokaal» oma naabriga hästi suupäraselt ja teravlõhnalises köögis ja kelnerid kallavad vastastikku üksteisele solki kaela.

Ma olen vaene, mul ei ole mingit varandust peale selle, mis ma endale kaunis alandlikkude abinõudega ülespidamiseks teenin, ning ma austan neid ideesid, mis sihivad sotsiaalse ülekohtu hävitamisele. Õiglus, ausus, headus! Kõik rikkad, haritud, rahuldatud! Kuid nende ilusate ideaalide püüdmiseks ei kõlba kõik abinõud, ei kõlba kõik teed, ajad, inimesed.

Ning ma imestan, kui vähe riigimehi on meie parteide tegelaste hulgas, riigimehi, kes kaugelenägevate silmadega vaataksid üle masside silmapilgu maitsete ja meeolude, et seda kindlamini luua ilusat tulevikku. Ma pean tahes või tahtmata otsustama, et meie patenteeritud poliitikategelased, need, kes figureerivad valimislehtedel, on kaunis mitte-targad, mitte-ausad, kuid kaunis auahned ja võltsid inimesed, kes masside eesotsas seistes sugugi ei võitle masside eest, vaid iseenda auahnuseks.

Selle asemel, et pärast-sõjalise ja -revolutsioonilise korralageduse ajal asuda dogmaatilise radikalismiga veel suurema korralageduse loomisele, ei oleks pidanud meie omas ühiskondlikus ja majanduslikus korras mingisuguseid sarnaseid murranguid tegema, mis nüüd tehtud, enne kui elu jälle normaal rada käima oleks hakanud, kui rahvas kõlbliselt paranenud, kui inimesed jälle niivõrd korralikkudeks saanud, et nendega korralikult midagi teha võib. Meie oleksime seni väga hästi võinud vanade riikide eeskujul käia, riikide eeskujul, kelle eluvormid küllalt proovitud. Kuid noor riik, kes algas oma lõhutud elu veel suurema lõhkumisega, veel suurema radikalismiga kui sõda ja revolutsioon, on nüüd selle tõttu aetud kuristiku äärele. Sisemiselt on tal raske, väliselt ei toeta teda ka keegi ta rumala radikalismi pärast, millega ta vanade riikide ees kelkima läks.

Ning kes on sellest radikalismist kasu saanud? Riik? Rahvas? Rahva kasu mindi taga ajama, kuid tehakse talle ainult kahju. Täidetakse pimedada massi päevahuvid, päevakired, prostitueeri-

takse end masside ees ning ei juleta rahvale öelda: Oota, kannata, ära rutt! Teeme pikkamisi, kuid siis juba põhjalikult, siis juba hästi. Mis sest, et sellejuures vast üksikud kannatavad, aga kogu riigile, kogu rahvale on parem kui kõik läheb tasa ja targu.

Võib olla kommunist, iseseisev sotsialist, demokraat, tööerakondlane jne., kuid kui ei taheta olla lihtsalt partei-intrigant, vaid kui tahetakse olla tõsine rahvajuht, siis peab oskama olla kõige esiti r i i g i m e e s. Sest riigikasu tähendab rahvakasu laiemas, tuleviku mastaabis, ta ei seisa pimedas massi käesoleva momendi kirgedes täitmisel, vaid masside osavas juhtimises parema tuleviku poole. Võib kumardada kõige radikaalsemaid ideesid, kuid riigi, rahva saatust juhtides ja selle eest ajaloo ees vastutust kandes kaalub iga tõsine riigimees, k u n a s j a k u i d a s on kasulikud teatud ideesid ellu viia. Ning selleks peavad riigimehed olema suured aja ja rahva hingeolu tundjad, psühholoogid sõna kõige laiemas mõttes.

Kus on meil sarnased riigimehed? Meie parteide tegelased on kui kuked, kes kukeaabitast õppinud pähe teatud poliitilised vaated, et neid siis igal võimalikul juhusel taguda ellu kui talva vettinud puu sisse. Meil arvatakse, et poliitika — see on teatud lööksõnade kodeks, teatud katekismus, mida läbi lugedes on tarvis ainult veel «poliitilist energiat». Oh, sarnaseid sõimlejaid poliitikuid on täis kogu meie maa. Kuid et poliitika nõuab kõige suuremat mõttelist haridust, kõige laialisemat hingeelulist eruditsiooni — selle üle naeravad meie patenteeritud poliitikud, nende poliitika on — löök ja vops.

Kui kommunistline radikalism meil võimust oleks saanud, oleksime meie hukka läinud; sotsialdemokraatide ja tööerakondlaste reshii on meid viinud ainult hukatuse äärel. Ning mitte sellepärast, et kommunismi, sotsialismi või tööerakonna ideed halvad oleksid, vaid sellepärast, et nad teatud ajal teatud rahvale ta õitsemiseks ei kõlba, et peab ootama või looma teisi aegu ja looma selleks teid. Või kes teab: ehk peab lihtsalt o s k a m a — ja siis on kõik võimalik. Kuid meil ei osata. Ja sellepärast, herrad patenteeritud poliitikud, visake nurka oma raamatust välja loetud radikalism! Laske meil esialgu elada nii nagu elatakse mujal maailmas, et teie seni saaksite ümber vaadata ja elu üle järele mõelda, elu üle, mida nii vähesed tunnevad, kuid mida kõige vähem nähtavasti tuntakse meie poliitikas.

/8. XII 1920/

RUDOLF GOTTFRIED KALLAS KOOLIMATEMAATIKUNA

Olaf Prinitis

Rudolf Gottfried Kallas töötas matemaatikaõpetajana koolis aastatel 1871—1875. Põhilised seisukohad aritmeetika õpetamiseks kujunesid tal aga välja juba varem, seminaripäevil. Need seisukohad ja praktiline kogemus võimaldasid tal kirjutada järgmised matemaatika kooliraamatud: «Mõistlik rehkendaja» (1874), «Ülesannete kogu I—III» (1875), «Mõistliku rehkendaja tarvilisemad õpetused» (1878) ja «12¹/₂ toopi pähkleid. Virgemaile rehkendajatele meelejahutuseks ära närida» (1878). Lisaks neile on ta 1882. aastal avaldanud ajalehes «Olevik» artiklid «Rahvakoolmeistri töötoast» ja «Rahvakoolmeistri mõtted rehkendamise õpetust lõpetades» ning 1897. aastal Eesti Üliõpilaste Seltsi albumis kirjutise «Kiirrehkendamine koolis». Üliõpilasena, aastal 1884, valmis tal auhinnatöö «Elementaarse arvutamissopetuse meetoodika».

Esimesena ja viimasena nimetatud raamatud on kõige huvitavam ja hinnatavam osa Kallase koolimatemaatika-alasest pärandist. Nendele pühendamegi järgnevas suuremat tähelepanu.

1. ESIMENE EESTIKEELNE ARITMEETIKA
ÕPETAMISE METOODIKA ÕPIK
«MÕISTLIK REHKENDAJA».

Raamatu pealkirjas on autor avaldanud oma põhisei-
sukoha arvutamiseõpetuse suhtes. Ta peab mõistlikuks
seda rehkendajat, kes rehkendamise oskusteni jõuab õpe-
tamise metoodika põhitõdede alusel. Kallas märgib seal-
juures, et «on aastasajad pidanud mööda minema, enne
kud üleüldine õpetamise viis õige õrre pääle hakas saama,
seepärast on lastele nii sagedaste ülekohut sündinud»
(1874:6).

Kõige enam rõhutab Kallas selles raamatus õpetamise
näitlikustamise vajalikkust, sest selle «õpetuse sees on
kõige õpetamise kunsti saladus varjul». Kuigi Kallas oli
suur sõnameister ja tema raamatu tekst on väga ilmekas,
pidas ta õpiku koostamisel vajalikuks oma väiteid ja
tõekspidamisi näidetega illustreerida. Seda tegi ta ka
näitlikustamise õigustamiseks: «Räägi hullupööra — näi-
tuseks Jaana linnu suurusest, ta sulgede ilust, ta ehmes-
te karvast, ta näust, munadest, n.n.e., küll sa näed, et lap-
sed aigutama hakkavad. Tõisel päeval on seegi ununud,
mis täna karvu pidi mälestusse jäi; ning kui Jaana lind
vastu tuleb, kes täab, kas lapsed teda tunnevad! — Aga
too Jaana lind tупpa. Oi minu vennike! — seda rõõmu,
seda selgust, seda arusaamist» (1874:7—8).

Tol ajal, kui enamik õpetajaid oli ilma pedagoogilise,
s.o seminarihariduseta, põhines õpetamine peamiselt pä-
heõppimisel. Sellist õpetamisviisi kritiseeris Kallas tera-
valt: «Ning mis vilja kannab niisugune näitmiseta paljas
kõrva varal rehkendamise õpetamine? Koolmeistrile ilma
asjata higi ning vaeva. Mida kaugemale õpetus edasi lä-
heb, seda suuremaks vaevaks on ta lastele. Mida vähem
esiotsa näidatakse, seda enam võivad just rehkendamise
tunnid viljata, piina ning rõõmuta, riiu tundideks minna.»
(1874:8.)

Kallas rõhutas, et mida raskem on õpetatav aine, seda rohkem on tarvis näitlikustamist. Kuid ta hoiatas ka: «Mida kaugemale silmarink hakkab ulatama, mida enam rehkendaja näitamise varal rehkendamise raskused on ära võitnud, seda enam kaub näitmine — ning peab kaduma, kui ta mitte laiskuse sigitajaks ei taha saada — kunni ta viimaks mõtlemisega ühte sulab.» (1874:11.)

Analüüsides küsimust, mida peavad lapsed pähe õppima, leiab ta, et pähe tuleb õppida mõõtude suurused, liitmis- ja korrutamistabel, mida tänapäevalgi nõutakse, aga samuti lahutamise ja jagamise tabel. Sealjuures oli Kallas kategooriliselt mehaanilise päheõppimise vastu. Ta vastandaski mõistliku rehkendaja, kes «täab alati, miks ta seda nõnda teeb, mis ta teeb», masina- ehk mõistmata rehkendajaga, kes «ei tää iial, miks ta seda teeb, mis ta teeb». Seepärast rõhutaski ta, et «**rehkendamine olgu mõtlemine**» (1874:22).

Mõistliku rehkendamise üheks oluliseks tunnuseks pidas Kallas huvi ülesannete lahendamise vastu. Huvi aitaavad tema arvates äratada järgmised tingimused: õpetus olgu «selge ning tõsi», ülesanded raskuse poolest parajad; antagu mõni ülesanne ka kodus lahendamiseks; korratagu sageli, et lapsed saaksid «õppimise läbi juure kasvanud rammu tunda»; lastagu õpilasi ka võidu arvutada; lahendatagu lastele huvitava eakohase tekstiga ülesandeid. Viimaste kohta on õpikus märgitud: «Ilusad ülesanded — mis elupõuest, laste silmaringist võetud, mille läbi lastele ühtlase ka tõisi täadusid antakse — on rehkendamise tunni voolav vesi, eluhing, nende seest oovab kõik välja.» (1874:253.) Selleks et õpetaja ka ise saaks mitmesuguseid selliseid ülesandeid koostada, on raamatus toodud rida arvandmeid mitmelt elualalt, ühtlasi juhitakse õpetajat täiendavalt otsima sobivaid andmeid kalendritest ja aja-lehtedest.

Huvi äratamiseks soovitas Kallas veel nn naljaülesandeid ja pidas vajalikuks, et õpetaja tutvustaks õpilastele

ka mõningaid küsimusi, mis otse kavas ei ole ette nähtud. Ta kirjutas: «Andku koolmeister nagu töö palgaks ning väsinud vaimu elustamiseks mõnda naljakat eksemplit; rääkigu vahest nagu kogemata mõnest kõrgemast asjast rehkendamise põllul, mida «virgad lapsed edespidi tundma saada;» tehku tääduse ukse pisut prauli ning lasku lapsed kaudu minnes sisse vaadata, n.n.e.» (1874:26.)

Järgnevas, nn naljakate eksemplite hulka kuuluvas ülesandes on Kallas püüdnud kaudselt võidelda ka sotsiaalsete pahede — laisklemise, lobisemise, kaklemise, petmise ja varastamise vastu, kasutades selleks näiteks järgmist Vändra kirikuõpetaja Körberi ülesannet:

«Kaugel vööral maal tahtis teekäija ühte linna minna, mille nimi oli vanast ajast Võrgu linnaks kutsutud. Hääd sõbrad juhatasivad tee pääle, arvasivad kõrtside vahed kõik versta kaupa üles, ütlesivad: «Pea meeles! Siit Ajaviitele on 11 versta maad, Ajaviitest Tühjalorile 10 v., säält Kurjalakkele 9 v., Kurjalakkelt Sojapääle 8 v., Sojapäält Hullukargale 7 v., säält Riiukäräle 6 v., säält Sõimuvandele 5 v., säält Karvukisule 4 v., säält Valepetule 3 v., säält Varganäpule 2 v., säält Pitkalimaha kõrtsi (linnas) paljas 1 verst;» mitu penikoormat maad seega Võrgu linna oli?» (1874:184.)

Arvutamisoskuse kujunemiseks pidas Kallas väga oluliseks, et harjutataks peastarvutamist. Selle kõrval tõstis ta aga esile nn rahvalikku rehkendamist. Raamatus on tutvustatud järgmist «viisi üks-kord-ühte välja rehkendada kümne sõrme varal»:

«Arvame välja, palju 8×9 on

1) 8 anname pahema, 9 parema käe hooleks, tõmmame pahema peupesasse ($8 - 5 =$) 3 ning paremasse ($9 - 5 =$) 4 sõrme kokku.

2) Mõlemas käes kokku on seepärast $3 + 4 = 7$ sõrme kokku pitsitatud, mis 7×10 ehk 70 tähendab.

3) Pahemas käes on mul 2, paremas veel 1 sõrm püsti, neid kasvata: $2 \times 1 = 2$.

4) Nüüd arva 70 ning 2 kokku, see on 72.

Või kas $8 \times 9 = 72$ ep ole?»

Samas esitatakse ka selle võtte algebraline põhjendus:

«Olgu üks kasvatav a ,

tõine " " b nimetada.

Siis tuleks antud viisi mööda

ühte peupesasse $a - 5$

tõise " " $b - 5$ sõrme pitsitada.

Seda mööda jääksivad

ühes käes püsti: $5 - (a - 5) = 5 - a + 5 = 10 - a$ sõrme,

tõises " " $5 - (b - 5) = 5 - b + 5 = 10 - b$ sõrme.

Et nüüd pitsitatud sõrmede arv 10-ga kasvatatakse, siis saab

esimesest käest: $10(a - 5) = 10a - 50$,

tõisest käest: $10(b - 5) = 10b - 50$.

Et need mõlemad kasvatused kokku arvatakse, siis saab:

$$10a - 50 + 10b - 50.$$

Et kummagi käe püsti jäänud sõrmede arv ükstõisega kasvatatakse, siis saab:

$$(10 - a)(10 - b) = 100 - 10a - 10b + ab.$$

Et mõlemad pääsaadavad kokku arvatakse, siis saab:

$$10a - 50 + 10b - 50 + 100 - 10a - 10b + ab =$$

$$- 50 + 10a + 10b$$

$$- 50 - 10a - 10b$$

$$+ 100 \qquad \qquad \qquad + ab$$

see on kokku: ab ehk antud kasvatavate kasvatus.» (1874:35.)

Teadaolevail andmeil on see mõttekäik algebra elementide esmakordne kasutamine eestikeelses kirjanduses.

Raamatul «Mõistlik rehkendaja» on kaks osa. Esimesed 41 lehekülge kuuluvad «üleüldistele õpetustele». Need on matemaatika õpetamise metodika üldküsimumused, mida olemegi eespool osaliselt tutvustanud. Raamatu teine osa kannab pealkirja «Iseäralised õpetused». See on metoodiliste juhtnõõridega varustatud õpik, kus käsitletakse täis-

arve ja tehteid nendega arvupiirides 1—10, 1—100, 1—otsatuseni, mitme nimega täisarve, harilikke murde, kümnendmurde ja kolmliikme arvamist.

Teises osas on aine esitatud koos meetodiliste juhistega. Esitame näitena ühe väljavõtte tabelist ajaühikute õpetamise kohta, kus ühes veerus on toodud õpetatav aine ja teises juhised selle õpetamiseks (1874:174):

Õpetuse materjal	Õpetamise viis
a. Aja mõõdud.	a. A j a m õ õ t u s i d
1 aasta on 12 kuud.	õpetades võtku koolm. tunnikella
1 " = 52 nädalat.	appi. 1 silmapilk nimetatakse «se-
1 " = 365 päeva.	kunniks.» Pilgutage nüüd 60 kor-
1 päev = 24 tundi.	da silma, aeg mis selle pääle ära
1 tund = 60 minutit.	kulus nimetatakse minutiks, 60
1 minut = 60 sekundi.	korda nii palju aega läheb «tunni»
1 sekund = 60 tertset.	pääle. 1 tund on seega 60 minutit.

Raamat «Mõistlik rehkendaja» sisaldab veel täiendavaid ülesandeid meelejahutuseks ja nuputamiseks. Samuti leidub mõningaid siia-sinna paigutatud iseäralisi meetodilisi juhtnööre. Tutvustame siinkohal üht Kallase «pähkli» ja üht «meelejahutust».

«**Pähkel.** Kirjuta mingi (suurem) arv üles, — näituseks: 741563. Kirjuta nüüd need numbrid veel üks kord, aga nõnda, et endine esimene number viimseks, viimne esimeseks saab: 341567. Arva see pääle veiksem arv suuremast maha

741563

341567

399996

Kui sa nüüd ülejäädavast antud arvu esimese ning viimase numbriga ülejäädavaga jagad, see on siin ($7 - 3 =$) neljaga, siis tulevad ikka paljas üheksad välja:

$399996 : 4 = 99999$. Kust see tuleb?» (1874:125.)

«Meelejahutuseks. K[oolmeister]: Teeme nüüd veel seltsis ühe kokkuarvamise; teie ütlete ühe, mina tõise kokkuarvatava, aga mina tahan teitele jo enne hakkamist öelda, mis välja tuleb.

Mitu rida teie tahate kirjutada? L[apsed]: 3 rida.

K.: Mitu numbrit igasse ritta? L.: 4 numbrit.

K.: Siis tuleb välja ($3 \times 9999 =$) 29997. L.: No, saame näha.

Jüri ütleb (mis iial tahes, olgu): 4564

K. paneb iga numbri alla just nii palju juure
kud üheksast veel puudub, siin: 5435

Juhan kirjutab juure (mis iial tahes, olgu): 3007

K. täidab nagu enne: 6992

Priidu kirjutab kolmanda rea, olgu: 2875

K. täidab iga koha üheksaks, seepärast: 7124

29997

Nüüd on summa nii mitu korda 9999, kud lapsed rida-
sid kirjutavad, siin: $3 \times 9999 = 29997$, nagu koolmeister
seda enne ära täada võis.» (1874:118.)

Didaktilistest juhtnööridest raamatu teises osas maini-
gem soovitusi tunni ettevalmistamiseks. See ettevalmistus
jaguneb Kallase järgi kahte ossa: 1) üldine (on mõeldud
peamiselt ülesannete kogumist) ja 2) iseäraline (tunniks
valmistumine). Viimase jaotas ta omakorda järgmiselt:

1) koolmeistri mõtted enne tundi (sisaldab ka tunni
plaani);

2) koolmeistri töö rehkendamise tunnis;

3) koolmeistri mõtted pärast rehkendamise tundi.

Loetletud osadest viimane kipub tänapäeva didaktilis-
tes juhtnöörides liialt tagasihoidlikult rõhutatuks jääma.
Seepärast toome siin ära küsimused, mis õpetaja peaks
Kallase arvates pärast tundi läbi mõtlema:

«Kas kõik lapsed ka tähele panivad? ning kelle süü see
oli, et see või see mitte tähele es pane? Kas läbi käidud
materjal ühe tunni kohta liig, vähe või paras oli? Kust see

tuli, et 3 last mitte aru ei saanud? Kust see tuli, et ma mineval aastal nobemine edasi sain? Kas ma õige hääle moondamisega ning õiete rääkisin ning rääkida lasksin? Kas mo küsimused ka õiged olivad? [---] Mis olen ma ise üleüldse sest tunnist tulevikule õppinud? [---] n.n.e.» (1874:256.)

Sellest hoolimata et Kallase raamatu «Mõistlik rehkendaja» ilmumisest on möödunud rohkem kui sada aastat, sisaldab see ka tänase õpetaja jaoks väga palju väärtuslikku materjali, eriti metoodilises mõttes. Tõsi on ka see, et selle aja jooksul on eestikeelse koolikirjanduse hulk tunduvalt kasvanud, kuid sellist põhjalikku metoodilist töötlust, nagu esitas Kallas, me tänapäeva matemaatikaõpikutes ei kohta.

Lõpetame raamatu «Mõistlik rehkendaja» tutvustamise mõne selles raamatus esile tõstetud loosungliku, kuid ka tänasele õpetajale väga vajaliku lausega: 1) «Õpetamise viis on koolmeistrite rammu!» 2) «Rehkendamine olgu mõtlemine!» 3) «Lapsed ei õpi kõnelema, kui koolmeister väit olla ei mõista.» 4) «Kirjutamise raamatutest [s.o vihkutest] paistab kooli palgenägu välja.» 5) «Üks-kord-üks on aega mööda nii suure auu sisse saanud, et ta katekismusega seltsis rahvast õpetamas käib.» (1874:6, 22,23,33,15.)

2. KALLASE TEINE METOODIKARAAMAT «MÕISTLIKU REHKENDAJA TÄRVLISEMAD ÕPETUSED».

Kallase juhtideed aritmeetika õpetamiseks ning tema osav sõnaseadmise oskus tulevad ilmsiks ka teistes tema poolt kirjutatud raamatutes ja artiklites. Tutvume neist mõnega raamatust «Mõistliku rehkendaja tarvitlisemad õpetused», mis ilmus 1878. aastal.

Selles võrtsitab ta oma arvamusi elava tekstiga. Arvu-

tamisoskuse omandamiseks vajalikku püsivust ja kannatlikkust ilmestab ta järgmise lausega: «Rehkendamise tee käib katsetest ning näitustest läbi üleüldiste õpetuste saadavale. — Aga ei mitte siin ja sääil sile silda kaudu sõites ning vankril vedeledes või koguni tõllas pehmil padjul puhates, — ei! vaid palja jalu kindlaste ning kannatlikult ise edasi kõndides, reisitakse rõõmsa rehkendamise riiki.» (1878a:6—7.)

Korrutustabeli omandamise juures taunis Kallas jällegi «masina viisi rehkendamist», arutledes järgmiselt: «Kes üks-ühe-sisse üks-kord-ühest ära lahutada tahab, on nagu mees, kes ühe jalaga püüab jooksta. Et üks-kord-üks ning tema vend üks-ühe-sisse kõige edespidise rehkendamise aluspõhi on, et nemad mõlemad kui elkjad tähed alamas matemaatikas säravad, siis püüdku igamees nende olekust täielikult aru saada. Ärgu õppigu seepärast keegi masina viisil ette trükitud või kirjutatud kirja järele neid pähä, vaid loogu omale ise iga kasvatuse ning jaa-ma silma ette nähtavale ning õppigu siis pähä. See loomine aga võib kahel viisil sündida, kas kokkuarvamise läbi, näituseks: $5 \times 9 = 9 + 9 + 9 + 9 + 9 = 45$ (nagu näha, 9 mahub 45-e sisse 5 korda), või veel parem näitmise läbi.» (1878a:21.)

Kallas arutles ka, kuidas ületada nimega arvudega arutamisel tekkivaid raskusi. Ühtlasi andis ta nendele ülesannetele oma hinnangu: «Mitme nimega arvud on rehkendajal igal pool kinnipidajaks ees. — Ei kuskil ei jõua nemad nagu murrud või täisarvud kergil tiivul kõrgele lennata, vaid lohisevad ikka pakku kombel koormaks takka järele. — Ülem matemaatika ei pane neid sugugi tähele, aga meil on nad häda pärast tarvis. — Nendest arusamine on küll üsna kerge, aga oma väga laialise oleku pärast tahavad nad enam ruumi ja aega, kui nad ise vaimu harimise kasu jõuavad tuua.» (1878a:56.)

Olles teadlik meetermöödustiku kasutuselevõtmisest Prantsusmaal juba aastal 1840 ja sellega kaasnenud liht-

sustustest tehetes nimega arvudega, lohutas Kallas lugejat, et edaspidi lihtsustuvad need oluliselt. Ta kirjutas: «See higi pühitakse pehme rätikuga rehkendajate otsa eest ära, kui Prantslaste uued mõõdud (meeter ja gramm) valitsuse poolest pruugitavale lubatakse.» (1878a:56.)

Kokkuvõtvalt märkis Kallas selle raamatu lõpus: «Kui juhid nobedaste ning osavaste juhatavad: **Kudas?** kui põhjad selgeste ning sügavaste põhjendavad: **Miks?** Kui mõistus kiireste ning kindlaste jõuab kaaluda ning ütelda: **Millal?** kokku või maha arvatakse, kasvatatakse, mõõdetakse või jautatakse, siis on tornid kõrgemalt mõtlemise maalt silma säramas ning rehkendaja oma teekonda alama arvamise valda nagu lõpetamas. (1878a:86.)

3. METOODILISI ARTIKLEID.

Kirjeldatud õpikute tekste täiendab artikkel «Rahvakoolmeistri mõtted rehendamise õpetust lõpetades». Artikli põhiidee on tõsta esile arvu 1 erakordselt suurt tähtsust aritmeetika õppimisel. Ta arutleb nii:

«[---] kes see esimene kangeline oli, kellega meie oma rehendamise võitlemisi alustasime! — Eks ta olnud 1; seesama üks, kes pärast ennast kõikide arvude emaks heitis, kes iga arvu sees eluks oli nagu hing inimese sees, sest mis on 2, 3, 4, 5, 1000 muud kui ühe pojad? See oli ju seesama üks, kelle jautamise läbi meile murrud sündisivad, ja kelle abiga üksnes võimalik oli murdude mitmeharulistes maakondades meil teerada silmas hoida.» (1882a.)

Selles artiklis on autor kasutanud ka dialoogivormi, kus lapsed koolmeistri pikemate arutuste sees tõstatatud küsimustele vastavad:

«K[oolmeister:] [---] Ja veel iseäranis tarvitatud arvudega rehkendades nagu kolmeliikme arvamises näituseks rentrendi arvamises jne; kes oli sääal meie ainus tugi? Lapsed: Ikka 1 üksinda. [Koolmeister:] Ja need väikesed arm-

saste lõhnavad lilled, mis meil meie tee ääres igal pool kasvasivad, ja need punased maasikad, mis teie mitte noppimata ei jätnud?.. Lapsed: Ah need olivad need mitmesugused keerdülesanded. Koolmeister: Eks muidu, — aga need on ju üksnes ülemate koolide päralt: kudas meie siis tohtisime neid ka juba maitsema hakata ja kust see tuli, et meie neist jõudsime osa saada? L. Üksnes ühe abiga.» (1882a.)

Artiklis «Rahvakoolmeistri töötoast» arutles autor: «M i s j ä r g e m ö ö d a p e a n m a k o k k u a r v a m i s e ü k s i k u d ü l e s a n d e d e t t e p a n e m a ?» Vastuses lähtus ta teesist, et ülesanded tuleb järjestada printsiibi «kergemalt raskemale» järgi. Artiklist loeme, et «rehkendamine läheb seda mööda kergemaks, kas mull üle aia tuleb ronida, või kas ma siledat maanteed kaudu edasi lähen. Üle aia, see on kümnest, kahestkümnest, kolmestkümnest jne läbi. [---] seepärast on siis 5 + 7 kokku arvata palju raskem kui 15 + 2 [---]» (1882b.)

4. KALLASE ARITMEETIKA ÜLESANNETE KOGUD.

Oma raamatu «Mõistlik rehkendaja» juurde koostas Kallas kolm ülesannetekogu arvestusega, et neist igaühel piisab parajasti üheks õppeaastaks. Esimene ülesannetekogu kandis nimetust «Arvamise aabits» ja hõlmas ülesanneteid aritmeetilistele tehetele kahe esimese arvupiiri (1—10 ja 1—100) ulatuses, teine sisaldas aritmeetikaülesanneteid arvudega 1—1000 ja kaugemale ning arvutamist mitme nimega täisarvudega, kolmandasse ossa mahtusid aga tehted murdudega ja «kolmeliikme arvamine».

Ülesannetekogudes on rohkesti tekstülesandeid. Nende abil püüdis Kallas tõsta õpilaste huvi rehkendamise vastu ning samal ajal pakkus neile lisainformatsiooni mitmelt elualalt. Toome mõne näite.

«Loe: Looduse uurija Dr. Bloch leidis ühe heeringa sees 68 656, ühe purika sees 130 500, ühe särje sees 157 000, ühe ahvena sees 268 000, ühe karvi sees 337 000, ühe linaski sees 383 000, ühe puukala sees 9 384 000, ühe 500 naela raskuse töörakala sees koguni 150 000 000 000 muna olevat.» (1875b:11.)

«Peeter Heele, Nürnbergi linna kodanik, tegi aastal 1500 esimese taskukella, 30 aastat pärast seda mõtles sakslane Jürgen voki välja; mil aastal see oli? 13 aastat pärast seda tehti Inglismaal esimesed nõõpnõelad; mil aastal seega?» (1875b:23.)

«Kuulus Norra maa nobejuoksja Ernest Mensen jõudis $2\frac{2}{3}$ kuuga 1100 penikoormat ära jooksta; kui palju seega päevas?» (1875c:161.)

«Kaevu ääres oli 2 veeküna; tõise sees 600 toopi vet, tõine tühi. Täiest künast jooksis sekunniga $5\frac{5}{8}$ toopi vet välja, aga tühja küna sisse sai kaevust sellesamma ajaga $3\frac{3}{4}$ toopi vet; mitme sekunni pärast on mõlemas künas ühepaljus vet?» (1875c:218.)

Ülesanded sõnastas autor mõnikord huvitavas stiilis. Näiteks: ««Oh! ema, tule vaata, meil sündinud veel 5 talle juure!» «Siis on neid nüüd 28 tallekest,» ütles ema ning läks pojaga; meie arvame nii kaua välja, palju neid tallekesi enne seda oli?» (1875a:35.)

«Väljarehkenduste kogus» on antud ka ülesannetekogude ülesannete vastused.

Kallas propageeris eriti nn keerdülesannete lahendamist. Need olid võrrandi abil suhteliselt lihtsalt lahendatavad, kuid Kallas pidas just nende aritmeetilist lahendamist väga õpetlikuks ja kasulikuks. Neid ülesandeid esitas ta kõigis oma matemaatika kooliraamatutes ja koondas nad ka üheks ülesannetekoguks: « $12\frac{1}{2}$ toopi pähkleid. Virgemaile rehkendajatele meelejahutuseks ära närida». Toome paar näidet.

«Peremehe hobused norutasivad kõik reas kaevu küna ääres. Kahe hobuse ees seisis üks hobune, kahe hobuse

taga jälle üks hobune ning kahe hobuse vahel veel üks hobune; mitu hobust peremehel seega oli?» (1878b:3.)

«Kaks Arabia meest istusivad kõrbe maha lõunat võtma. Vanemal mehel oli 5, nooremal 3 leivakest kaasas. Nüüd tuli veel üks reisimees juure ning palus omale ka anda. Mehed sõivad, igaüks ühepaljus, kõik 8 leivakest ära. Pärast söömist maksis võõras 8 ühesuurust rahatükki ning läks oma teed. Neist võttis noorem mees omma leivade arvu järele 3 tükki ning tahtis tasku pistma hakata. «Ei pojuke!» ütles Vanem, «sinu päralt on paljas 1, minu päralt 7 rahatükki.» Et noorem seda uskuda ei tahtnud, mindi kohtusse; mil kombel kohus nüüd mõistab, et õigus vanema pool on?» (1878b:24.)

5. TEOLOOGIA ÜLIÕPILASE RUDOLF GOTTFRIED KALLASE AUHINNATÖÖ «ELEMENTAARSE ARVUTAMISÕPETUSE METOODIKA».

Kallase auhinnatöö algab sissejuhatava osaga «Elementaarse arvutamisosetuse metoodika peab ühest printsiibist lähtudes süstemaatiliselt tuletatama». Tõstes siin esile Pestalozzi, Diesterwegi, Hentscheli jt teeneid arvutamisosetuse metoodika rajamisel, nimetas ta neid siiski empiirilisteks metoodikuteks, sest nende käsitlustes puudus deduktsioon ja metoodikat ühendav printsiip. Kallase eesmärk oligi esitada ühtsest printsiibist lähtuv deduktiivne arvutamisosetuse metoodika. Ta märkis, et jõudis mitme oma nimeka eelkäijaga analoogilistele tulemustele, ja edasi: «siis on see veel üheks tõendiks, kui tabavad ja terased on nende tähelepanekud olnud» (1889:3).

Esimene peatükk on pühendatud põhiprintsiibi tuletamisele. Kallasele ei sobinud lähtekohaks ei materialism ega idealism ja ta postuleeris endale Tartu Ülikooli professori Teichmülleri õpetusele tugineva maailmavaate.

Arvutamise juures eristas Kallas arvutaja isikut, arvutamise funktsiooni ja tulemust. Et põhiprintsiip peab hõlmama kõiki arvutamise sfääre, siis mõistiski ta seda koosnevana kolmest komponendist: personaalprintsiip, operatsiooniprintsiip ja aineprintsiip. Viimase printsiibiga on rõhutatud, et iga arv tuleb oma isoleeritusest välja tõsta.

Teises peatükis käsitletakse põhiprintsiibi süstemaatilist rakendamist, kus esitatakse aine, arvutamisfunktsioonid ja meetodilised seadused. Vastavalt filosoofiast pärinevale õpetusele, mille kohaselt iga üksik koordinaatidesüsteem on seostatav maailma üldise koordinaatidesüsteemiga, käsitletakse siingi esmalt arvu koordinaatidesüsteemi, s.o nimega arvudega arvutamise meetodika teooriat, ja seejärel kantakse saadud teadmised üle üldisesse koordinaatidesüsteemi, et näidata õpitu rakendatavust.

Kallas jõudis järeldusele, et arvutamist tuleb käsitleda kolmes kontsentrts: 1—10, 1—100 ja 1—1000 ning kaugeemale. Edasine analüüs selgitas aga veel, missuguses järjekorras peab ainet käsitlema igas üksikus kontsentrts. Esimeses kontsentrts osutus vajalikuks ühikjärjestus, teistes korrutisjärjestus. Teises kontsentrts peab liitmisülesannete järjestus olema Kallase arvates järgmine:

- 1) puhtad kümned ja puhtad kümned;
- 2) puhtad kümned ja ühed;
- 3) puhtad kümned ja mis tahes kahekohalised arvud;
- 4) mis tahes kahekohalised arvud ja ühed;
- 5) mis tahes kahekohalised arvud ja mis tahes kahekohalised arvud.

See süsteem tuleb aga läbida enne ilma üleminekuta kümnest ja seejärel üleminekuuga kümnest.

Meetodilistest järeldustest olgu mainitud soovitus, et teatud tehte omandamiseks ei tule seda ikka jälle korjata, vaid tuleb kasutada analoogilisi ülesandeid. Näiteks:

$$14 + 9, 24 + 9, 34 + 9, \dots, 94 + 9.$$

Kirjaliku arvutamise kohta märkis Kallas, et sama vähe eksisteerib kirjalikku arvutamist kui kirjalikku mõt-

lemist, küll aga on võimalik arvutamist ruumilis-semiootiliselt kujutada. Arvutamissoo-
petuses peab domineerima
peastarvutamine. Kirjalik arvutamine on lubatud alles
kolmandas kontsentris.

Kallas eristas teravalt kaht jagamist: jaotamist ja
mõõtmist.

Edasi käsitles Kallas arvutamist murdudega. Ta kriti-
seeris meetodikuid, kes taandavad murdude käsitlemise
arvutamisele nimega arvudega, tõlgendades nimetajat lu-
geja nimena. Seevastu soovitas ta murdudega arvutamisel
rakendada analoogiat naturaalarvudega arvutamisega,
kasutades vaid erinevaid põhiühikuid.

Arvutamisel nimega arvudega tuginetakse operatsioo-
niprintsiibile. Rõhutatakse vajadust põhjalikult tundma
õppida kehtivaid mõõtusid ning välja jõuda ülesanneteni,
kus ei ole läbi näha, missuguste tehete abil ülesanne la-
hendub. Näiteks: «Lihunik N. ostis omale hulga härgi.
Pooled nendest ajas ta karjamaale, $\frac{1}{3}$ pani nuuma peale,
 $\frac{1}{12}$ saatis tapmisele ja ülejäänud müüs edasi, kusjuures
iga edasimüüdav härg maksis niimitu rubla kuupalju här-
gi lihunik edasi müüs ja kokku sai ta nende eest niimitu
rubla kuupalju ta üldse härgi ostis.» (1889:58.)

Töö lõpeb üksikteemade meetodilise esitusega, mida
nimetatakse õpetamisplaani konstrueerimiseks. See esitus
on küllaltki sarnane raamatus «Mõistlik rehkendaja» esi-
tatud ainekäsitleusega.

6. KALLAS KASVATAJANA.

Kallas on oma ettekannetes ja raamatutes käsitlenud
ka kasvatustöö küsimusi. Oma peateoses «Mõistlik reh-
kendaja» on ta kritiseerinud õpilaste distsipliini: «[---] küll
oleme aga ka meite koolides ime vabadust, mis üsna koh-
kuma ajab, tähelepanemise poolest tundma õppinud. Üks
ajab teisega juttu; mõni magab poolteed või aigutab; teine
jookseb koolitunnist ilma koolmeistrile nimetamata välja,

n.n.e.» (1874:39.) Ja veidi edasi: «Üks traks, virk teeb valmis ning ütleb käe üles tõstmata või muud moodi märgu andmata, ilma koolmeistri loata mis välja tuleb, tõised puhas parinal, norinal järke, üks siit nurgast, tõine säält nurgast. Mõni ep täägi, millest kõneldakse, umiseb järke pooled sõnad, et ta aga muidu suud maigutab ka. See inetu läbisegamine kostmise pruuk astub ka avalikkude katsumiste pääl nähtavale ning on siis veel iseäranis hapu kuulda.» (1874:39.)

Et niisugust korralagedust vältida, esitas Kallas skeemi, kuidas tuleb õpilastega ülesandeid lahendada. Distipliini loomise soovitustena tsiteerib ta aga Diesterwegi ja Komenskyt.

Artiklis «Nuhtlus ning palk koolis» on ta rõhutanud, et äärmisel juhul võib lastele ka peksa anda, kuid: «Nii kaua kud veel muud nõuud aitavad, jäägu nuhtlused andmata». Nendeks muudeks nõudeks on:

1. Koolmeister vastab tõsise näuga, laitva silmaga lapse (laste) otsa.
2. Koolmeister noomib last suusõnaga.
3. Koolmeister nuhtleb last kohamuutmisega.
4. Koolmeister nuhtleb last kirjaliku laitmiseiga.

Kallas rõhutas, et enne kui last laiskuse eest karistada, tuleb arvestada järgmist asjaolu: «Ära kiusa lapsi mitte selle läbi laiskusele, et sa neile nii palju üles annad, et nende jõud enam ülesande üle ei käi».

Varguse puhul on Kallase arvates kolm karistuse kategooriat:

1. Kõva, väga tõsine ja kange noomimine.
2. Peks.
3. Koolist äraajamine. (1878c.)

Oma raamatus «Mõistlik rehkendaja» annab Kallas juhise, mis tagab nii õpetuses kui kasvatuses paremaid tagajärgi: «Koolmeister olgu kärmem kiitma kui laitma.» Artiklis «Nuhtlus ning palk koolis» loetleb ta rea õpetusi «palga», s.o tunnustuse andmise kohta. See toimugu kas rõõmsa pilgu ja peanoogutuse või suulise tunnustuse näol

või lapse nime kirjutamisega kooli päevaraamatusse. Ta peab aga võimalikuks ka lapse kõrgemasse pinki istuma panemist, endale külla kutsumist, kingituse tegemist jne.

LÕPETUSEKS.

Rudolf Gottfried Kallas on oma matemaatikaraamatu-
tega oluliselt rikastanud eestikeelset koolikirjandust. Ta
suunas õpetajad meetodikaküsimuste mõistmise ja raken-
damise juurde.

Koolimatemaatikuna on Kallas rajanud autoriteetse
aluse aritmeetika õpetamise meetodikale. Ilmeka ja sisu-
rikka tekstiga meetodikaraamatud, ülesannetekogud ja
artiklid olid õpilaste huvi kindlustamise ning õpetajameis-
terlikkuse kasvu teenistuses. Tema sõnaosavust arvesta-
des on käesolev artikkelgi rikkalikult illustreeritud Kalla-
se enda lausetega.

Filosoofilistele alustele rajatud auhinnatöö, mille Kal-
las kirjutas teoloogiaüliõpilasena, on aga kindlasti eesku-
juks tänastele kõrgkoolide diplomandidele — matemaati-
ka- või algkooliõpetajaks pürgijatele.

Kirjandus

K a l l a s, Rudolf Gottfried 1874. *Mõistlik rehkendaja*. (Eesti Kirjameeste
Seltsi Toimetused, nr 1.) Tartu: H. Laakmann

K a l l a s, Rudolf Gottfried 1875a. *Ülesannete kogu. I anne: Arvamise
aabits ehk kaks esimest arupiiri*. (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused,
nr 4a.) Tartu: H. Laakmann

K a l l a s, Rudolf Gottfried 1875b. *Ülesannete kogu. II anne: Kolmas arvu-
päär ning milme nimega täisarvud*. (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused, nr
4b.) Tartu: H. Laakmann

K a l l a s, Rudolf Gottfried 1875c. *Ülesannete kogu. III anne: Murrud ning
kolmelikme arvamised*. (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused, nr 4d.) Tartu:
H. Laakmann

K a l l a s, Rudolf Gottfried 1875d. *Väljarehkenduste kogu*. (Eesti Kirja-
meeste Seltsi Toimetused, nr 4e.) Tartu: H. Laakmann

K a l l a s, Rudolf Gottfried 1878a. *Mõistliku rehkendaja tarvilisemad õpe-
tused: Kudas? Miks? ja Millal?* (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused, nr 11.)
Tartu: H. Laakmann

Rudolf Gottfried Kallas koolimatemaatikuna

Kallas, Rudolf Gottfried 1878b. 12 ¹/₂ toopi pähkleid: Virgemaile rehkendajatele meeelahutuseks ära närida. (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused, nr 12.) Tartu: H. Laakmann

Kallas, Rudolf Gottfried 1878c. Nuhtlus ning palk koolis. — *Sakala Lisaleht*, nr 18, 17.VI, lk 1—2; nr 19, 24.VI, lk 1—4

Kallas, Rudolf Gottfried 1882a. Kool: Rahvakoolmeistri mõtted rehkendamise õpetust lõpetades. — *Olevik*, nr 12, 16.III, lk 3

Kallas, Rudolf Gottfried 1882b. Kool: Rahvakoolmeistri töötaast. — *Oleviku Lisaleht*, nr 14, lk 2

Kallas, Rudolf Gottfried 1882c. Kool: Mõte, mis murdudega kokkuarvamises elab. — *Oleviku Lisaleht*, nr 16, lk 1—2

Kallas, Rudolf Gottfried 1889. *Die Methodik des elementaren Rechenunterrichts*. Mitau: E. Behre's Verlag

Kallas, Rudolf Gottfried 1895. Kiirrehkendamine koolis. — *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album*, III leht, lk 74—76

RUDOLF KALLASE ELULUGU

Tema enese kirjut.

Rudolf Gottfried Kallas on sündinud Saaremaal Kaarma kihelkonnas 10. Mail 1851. Tema isa on Kaarmakihelkonna koolmeister. Oma esimese õpetuse sai tema oma isa koolis kunni 12—ne aastani. Selle ajani kõneles ta üksnes Eesti keelt omas isa majas, mis talle pärastistes Eesti keelte töödes suureks abiks tuli. Tema kõige tähtsam ja unustumata koolmeister oli tema isa ja iseäranis ka ema, kes mõlemad igapäev tulises Õnnistegija armastuses ja elava Jumala kartuses oma lapsi püüdsivad kasvatada. Tema isa üks mees täis usujulgust ja isamaa armastust on ka tänapäevani tema hinge kõige paremaks sõbraks ja salarammuks jäänud. Tema onu Karel Alas, Karjakihelkonna koolmeister Saaremaal võttis siis poisekese esimese võõra keele õpetuse oma hoolele ja vajutas esimesed isamaa armastuse kiired tema noore südame sisse, siis juba sel ajal hakkas Eesti rahva parem aeg tõusma. Aastal 1863—1864 käis ta Kuresaare linna elementaarkoolist Neuburgi juhatusel läbi ja oli 1864—1867 Kuresaare gümnaasiumis õppimas kunni ta tertia klassist välja astus. See kool oli ühe tähtsa ja tubli direktori Dr. Liboriuse all. Siin olivad iseäranis pärastine Tallinna piiskopp R. Gerzenson ja matemaatika prof Dr. Weihrauch ja tähtis Saarlaste elu uurija Holzmayer kes suure armastusega ja iseenese ärasalgamisega tema vaimu äratada püüdsivad. Aga ka kõige tulisemaks äratajaks oli ka siin talle ta oma isa, kes lahke vaimuga igast sõnast, mis gymnasium õpetas osa võttis ja järele päris. Juba oma 9—sast aastast, kust saadik ta Kaarma kihelkonna oreli mängija oli, elas tema südame sees ainus mõte ja igapäevane tuline palve, et Jumal tema elu nõnda võtaks, et ta oma vendadele seda nime kuulutada tohiks, mis ta oma kõige suuremaks õnnistuseks arvas. Aga Jumala teed käivad meie nähes mõnikord kõveriti. Sepärast pjdi tema haiguse pärast

gymnasiumist välja astuma. Sel ajal olid Jannseni kirjad ainsad rahvameeelised toetmed ja neid lugedes vanemate majas imes ta ennast ikka enam selle juure sisse kinni, kelle krooni aja tuuled maha puhunud, oma rahva sisse. Unustumata tänuga mõtleb ta täna päeva veel selle peale mis kaunist rooga ja mis vaimustuse tuld Janseni ja Koidula kirjad juba sel ajal üle Eesti maa riputasivad igatühe pihta, kes alla juhtus. Sel ajal tuli ka kuulus J. Hurt Kuresaare koolmeistriks ja siin õppis Kallas seda meest tundma, kellega ta pärast alati südamlikus armastuses ja kõikumata sõbruses käsi käes on käinud. Ka meie keele isa Dr. Wiedemanni, kes sel ajal Saaremaa keelt uurimas käis, oli temal õnn juba sel ajal näha saada. Wiedemann, kelle juures Kallas aastal 1881 Eesti keele grammatikas eksami tegi, on teda alati suure sõbruse ja unustumata armastusega oma keele uurimisele juhatanud ja äratanud.

Aastal 1868. 12. Augustil astus tema Tartu elementaarkoolmeistrite seminaari, kust ta pärast eksami tegemist 1871 välja astus. See seminaar mis ta enamste kroonu kulu peal läbi tegi oli tema vaimu harimise kohta mitme asja poolest väga tähtjas. Esiteks õppis ta siin ühe mehe suust, kes oma õpetust igal ajal ühe suure selgusega on annud, seminaari inspector Moose iseäranis rehkendamise õpetuse viisi tundma ja tõiseks leidis ta siit oma pärastpoolist tõsist sõbra ja õhmetest C. Niggolist eest, nende kahe mehe peale toetades oli temal üksnes võimalik oma rehkendamise raamatu kallal pärast tööd teha.

Kolmandaks oli sel ajal üks suure vaimuga mees O. Kronwald, lätlane seminaari koolmeister, iganes unustumata igatühele kes tema suust sõna on kuulnud. Tema vaimustus ja uus värskel nelipühi tuul, mis Eesti rahvast hakkas läbi käima ajas noored Eesti seminaristid — neid oli sel ajal palju seminaaris — üheks seltsiks kokku, see oli vist üks kõige esimestest seltsidest, kus vana Pärni juhatusel nooremad mehed oma rahvasse jälle püüdsivad tagasi kasvada. Selle eraseltsi laulikud olivad noorem Pärn ja iseäranis Kunder; [arusaamatu sõna] Luik, Kallas ja mitmed tõised, kõik need olid südamelikus sõbruses koos ja nende sõbrus on mitme tormi peale vaatamata ikka seksksamaks jäänud. Needsamad seminaristid olid ka selle aegsed Vanemuise lauljad ja sagedaste kõnepidajad, sest sel ajal oli Eesti elu alles päeva tõusu sarnane, kus armastuse tuul kõigile nooruse tiivad laenas. Oma esimese kõne selle üle «mis kasu saadab õppimine» pidas Kallas siin Vanemuises pärast on ta veel mitu kümment avalikku kõnet Eesti rahva seas pidanud, nagu «Sõna» üle, iseäranis mitmed kõned Kirjameeste seltsis, nagu Nuhtluse ja paiga üle, ja suuremates kogudes nagu Tallinna suurel laulupidul aastal 1880 laulu üle n.n.c. Siin sai ka juba tema esimene kirjatöö üks pisikene raamat «Õunapuu» avalikuks, kus sees rahvale nõu ja õpetust antakse maripuu aegade asutamiseks. — Nende seminaristide läbi, kes osalt Viljandist olivad sai ka Kallas nende Eesti meestega keda ta pärast suure rõõmuga oma sõbraks tohtis nimetada ja kes esimesed Eesti elu sünnitajad olid: Adamson, Kapp, Wühner tuttavaks, kõik kolm meest on noore mehe silma ringi isamaa asjades palju laiendanud.—

Oma 7 esimest rehkendamise raamatut kirjutas Kallas enamiste sel ajal, kui ta 1. Juulist 1871 kunni 1. Juulini 1875 Tartu tõises ja pärast esimeses linnakoolis oma seminaari koolitamise eest koolmeistriks oli, enamiste kõik laused oma õe mehe Niggoliga läbi rääkides, sest ka Nig-

gol alustas sel ajal oma esimest kirjatööd, mis jo nüüd mitmendamal trükil ja mitme tuhandel tükil Eesti rahva käes on. Seda suurema osavõtmisega püüdis üks teise tööd tundma õppida, sest sel ajal oli Eesti kirja keel veel väga saama peal alles, mispärast Kallas ka oma rehkendamise raamatus tänu Hurdile, Wiedemannile ja Hermannile nende sõbraliku keeleabi eest ütleb.—

Oma raamatud on Kallas enamiste Kirjameeste Seltsi Toimetuste sees trükkida lasknud, Eesti K. S. esimene toimetus on Mõistlik rehkendaja. Ta oli sel ajal Kirjameeste seltsi kirjutaja, Aleksandri kooli peakomitee kirjutaja ning ühe vahe Vanemuise laulujuhataja. Tema rehkendamise raamatud on järgmised.

- 1) Mõistlik rehkendaja. 1874.
- 2) Ülesannete kogu I 1875
- 3) " " I 1875
- 4) " " III 1875
- 5) Väljarehkenduste " 1875.
- 6) Mõistliku rehkendaja tarvilisemad õpetused 1878
- 7) 12 ¹/₂ toopi pähkleid 1878.

Need raamatud on koolis läbikatsumise all sündinud, sest Kallas oli enamiste rehkendamise ja usuõpetuse koolmeister.

Selle läbi võis nüüd Kallas oma lapse põlve südame soovi kallal uueste tööd hakata tegema. Tema astus 24 aastat vana Tallinna gümnaasiumi kooli kasvandikuks 1876, kus ta iseäranis usuõpetaja O. Laise käest ja Kreeka keele koolmeistri Bertingi ning teiste käest suurt tääduslikku äratamist sai, sest see kool oli väga kõrge ja hea järje peal. Aastal 1878. tegi ta abiturienti eksami ja on nüüd oma õpetaja ameti õppimist Tartu üliõpilaste seast lõpetamas. Ülikooli peal oli tema armsam meele lahutus kui teologiast aega üle jäi matemaatika ja vilosohvia ja lühemad kirjatööd Eesti keeles. Lühemad tükkisi ja kirjatöösid on Kallas mitu kümmend ajakirjade sisse kirjutanud nagu «Sõna, Nuhtlus ja palk, Maasinga elu lugu, kõige Eesti grammatika üle Postimehes, rehkendamise õpetuse üle Olevikus, Kalevipoja üle, muidugi mõista kõik temaaegsed Eesti K. Seltsi ja Aleks. kooli protokollid. Aastal 1882 pani Kallas veel 2 vähemat raamatut vaimilikku Eesti keele Saksa keelest ümber: Patuste sõber ja Kõige tarvilisem nimi, mõlemad alles trükikojas. Tema Nuhtlus ja Palk on mitmel korral ära trükitud. Aastal 1882 Olevikus mitmed tükid rahvakooli rehkendamise õpetuse üle.—

Kallas on seega 10 raamatut ja mitu kümmend vähemat kirja tööd teinud. Tema rehkendamise raamatud saivad Tartu väljanäitusel 1881. 29 Augustil esimese aauraha.—

9.IX 1882¹

¹ Hiljem, pärast ülikooli lõpetamist, töötas Rudolf Kallas kirikuõpetajana: kuni 1887. a on Valga Jaani ja Peetri koguduses, siis 13 aastat Rõuges ja alates 1900. a kuni surmani 22. aprillil 1913 Peterburi Jaani koguduses. Muuseas pühitses tema Otepääl 1884. a EÜSi sinimustvalge lipu — hilisema Eesti rahvuslipu. *Tõim.* ?

ARVUSTUS

Margus Laidre. *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654—1699*. Tallinn: Valgus, 1990. 212 S.

16. sajandil alanud Euroopa riikide võitlus ülemvõimu pärast Läänemere — *dominium maris Baltici* — lõppes Rootsi võiduga, mis omakorda tähendas endise teisejärgulise riigi muutumist 17. sajandi Euroopa suurriigiks. Samaaegselt kujunes ka Rootsi ülemvõim Eestis: Liivi sõja ajal (1558—1583) laks Rootsile esmalt Tallinn koos Harju–Viruga ja seejärel kogu Põhja–Eesti; 17. sajandi alguse sõdade tulemusena vastavalt Altmarki vaherahule (1629) aga Liivimaa ning lõpuks Brömsebro rahuga (1645) ka Saaremaa. Rootsiga liidetud uued territooriumid — Läänemereprovintsid — etendasid emamaa jaoks nii poliitilisest kui ka majanduslikust aspektist vaadatuna olulist osa. Poliitiliselt tähendas see Rootsile, et 1) Eesti- ja Liivimaa olid tugevnevale riigile heaks platsdarmiks teostamaks aktiivset, suurriiklikku välispoliitikat; 2) need provintsid täitsid ka olulist kaitsefunktsiooni, olles emamaale heaks kaitsekilbiks. Mõlema eesmärgi saavutamiseks oli vaja tugevat kindluste võõndit Eesti- ja Liivimaal, nende mehitamiseks vajati omakorda hulgaliselt sõdureid, kes teostaksid garnisoniteenistust. Margus Laidre uurimus *Rootsi garnisonid Eesti- ja Liivimaal 1654—1699* käsitlebki just viimati mainitud aspekti — garnisone ja garnisoniteenistust Läänemereprovintsid 17. sajandi 2. poolel. Et garnisoniteenistuse põhiraskus lasus jalaväel (eri aegadel 52—83% Läänemereprovintsid viibivate vägede üldarvust), siis on antud uurimuses peatähelepanu pööratud just sellele väeliigile.

Töö jaguneb tinglikult kolme ossa. Teoreetiline ehk uurimuslik osa koosneb sissejuhatusest, allikate ülevaatest ning lühisuurimusest, mis käsitleb garnisone ja jalaväge Eesti- ja Liivimaal (lk 5—32). Raamatu põhi-osaks on ligi sadakond tabelit (osa topeltnumeratsiooniga), mis annavad ülevaate aastatel 1654—1699 Läänemereprovintsid paiknenud Rootsi armee jalaväe struktuurist ja arvulisest suurusest, garnisonide suurusest kuude ning aastate lõikes ja konkreetsetest väeosadest, mis garnisoniteenistust pidasid (lk 33—204). Raamatu lõppu on paigutatud arhiivi- ja trükitud allikate loend, asjakohane valikbibliograafia ning isikunimedete register (lk 205—211). Teos on ilmunud Eesti Ajalooarhiivi (raamatu trükki-toimetamise ajal veel Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi) ja Tartu Üli-

kooli väljaandel. (Eesti Ajalooarhiiv on vahepeal soikunud publitseerimistegevust märgatavalt aktiveerinud. Viimase viie aasta jooksul (1986—1990) on välja antud mitu olulist allikapublikatsiooni (*Tartu Ülikooli üliõpilaskonna teatmik: Album Academicum Universitatis Tartuensis 1889—1917* (I—III); väljaande *Eestimaa 1725.—1726. a. adramaarevisjon* maakondlikud köited jmt), mistõttu on taastumas üks arhiivi põhifunktsioone materjali säilitamise kõrval — selle publitseerimine.)

Rootsi oli esimesi riike Euroopas, kus mindi juba 15. sajandi keskpaigast üle alalise armee ülalpidamisele ka rahuajal. Kuid Rootsi piiratud inimressurssidest siiski ei piisanud aktiivseks välispoliitikaks, mistõttu tuli värvata sõdureid ka välismaalt. Seega komplekteeriti Rootsi armee kahel viisil. Juba Erik XIV valitsemisajal (1560—1568) kehtestatud sõjaväekohustuse alusel (*utskrivning*), mis tähendas kindla arvu sõjaväekohuslaste pealt ühe mehe väeteenistusse võtmist, moodustati paikkondlikud ehk Rootsi—Soome väcosad. 17. sajandi 2. poolel seda süsteemi muudeti. 1682. aasta sõjaväereformiga mindi Rootsis üle sõjaväe nn maapalgalisele ülalpidamisele (*indelningsverket*): iga maakond kohustus välja panna ühe jalaväerügemendi ja seda ülal pidama. Sõjaväe maapalgalist ülalpidamist ei laiendatud aga kunagi Eesti- ja Liivimaale. Teine osa Rootsi vägedest — värvatud üksused — komplekteeriti palgasõdurite abil. 1689. aastal keelas Karl XI välismaalaste värbamise Rootsi armee alalistesse üksustesse, kuid see keeld ei laienenud Läänemereprovintsidele. 17. sajandi lõpul moodustasid värvatud väed ligikaudu 2/5 Rootsi maavägede üldarvust (65 000—st mehest u 25 000); värvatute hulgas oli rohkesti ka eesti- ja liivimaalasi (täpsemalt vt: M. Laidre. Rootsi armee värvatud väcosade rahvuslikust, vanuselisest ja sotsiaalsest koosseisust Liivimaal 17. sajandi lõpul. — *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXXVII*. Tallinn: Valgus, 1989, lk 145—165).

Sõjajõudude suurusel ja meeste võitlusvõimest parema ülevaate saamiseks korraldati Rootsis spetsiaalseid ülevaatusi ehk vägede munsterdamisi. Siin jõuamegi retsenseeritava töö põhiallika, nende ülevaatusete põhjal koostatud sõjaväenimekirjade e munsterrullade juurde (*mönsterrullor*), mida autor ka lühidalt iseloomustab (lk 8—9). Sõjaväe (niihästi värvatud kui ka paikkondlike üksuste) ülevaatusi tuli korraldada vähemalt kord aastas, kui aga mehed olid komandeeritud lahinguväljale või garnisonidesse — aga Eesti- ja Liivimaa puhul oligi just sellega tegemist — siis pidi vägesid munsterdama iga kuu. Munsterrullad koostati kompaniide kaupa isikkoosseisu nimelise märkimise ja väeüksuste täpse asukoha näitamiseks. Samuti fikseeriti nimekirjades kõik komandeerimised, haigestumised, põgenemised, surmad ja muu selline, ajaloolastele (ja mitte ainult ajaloolastele) väga vajalik andmestik. Veelgi põhjalikum andmestik (meeste päritolu, vanus, perekonnaseis, nende kompaniissevõtmise aeg

jms) sisaldub peaülevaatusel koostatud generaalmunsterrullades (*generalmönsterrullor*), kuid peaülevaatusete reeglipärasest korraldamist alustati alles 1680. aastatel. Lisaks munsterrulladele on kasutatud konto- ja verifikatsiooniraamatuid ning ulatuslikku kirjavahetust, kusjuures eriti olulised on Sõjakollegiumi kirjad Eesti- ja Liivimaale. Kirjavahetusest saadud väärtuslik informatsioon, mis enamasti puudutab vägede ümberpaiknemist, kajastub tabelite viidetes. Kasutatud arhiivimaterjal pärineb peamiselt Eesti Ajalooarhiivist, aga ka Läti Ajalooarhiivist, Tallinna Linnaarhiivist, Rootsi Riigiarhiivist ning Rootsi Sõjaarhiivist.

Ülevaatest Rootsi armee jalaväe struktuuri kohta (lk 10—14) selgub, et 17. sajandi 2. poolel koosnesid paikkondlikud jalaväerügemendid staabist ja kaheksast kompaniist (vastavalt 1643. aasta seadusele), värvatud rügemendid aga keskmiselt 6—8, vahel isegi enamast kompaniist. Rügement, mille eesotsas seisis ooberst (vahel ka feldmarssal, kindralleitnant või kindralmajor), oli aga siiski peamiselt administratiivne üksus, mis omakorda jagunes sageli kaheks eskadroniks. Viimased moodustasid iseseisvad väeüksused, kusjuures ühte eskadroni juhtis sellisel juhul ooberst, teist jällegi ooberstleitnant (harva major). Garnisoniteenistusse saadeti rügemendid valdavalt vaegkomplekteeritult, s.t tegemist oli kas ühe täiskoosseisulise eskadroniga või mõne kompaniiga. Siiski pidasid aeg-ajalt garnisoniteenistust ka täiskoosseisulised rügemendid (tabelid 3^a, 4^a jmt). Rootsi—Soome väeosade puhul märgiti munsterrulladesse kindlasti komandöri kõrval ka väeüksuse paikkond või lään (nt Turu lääni rügement kindralleitnant Hans von Fersen'i juhtimisel). Jalaväerügemendi isikkoosseisust annab ülevaate tabel 1 (lk 33). Rügemendistaabi koosseisu kuulusid kõrgemate ohvitseride kõrval (ooberst, ooberstleitnant, major) ka rügemendi pastor, kirjutaja, profoss jt vajalikud ametimehed — kokku 22—26 meest. Kompanii komandörkaader koosnes vanemohvitseridest (kapten, leitnant, lipnik), nooremohvitseridest (veltveebel, seersant), allohvitseridest (munsterkirjutaja jt), lisaks veel muusikandid. Ülejäänud osa rügemendi isikkoosseisust moodustasid lihtväelased. Rügemendi teenistuses oli ka neli värbajat (*munsterjunger*). 1636. aasta Sõjakollegiumi instruksiooni järgi pidi kompanii suuruseks olema 150 meest: 9 ohvitseri, 3 muusikanti, 6 kapralit, 128 sõdurit ja 4 värbajat. Eesti- ja Liivimaal oli kompanii suurus keskmiselt järgmine: 1654. aastal 122,5 meest, 1674. aastal 153,4 meest ja 1694. aastal 142,7 meest (lk 13). Eraldi esiletoomist väärib autori lakooniline kompanii isikkoosseisu ülesannete loetelu lihtväelastest ooberstini (lk 12—13).

17. sajandi 2. poolel Eesti- ja Liivimaal asunud jalaväelaste ja kompaniide arvu dünaamikat võimaldab jälgida tabel 2 (lk 34—37). Selgub, et kõige vähem jalaväelasi oli Läänemereprovintsidest 1657. aasta novembris — 1943, kõige rohkem aga 1678. aasta märtsis — 8081. Viimane arv kor-

riigerib seega autori varasemat seisukohta, mille järgi enim jalaväelasi oli Eesti- ja Liivimaal 1676. aasta detsembris — 8050 (M. Lajdre, Švedskaja armija v Eštljandii i Lifljandii vo vtoroj polovine XVII v. (1654—1694). Avtoreferat dis./---/ kand. ist. nauk. Tartu, 1987, s. 9). Jalaväelaste arvu suur kõikumine oli eelkõige tingitud sõdadest. 17. sajandi keskpaiga Rootsi sõjad Poolaga (1655—1660) ja Venemaaga (1656—1661) puudutasid otseselt ka Läänemereprovintsid paiknevaid vägesid (lk 15—17). M. Laidre on käsitlenud seda ajajärku eraldi artiklis (M. Lajdre. Količestvo i sostav švedskoj pehoty v Lifljandii v 1655—1661 godah. — *Skandinavskii sbornik* XXX. Tallin/n/: Eēsti Raamat, 1986, s. 27—40), milles toodud arvandmeid käesolev uurimus osaliselt täpsustab. Just sellest ajast on aga säilinud arhiivimaterjal kõige lünklikum (lk 15, 19). Kui eespool nimetatud sõdade ajal olid Läänemereprovintsid Rootsile rohkem kaitsepositsiooniks, siis sõjas Brandenburgiga (1674—1679) muutusid Eesti- ja Liivimaa rünnakuplatsdarmiks — siinseid alasid läbis ebaõnnestumisega lõppenud Rootsi armee sõjakäik Preisimaale aastatel 1678—1679. Sellelt sõjakäigult, mida kajastab ka meie rahvatraditsioon, pöördus tagasi vaid 1792 jalaväelast ehk 44% (tabelid 47—49). Olgu siin osutatud ka seda sõjakäiku käsitlevatele M. Laidre eriuurimustele (M. Laidre. Rootsi Liivimaa armee sõjakäik Preisimaale 1678—1679: Plaanid ja tegelikkus. — *Uurimusi Läänemereemaade ajaloost IV*. (TRÜ Toimetised; vihik 785.) Tartu, 1987, lk 26—47; M. Laidre. Den livländska arméns falltåg till Preussen 1678—1679 — planer och verklighet. — *Meddelande XXXVII från Armémuseum*. Stockholm, 1987, s. 112—142). Alates 1680. aastatest stabiliseerus jalaväelaste arv Läänemereprovintsid, ulatades keskmiselt 5000—5500 meheni aastas.

Põhiosa M. Laidre raamatust võtavad enda alla tabelid 3—44 ja 3^a—43^a: esimene tabelite seeria annab ülevaate jalaväe tugevusest (arvust) Eesti- ja Liivimaa garnisonides aastate lõikes kuude kaupa, teised tabelid (^a-ga märgistatud) seevastu näitavad, millised väeosad teostasid garnisoniteenistust aastate jooksul. Kõige lünklikum on nendes tabelites andmestik aastate 1656—1661 kohta; pealegi märgib autor, et nimetatud aastatel ei olnud suurt vahet välvägede ja garnisoniüksuste vahel (lk 19—20). Eesti- ja Liivimaal kasutusel olevate kindluste arv ulatas vaadeldaval perioodil 5—st (1656) 12—ni (1657), kuid alates 1660. aastatest kasutati pidevalt 10 kindlust: Eestimaal Tallinn ning Liivimaal Riia, Kobron, Tartu, Pärnu, Daugavgrīva, Koknese, Alūksne, Vastseliina ja Kuresaare. Asjakohane kaart leidub raamatu sisekaanel. Rootsi suurimaks kindluseks Läänemereprovintsid oli Riia, kuhu koondati enamikul aastatel rootslaste põhijõud. Vaid aastatel 1660 ja 1675 paiknes Riias alla 50% Rootsi jalaväe üldarvust Eesti- ja Liivimaal (tabel 51). Riiaga vahe- tus ühenduses oli veel 2 kindlust: Riia läänepoolse eelpostina Daugava jõe

suudmes Daugavgrīva (Neumünde) ja otse üle jõe linna vastas asuv iseseisev kaitserajatis — Kobron (Cobron). Esimene neist oli suhteliselt tugevasti mehitatud kindlus (mõnel aastal üle 1000 mehe), teine seevastu suhteliselt nõrk — enamasti alla 100 mehe. Nn Poola Liivimaa vahetus läheduses asus Daugaval veel üks väikese garnisoniga kindlus — Koknese (Kokenhausen). Nendesse nelja kindlusse kontsentreeriti enamikul aastast üle 70% Rootsi jalaväest Liivimaal. Kesk-Liivimaal, Venemaa piiri vahetus läheduses ja teede ristumiskohal paiknesid Alüksne (Marienburg) ja Vastseliina (Neuhausen) kindlused. Kumbki garnison ei ületanud 500 meest. Tartu kui Ida-Liivimaa peamine tugipunkt okupeeriti 17. sajandi keskel venelaste poolt (1656—1661), kuid järgnevatel aastatel muutus ta rootslastele oluliseks kaitserajatiseks (eriti kui 1670. aastatel pingestusid Rootsi—Vene suhted). Pärnul ja Kuressaarel sellist tähtsust ei olnud. Tallinna, ainukese Eestimaa asuva rootslaste kindlustuse strateegiline tähtsus oli samuti tagasihoidlik, sest idast kaitsesid teda Narva ja Ingerimaa, lõunast jällegi Tartu. Seetõttu paiknes Tallinnas tavaliselt vaid üks jalaväe kompanii. Sõda lõpu ajal Tallinna garnisoni osatähtsus siiski suurenes.

Lühidalt on autor käsitlenud ka garnisoniteenistust pidavate sõdurite igapäevatööd (lk 25—26). Garnisoniteenistuse peaülesandeks oli vahiteenistus ning kindlustustööd. Samal ajal aga komandeeriti palju sõdureid mitmesugustele abitöödele, millest olulisemad olid puude ja heina varumine. Nii kujuneski tegelikkuses olukord, et rügemendi sõdurid olid laiali pillutatud mitmesse eri kohta.

Kokku pidas Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi 2. poolel garnisoniteenistust üle 30 erineva jalaväeüksuse. Selles suhtes oleks võib-olla olnud otsustavaks lisada isikunimede registrile ka nende väeüksuste (nii värvatud kui ka Rootsi—Soome üksuste) register, kus oleks kirjas väeüksuste viibimiskoht ja -aeg ning viidatud vastavatele lehekülgedele raamatus.

Margus Laidre raamatu puhul on meil tegemist ühtaegu nii teadusliku uurimuse ja käsiraamatu kui ka allikapublikatsiooniga (tõsi küll, mitte traditsioonilises mõttes allikapublikatsiooniga), mis oluliselt avardab meie teadmisi Rootsi ajast Eestis. On ju meie varasemas sõjaajaloolises kirjanduses Rootsi ajast käsitlemist leidnud eelkõige Põhjasõda (nt Hendrik Sepa, Otu Liivi ja Heldur Palli tööd). M. Laidre uurimuse tähtsus ei piirdu kitsalt Eesti ajalooaga — raamat on kahtlemata oluliselt panuseks ka Rootsi sõjaajalukku. Olgugi et 17. sajandi 2. poole Rootsi armee kohta on kirjutatud põhjalikke uurimusi (S. Lundkvist, L. Tersmeden, J. T. Lapalainen, R. Fagerlund), puudub neis kõigis siiski täpsem ülevaade sõjajõudude suurusest ja struktuurist Läänemereprovintssides. M. Laidre uurimus täidab suurel määral selle lünga ning aitab luua tervikpilti tolleaegsest Rootsi armeele. Soovida aga jätab väljaande trükitehniline külg, alates juba kaanevärvi valikust. On raske ette kujutada, et esikaane «oranž

ebamäärasus» peaks tegelikult olema gravüür Riia piiramisest venelaste poolt 1656. aastal. Rääkimata juba paberi kokkuhoiu eesmärgil üksteise otsa lükitud resümeedest ja tabelitest.

Kui mõned aastad tagasi tähendas meil sõjaajalugu enamasti nn Suurt Isamaasõda, siis peagi tõusis laineharjale Vabadussõda ja Eesti Vabariigi sõjaväega seotu; varasem sõjaajalugu on aga jäänud tagaplaanile. 1990 oli selles mõttes siiski hea aasta, sest ilmus koguni kaks raamatut varasemast sõjaajaloost: kevadel Sulev Vahtre *Muinasaja loojang Eestis: Vabadusvõitlus 1208—1227* (Tallinn: Olion) ja sügisel M. Laidre uurimus. Kõigi muude ajalugude kõrval (kooli-, kultuuri-, talurahva- jne) vajame ka ülevaadet oma sõjaajaloost.

Tõnu Tannberg

EDITORIAL NOTE

«What is time after all? If nobody asks me, then I know, but when I am asked and I want to explain, then I don't know it any more.» Physicist Piret Kuusk begins her survey of the reports at the international seminar *The problem of time in cosmology: past and present* (Leningrad, 27—30 November 1990) with these words of St Augustine.

Hannah Arendt continues her reflections on freedom (beginning in the preceding issue). This time she discusses the history of the freedom problem. In the antiquity freedom was an entirely political notion. The Christian tradition gave an impetus to the formation of the philosophical notion of freedom. Freedom was equated with free will then, that, however is an inner conflict of the will itself. Since Montesquieu philosophical and political freedom have gradually become separated. The latter is not considered a quality of the will, it belongs to doing and action. Jaak Rakfeldt, professor of Yale University, introduces us to the theory of existential-active action, which is based on Jean Piaget's theory of cognitive development and Erich Fromm's treatment of existential needs. A commentary on Jaak Rakfeldt's theory by psychotherapist Maie Kreegipuu follows.

But what conditions shape the young people's political consciousness: how does an individual acquire his attitudes, convictions and values concerning the political

Editorial note

system and his role as a citizen? Judith Gallatin, a US sociologist, has studied the process of political socialization. Edgar Krull gives a digest of her viewpoints. How to prognosticate unrest and uprisings? Vid Pecjak, professor of Ljubljana University describes a variant of the uprising's psychological model that has been derived considering the reciprocal influence of the factors soothing or encouraging the uprising. The model has been based on the unrest in Eastern Europe.

This year we mark the centenary of the Swedish writer Pär Lagerkvist (1891—1974), a Nobel Prize laureate. On this occasion we publish some of his poems and Ilmar Vene's essay dealing with the writer's creative searches.

Writer and physicist Madis Kõiv continues (beginning in the preceding issue) his penetration into the Estonian version of Johann Gottlieb Fichte's (1762—1814) book *The Vocation of Man*. Comparing the sentences and terms in the original and the translation, he calls our attention to the obscurities of meaning in translation, or as the author himself puts it, to the «inevitable deperfectization» — a phenomenon which causes a difference in philosophy as well.

On the centenary of the Estonian writer Richard Roht we publish some of his articles from the days of the War of Independence.

Professor Olaf Printits shows us some pedagogical tricks of Rudolf Gottfried Kallas (1851—1913). The article includes a number of quotations from Rudolf Kallas's schoolbooks of mathematics, so the reader can see himself if the teaching methods applied by the educationalist at the turn of the century work today.

In the section of reviews Tõnu Tannberg analyzes Margus Laidre's study *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654—1699*.

The issue ends with Part 6 of George Ferguson's book *Signs and Symbols in Christian Art*.

The problem of time in cosmology: Past and present

Piret Kuusk

What is time? A great number of very different answers have been given to this question. It is not the aim of the present paper to give an exhausting survey of them, but to add a few most recent fragments from the reports of the international seminar The problem of time in cosmology: Past and present (Leningrad, 27—30 November 1990).

Andrei Grib (Institute of Finances and Economics, Leningrad): Time in physics and culture. According to St Augustine's (354—430) doctrine time consists of the past, the present and the future, and thus everything that has been or is going to be is permanently existing. Vice versa, a school of Indian Buddhists claims that the world is born anew at every moment and so the existence of the present is surrounded by non-existence from all sides. The concept of time in present-day physics corresponds entirely to St Augustine's concept of time: every past, present and future event has its definite coordinates in a four-dimensional space-time, not a single event gets lost. The universe is an enormous and eternal memory.

John Leslie (Guelph University, Canada): Time and the anthropic principle. The anthropic principle worded by Brandon Carter in 1974 claims that observations can be made only at such times and in such places where the existence of an observer is possible. In 1983 Carter posed an additional question: if we observe the whole period of time when mankind has existed and will exist, then at what moment of time did we, in our own opinion, appear in the world? If mankind exists, preserving at least its present number, still for tens and hundreds thousands years, then our generation consists of very untypical early men. If, however, mankind perishes in the nearest future, then the men of the present generation are rather typical, as due to the population explosion about 10% of people who have ever lived on the Earth are living now. According to the theory of probabilities we should prefer the theory that our position is quite ordinary, and consequently a disaster will hit mankind soon, to the theory that we are untypical, early men. But the theory of probabilities does not take into account that people have intellect and will, and just this may be the reason why the untypical status of early men will become a reality for us.

Vladimir Mustafin (Ecclesiastical Academy, Leningrad): The religious meaning of the concept of time. One should differentiate

Summaries

between the problem of measuring of time and the problem of the essence of time. The measuring of time is a physical problem while the essence of time cannot be theoretically explained. The existence of time and memory can only be postulated.

Marek Pienkowski (Jagietto University of Krakow, Poland): The concept of time in physics and metaphysics: H. Bergson and A. N. Whitehead. Both Henri Bergson (1859—1941) and Alfred North Whitehead (1861—1947) considered the contemporary theories of physics in their philosophies of time. The basis of Bergson's concept of time is continuity and in this respect it is founded on Newton's classical physics. The main principle of Whitehead is discreteness, atomism: a period of time cannot be infinitely divided as from a certain limit onwards a quantum cannot be considered a wave and thus matter will lose one of its essential features — waviness.

Political socialization in the conditions of democracy

Edgar Krull

Almost half a century of totalitarian violence in Estonia has had its most detrimental impact on the political consciousness of our

people. The period installed an overall obligation for schools to indoctrinate the official political ideas. Therefore, until the mid-eighties there was neither reason nor need to study objectively the development of the pupils' political knowledge and thinking. Now, in the conditions of developing democracy we are not able to carry out the political socialization of pupils in schools or determine the qualification of youth for political public responsibility without a real knowledge on political development. In order to start to fulfill this gap in our theoretical knowledge we introduce in the present paper the main results of studies on political socialization in democratic countries. Doing this we essentially originate from J. Gallatin's article The political thinking in adolescence (1980). Our writing presents the viewpoints of different schools of psychologists involved in the field and reports on the main results of their investigations. The results of these studies are presented in four sections dealing with (1) the development of political knowledge and thinking, (2) the development of political attitudes, (3) the main factors of political socialization (as the impact of family, school, peers and peer groups, and mass media), and (4) the influence of the personal traits on the development of political consciousness.

Post ducentos annos

Madis Kõiv

In hoc commentario de versione estonica operis Johannis Amadei Fichte «Determinatio hominis» in contextu traditionis usus verborum philosophici linguae estonicae hodiernae disputo. Hic multae circumstantiae rerum inspectandae quarum gravissimae a) problemata ipsius traditionis, b) lingua traductionis cum proprietatibus suis specialibus sunt. Aspecta ea, scilicet, inter se dense conjuncta sunt. Traditio usus verborum philosophici in lingua estonica satis nova est (constituit se in annis vicesimis–tricesimis saeculi currentis, quo tempore nonnullae traductiones essentiales philosophiae occidentalis, Cartesii e.g. etc., impressae erant). Terminologia philosophica, etsi formata est, tamen subtilitatem sufficientem quae philosophiam speculativam germanicam representasset non habet. Graviora autem quam problemata terminologiae problemata et morphologiae et syntaxis ipsius linguae sunt. Quia lingua estonica non indogermanica, multas proprietates linguis indogermanicis alienae habet. Non possidet, e.g., lingua estonica casum unicum objecti (deest accusativus), possibilia objecta particularia sunt etc. Circumstantiarum earum (et aliarum eis similium) causa phrasis estonica (in comparatione

phrasis germanicae) ad, quod dicunt, desubstantiationem deperfectionemque constante tendit, quod consequentias etiam in sensu philosophico suas habet.

Traductio eo modo spectatur censeturque. In limitibus possibilitatum resultatam operis traductoris plene prosperum esse aestimandum est.

Two hundred years later

Madis Kõiv

The Estonian translation of Johann Gottlieb Fichte's *The Vocation of Man* published in 1988 is observed in the context of the contemporary Estonian language's traditions of using the philosophic vocabulary. Translating a philosophic text always brings along a number of problems, the most important of them are: (1) problem of the tradition itself, (2) specific features of the language of translation. These aspects are densely connected with each other. The tradition of using the philosophic vocabulary in the Estonian language is quite young (it started in the 1920s and 1930s, in the period when some essential texts of the occidental philosophy were translated and published, e.g. Descartes etc.). Although the philosophic terminology exists and functions, it does not have sufficient flexibility and profundity, i.e. it does not reside inside of the language itself but on its surface. From the language itself, from its

morphology and syntax there arise even more serious problems. As Estonian is not an Indo-European language, one can notice several alien specific features there, e.g. the unique object's case (accusative) is missing, the partial object is present, etc. For example, the Estonian sentence, in comparison with the German one, tends more to «desubstantivization» and «deperfectization» and this leads to quite serious philosophic consequences.

The translation is examined just from that point of view. Within the limits of existing possibilities the result of the translator's work is to be appreciated.

Rudolf Gottfried Kallas as school-mathematician *Olaf Prinitis*

Rudolf Gottfried Kallas has essentially enriched the Estonian

school-literature with his books about mathematics. He introduced the methodical matters and stressed the importance for the teachers to understand and apply them.

Kallas as a school-mathematician has established an authoritative basis for arithmetic-teaching. His expressive and interesting books and articles aroused great interest among pupils and helped teachers to improve their pedagogical skills. The present article is abundantly illustrated with quotations from Kallas's own works.

The prize essay that Kallas wrote as a student of theology can surely be set an example for the contemporary undergraduates who are going to become teachers of mathematics.

ОТ РЕДАКЦИИ

«И все же, что такое время? Если этого у меня никто не спрашивает, то я знаю, что это, а когда спросят, и я захочу объяснить, то больше этого не знаю». Такими словами Святого Августина начинает физик Пирет Кууск свой обзор, в котором она знакомит читателя с докладом международного семинара *Проблема времени в космологии: прошлое и современность*. (Ленинград, 27—30 ноября 1990).

Ханна Аренд размышляет вновь (начало в предыдущем номере) о свободе. На этот раз рассматривается история вопроса. В античности за свободой закреплялось политическое значение. Христианская традиция дала толчек возникновению философского значения слова свобода. Тогда отождествили свободу и свободную волю, что является внутренним конфликтом самой воли. Начиная с Монтескье постепенно стали разделять политическое и философское понимание свободы. Последнюю не считают свойством воли, а относят к действию и деятельности. Профессор Иельского университета Яак Ракфельдт знакомит нас с экзистенциально-активной теорией деятельности, которая опирается на теорию когнитивного развития Жана Пиаже и на трактовку экзистенциальных потребностей представителя «третьей гуманистической волны» психотерапии Эриха Фромма. Теорию Яака Ракфельдта комментирует психотерапевт Майе Креэгиппу.

Но какие условия определяют формирование политических знаний молодежи: как индивид усваивает предостережения, убеждения и ценности политической системы и свою роль Гражданина. Процессы политической социа-

От редакции

лизации исследовал американский психолог Джудит Галлатин. Наиболее важные ее положения реферировет Эдгар Крулл.

Как прогнозировать волнения и восстания? Профессор Люблянского университета Вид Пецяк описывает один вариант психологической модели восстания, которая выводит взаимовлияния подчиняющихся и руководящих сил на материале недавних волнений в Восточной Европе.

В этом году исполнится сто лет со дня рождения шведского писателя, лауреата Нобелевской премии Пера Лагерквиста (1881—1974). В этой связи мы публикуем наряду со стихами писателя и эссе Илмара Вене, посвященное творческим исканиям писателя.

Писатель и физик Мадис Кыйв продолжает (начало в предыдущем номере) анализ перевода работы Иоганна Готтлиба Фихте (1762—1814) *Назначение человека*. Сопоставляя предложения и термины оригинала и перевода, он обращает внимание на неясности значений в переводе или, по словам самого автора, «неизбежную деперфективизацию» — феномен, влекущий за собой и философские различия.

Столетию со дня рождения эстонского писателя Рихарда Рохта посвящена публикация его статей от времён Освободительной войны (1918—1920).

Профессор Олаф Прините знакомит с педагогическими приемами Рудольфа Готтфрида Калласа (1851—1913). Автор использует в статье большое число цитат из школьных учебников математики Рудольфа Калласа, так что читатель сам может убедиться в том, что многие исторические приемы жившего на границе веков педагога могут быть использованы и сегодня.

В разделе рецензий Тьну Таннберг анализирует исследование Маргуса Лайдре *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654—1699*.

Заканчивается номер шестой частью книги Джорджа Фергусона *Знаки и символы в христианском искусстве*.

Проблема времени в космологии: прошлое и современность

Пирет Кууск

На вопрос, что есть время, дано множество самых различных ответов. Настоящая работа не дает их обзор, а добавляет некоторые новые черты, которые зафиксированы в докладах международного семинара «Проблема времени в космологии: прошлое и современность» (Ленинград 27—30 ноября 1990 года).

Андрей Гриб (Ленинградский финансово-экономический институт) «Время в физике и культуре». С точки зрения учения Святого Августина (354—430) время состоит из прошлого, настоящего и будущего и в этом случае всегда есть прошедшее и грядущее. В противоположность этому утверждению в одной из буддистских школ в Индии считают, что мир каждую секунду рождается вновь и в этом случае существующее настоящее со всех сторон окружено небытием. Концепция времени в современной физике полностью отвечает понятию времени у Святого Августина: у каждого события в прошлом, настоящем и будущем свои четкие координаты в четырехмерном пространстве времени, ни одно событие не исчезает. Универсум огромен и память вечна.

Джон Лесли (Гуэльфский университет, Канада) «Время

и антропный принцип». Сформулированный Б. Картером в 1974 году антропный принцип утверждает, что наблюдения можно производить только в тех местах и в то время, когда и где может существовать сам наблюдатель. В 1983 году Б. Картер задал дополнительный вопрос: если мы рассмотрим все время, когда существовало и будет существовать человечество, то в какое мгновение мы сами по нашему мнению появились в мире? Если жизнь человечества при сохранении настоящей ее протяженности будет существовать еще десятки и сотни тысяч лет, то значит наше поколение состоит из очень нетипичных ранних людей, но если человечеству предстоит в ближайшем будущем гибель, то люди теперешнего поколения достаточно типичны, поскольку в следствие демографического взрыва на Земле сейчас живет примерно 10% из всех до сих пор живших людей. Если учитывать теорию вероятностей, то теории, по которой мы нетипичные люди, надо предпочесть теорию, по которой наша позиция достаточно обычна, и, следовательно, в ближайшее время человечество достигнет катастрофа. Но теория вероятности не учитывает, что люди имеют сознание и волю и те могут стать причиной реализации состояния нетипичных ранних людей.

Владимир Мустафин (Ленинградская духовная акаде-

Резюме

мия) «Религиозное значение в понятии времени». Нужно различать вопросы измерения времени от вопросов существования времени. Измерение времени — физическая проблема, а существование времени невозможно объяснить теоретически. Существование времени и памяти можно только постулировать.

Марек Пеньковский (Польша, Краковский университет) «Концепция времени в физике и в метафизике. Бергсон и Уайтхед». Как А. Бергсон (1859—1941), так и А. Н. Уайтхед (1861—1947) учитывали в их философиях времени физические теории той эпохи. В основе понятия времени у Бергсона лежит непрерывность и в этом он опирается на классическую физику Ньютона. Основным принципом Уайтхеда является дискретность, атомизм. Отрезок времени нельзя делить бесконечно, поскольку с определенной границы квантовую частицу нельзя рассматривать как волну, и поэтому материя теряет один из своих важнейших признаков — волновой характер.

Политическая социализация в условиях демократии

Эдгар Крулл

Почти полувекковое тоталитарное насилие, которое царствовало в Эстонии, имело наи-

более разрушительное воздействие на политическую культуру и сознание наших людей. До середины восьмидесятых годов, в условиях навязанной идеологической и политической индоктринации в школах, объективное исследование и выявление закономерностей формирования политических знаний и мышления учащихся были невозможными и ненужными. Теперь, в условиях развивающейся демократии, не имея представления о подлинном политическом развитии молодёжи, мы не в состоянии ни проводить нормальную политическую социализацию (т. е. создать благоприятные условия для развития политического сознания учащихся) в школах ни принимать решения касающейся ее политической зрелости и ответственности (например, при установлении минимального возраста для участия в выборах).

Чтобы восполнить этот пробел в нашем теоретическом знании в настоящей статье мы изложим наиболее существенные результаты научных исследований в области политической социализации в демократических странах. При реферировании мы исходим главным образом из обзорной статьи Дж. Галлатин «Политическое мышление в переходном возрасте» (1980). В нашей работе изложены точки зрения разных школ психологов задействованных в исследованиях политической социализации. Результаты иссле-

дований рассматриваются в четырех разделах: (1) развитие политических знаний и политического мышления, (2) развитие политических установок, (3) основные факторы политической социализации (среди них влияние семьи, школы, сверстников и массовой коммуникации) и (4) влияние личностных качеств на политическое развитие.

200 лет спустя

Мадис Кыйв

В контексте традиции употребления философской лексики нынешнего эстонского языка рассматривается перевод «Назначения человека» Иоганна Готтлиба Фихте, вышедший в 1988 г. В связи с переводом философского текста всегда возникает ряд принципиальных проблем, из которых в данном случае наиболее важными являются аспекты, тесно связанные между собой: А) проблема состояния самой традиции, Б) проблема специальных особенностей языка перевода как такового. Традиция употребления философской лексики в эстонском языке довольно молодая (возникла в 20-х и 30-х годах нынешнего столетия, в период, когда были переведены некоторые существенные тексты из окцидентальной философской классики). Философская терминология, хотя существует и также эффективно

работает, все же не имеет достаточной гибкости и глубины — т. е. не живет в самом языке, а находится как бы на его поверхности. Но еще более серьезные проблемы возникают в основе языка как такового, в его морфологии и синтаксисе. Так как эстонский язык не является индоевропейским и имеет некоторые особенности, чуждые последнему — отсутствие единого падежа объекта (*accusativus*), возможность парциальных объектов и т. д. можно наблюдать существование некоторых постоянных тенденций. Например, эстонское предложение (в сравнении с немецким) имеет склонность к своеобразной «десубстанциализации и деперфектизации, которые ведут к весьма серьезным проблемам философского плана.

С такой точки зрения и рассматривается и оценивается перевод. В пределах своих возможностей результат труда переводчика весьма успешен.

**Рудольф Готтфрид
Каллас как школьный
математик**
Олаф Принцитс

Рудольф Готтфрид Каллас существенно обогащал эстонскую педагогическую литературу своими книгами о математике. Он ознакомил учителей с методическими вопросами и подчеркивал важность их понимания и применения.

Резюме

Каллас как математик-педагог заложил авторитетную основу для учения арифметики. Его книги и статьи, изложены живо и интересно, пробуждали большой интерес среди учеников и помогли учителям совершенствовать свое педагогическое мастерство. Настоящая

статья богато иллюстрирована цитатами из сочинений самого Калласа.

Призовая работа студента теологии Калласа несомненно является примером и для нынешних студентов, которые стремятся стать учителями математики.

MÄRGID JA SÜMBOLID KRISTLIKUS KUNSTIS

George Ferguson

Tõlkinud

Meelis Sügis, Tõnu Karolin ja Heili Einasto

VI

Francesco Pesellino
KRISTUSE RISTILÖÖMINE KOOS PÜHA
HIERONYMUSE JA PÜHA FRANCISCUSEGA

Püha Eustachius (2. saj.), keda nooruses tunti Placiduse nime all, oli keiser Traianuse ihukaitse ülem. Legend jutustab, et ükskord jahil olles nägi ta enda ees valget hirvesokku. Hirve sarvede vahele ilmusid eredad valguskii-red, mis moodustasid risti. Ristil oli Kristuse kuju. Placidus laskus ilmutuse ette põlvili ning kuju ristil lausus: «Placidus, mina olen Kristus, keda sa siiani oled teeninud ilma seda teadmata. Kas sa ei usu?» Placidus vastas: «Is-sand, ma usun.» Siis ütles Kristus talle, et Placidusele saab eluteel osaks palju kannatusi, kuid Jumal ei jäta teda maha. Selle nägemuse tõttu lasi Placidus enda, oma naise ja kaks last ristida, võttes endale nimeks Eusta-chius.

Nagu Kristus oli ennustanud, sai Eustachiusele elus osaks palju kannatusi — piraadid röövivad ta naise ja metsloomad viisid ära ta pojad. Eustachius läks kõrbesse, et seal palvetada, ja viieteistkümne aasta pärast sai tema perekond jälle imepäraselt kokku. Kui aga perekond keeldus selle eest Rooma jumalatele tänuohvrit toomast, mõistis keiser nad surma. Kõik neli suleti suure pronksist pulli sisse, mille alla tehti suur tuli, ja nii nad surid.

Eustachiust on tavaliselt kujutatud sõduri või rüütlina hobuse seljas istumas. Tema kõige tuntum atribuut on hirvesokk, kellel on krutsifiks sarvede vahel. Sageli on koos temaga jahikoerad ning vahel on teda kujutatud pronksist pulliga, mis on Eustachiuse martüüriumivahend. Ta on ja-himeeste kaitsepühak.

Püha Filippus, apostel, esineb evangeeliumilugudes harva. Ta on Kristusele abiks viie tuhande mehe söötmi-sel (Jh 6:5) ja on kohal, kui jüngrid pärast Kristuse taeva-minekut Jeruusalemma kogunevad (Ap 1:13). Filippuse edasise elukäigu kohta aga ei ole teada midagi kindlat. Oletatavasti kuulutas ta evangeeliumi Sküütias ja jäi sin-na paljudeks aastateks. Legendi järgi olevat Filippus läi-nud Hierapolise linna, mille elanikud kummardasid üht

suurt madu. Risti abil sundis Filippus mao lahkuma, kuid see jättis endast maha nii õudse haisu, et palju inimesi suri, nende hulgas ka sealse kuninga poeg. Taas risti kasutades äratas Filippus nooruki ellu. Mao preestrid said nende jumala minemakihutamise pärast maruvihaseks ja võtsid Filippuse kinni ning hukkasid ta.

Püha Filippust on tavaliselt, vihjena tema martüüriumile, kujutatud kepiga, mille otsa on kinnitatud ladina tüüpi rist. Mõnikord on ladina risti asemel kasutatud Antoniuse risti (tau-risti). Vahel on vihjena Filippuse imeteole Hierapolis kujutatud ka lohet.

Püha Fina (13. saj.), tüdruk San Gimignano linnast Toskaanas, jäi kümneaastaselt haigeks, viis aastat selle all raskesti kannatades. Ta töötas nii kaua kui suutis, õmmeldes rõivaid vaeste jaoks, kuid viimaks muutis halvatus ta liikumisvõimetuks. Siis võttis ta endale magamisasemeks kõva puuvoodi, et oma kannatusi suurendades Kristusele lähemal olla. Kui Fina üksi oma voodis lamas, kannatas ta suuresti ka seetõttu, et teda ründasid rotid, keda ta oma jõuetuse tõttu ei suutnud eemale peletada. Sel põhjusel on kunstis tema kõige tavalisemaks atribuudiks rott. Räägitakse, et kui ta keha pärast surma asemelt üles tõs-teti, leiti ase kaetud olevat valgete magusalõhnaliste kannikestega. Need lilled on seetõttu samuti üheks tema atribuudiks.

Püha Florianus (3. saj.) Noricumist (praegune Austria) teenis keiser Galerius ajal Rooma armees. Ta pöördus ristiusku ning suri hiljem märtrisurma — ta heideti jõkke, kivi kaelas. Ta olevat teinud hulgaliselt imetegusid, näiteks kustutanud suure linnatulekahju, visates leekidesse ämbritäie vett. Seetõttu palvetatakse Püha Florianuse poole tulekahjude ärahoidmiseks.

Kunstis on teda üldiselt kujutatud põlevale majale või linnale vett valamas või koos oma martüüriumivahendi — veskikiviga.

Püha Franciscus Assisist (13. saj.), õieti Giovanni Bernardino, sündis 1182. aastal Assisis. Nime Francesco («prantslane») olevat ta saanud seetõttu, et oli nooruses õppinud prantsuse keelt ning armastas laulda tollal populaarseid provansi ballaade.

Tema eriti ere isiksus on meile tuttav tänu tema suurepärasele biograafile Püha Bonaventurale. See elulugu, mida hakati kirja panema 1260. aastal, sai aluseks kuulsale 13. sajandi lõpul Giotto poolt maalitud Franciscuse freskotsüklile San Francesco ülemises kirikus Assisis.

Franciscus oli rüütellik sõjamees ja lõbus noor mees. Legendi järgi oli aga tema vaimsus täheldatav juba enne Jumalale pühendumist, sest üks Jumalast inspireeritud assislane laotas alati oma kuue Franciscuse jalge ette, ükskõik kus nad ka kohtusid, tundes ette tema tulevast suurust.

Kui Franciscus oli kahekümne nelja aastane, otsustas ta oma elu Jumalale pühendada. Ühel päeval kohtas ta teel linna üht vaest sõjameest ja andis talle kaastundest oma uhked rõivad. Samal ööl oli Püha Franciscusel nägemus, kus talle ilmus Kristus, kes näitas talle üht kaunist hoonet, täis relvi ja lippe, ning teatas, et need kuuluvad Pühale Franciscusele ja tema sõjameestele. Algul tõlgendas Franciscus seda soovitusena jätkata oma sõjameheelu, kuid Jumala hääl sundis teda oma plaane muutma. Kui ta kord Assisis hooletusse jäetud San Damiano kirikust juhtus mööda minema ja sinna sisse astus, et krutsifiksi ees juhatust paluda, hüüdis hääl krutsifiksist: «Franciscus, kas sa ei näe, et minu maja on varemeis? Mine ja paranda seda!» Ülesandest haaratud, müüs impulsiivne noor mees salaja maha mõned oma isa kaubalaost võetud siidkangad, et saada raha oma plaani elluviimiseks, mispeale isa ta kohtusse kaebas. Piiskopi kohtu ees võttis Franciscus oma uhked rõivad seljast ja viskas need koos rahaga oma vihasele isale, öeldes igaveseks rikkusest lahti. Seepeale kattis piiskop ta oma mantliga.

Korjates suuri kiviaknakaid ja kerjates muid tarvilikke ehitusmaterjale, asus Püha Franciscus ise San Damiano kirikut parandama. Ta remontis ka mahajäetud benediklaste kabelit Portiunculas, mida tunti Santa Maria degli Angeli nime all. See sai frantsisklaste ordu emakirikuks, aga San Damiano kirikust sai Püha Clara ja frantsisklaani nunnade (Vaeste Clarade, klarisside) emakirik.

Need sõnad Püha Luuka evangeeliumist (Lk 9:3): «ja [Kristus] ütles neile: «Ärge võtke midagi teele kaasa, ei keppi ega pauna, ei leiba ega raha; ärgu olgu ka kellelgi kaht kuube»» inspireerisid Püha Franciscust formuleerima oma ordu lihtsaid reegleid. Nendeks olid kasinus, alandlikkus, sõnakuulelikkus ja absoluutne vaesus — «minu emand Vaesus» nagu Püha Franciscus öelda armastas.

Peagi läks Püha Franciscus Rooma, et ordu asutamiseks luba saada. Alguses oli paavst Innocentius III ordu rajamise vastu, sest tema kardinalid pidasid ordu reegleid liiga karmiks ja inimesele üle jõu käivaks. Siis aga olevat paavst näinud nägemust, milles Püha Franciscus hoidis oma õlgadel ümberkukkumise ohus olevat Lateraani kirikut. Varsti pärast seda anti luba ordu asutamiseks ning jutlustamiseks.

Püha Franciscus kutsus oma ordu liikmeid «Fрати Minori» (vähemad vennad). Oma alandlikkuse tõttu said nad kohe tuntuks. Peagi võis neid näha kõikjal ning nende jutlused ja pühendunud eluviis süttis rahvas usulist indu. Et Püha Franciscus ei suutnud kogu oma karja ette isiklikult ilmuda, siis ilmus ta neile sageli vaimus. Nii olevat ta ilmunud, käed ristikujuliselt välja sirutatud, frantsisklaste provintsiaalkapiitlile Arles'is, kus Padua Püha Antonius parajasti jutlust pidas. Teisel juhul ilmus ta orduvendadele Assisis pimestava valgusena tulivankril, mis kolm korda läbi maja sõitis.

Üks tema kaaslane jutustas nägemusest, milles ta oli näinud palju taevasi aujärgesid, kusjuures üks neist oli palju

ilusam kui teised. Siis kuulis ta häält ütlemas, et see aujärg oli kord kuulunud ühele langenud inglile, aga nüüd on see valmis pandud Püha Franciscuse jaoks: «Sest alandlikud saavad ülendatud sinna suure au sisse, kust uhked langevad,» nagu jutustab Püha Bonaventura.

Püha Franciscus käis Hispaanias ja Põhja-Aafrikas ning läks lõpuks Süüriasse, kus ristisõdijad saratseenidega võitlesid. Tal õnnestus vigastamatult sultani paleesse jõuda. Seal pakkus Püha Franciscus välja võimaluse läbi tule kõndides proovida, kumb usk on võimsam, kas kristlus või islam. Sultani vaimulikud keeldusid võistlemast ning sultan, kuigi ta pühakut väga imetles, ei nõustunud ristiusku vastu võtma, kartes, et ta rahvas mässama hakkab.

Franciscus alustas alati oma jutlust sõnadega: «Issand andku teile rahu.» Tema kuulsus kasvas sedavõrd, et tal paluti paavst Honorius III ees jutlust pidada. Paavsti juuresolekul aga unustas ta jutluse teksti, mispeale Püha Vaim inspireeris teda.

Franciscuse vaimu leebust ei iseloomusta niivõrd tema tervekestegemised ja teised imeteod, mida teda usutakse teinud olevat — nagu kuradite väljaajamine Arezzost; ime jõulumissal Greccios, kus ta kätele ilmus Kristuslaps; allika tekkimine pärast tema palvet vee saamiseks; Celano rüütli surm vastavalt tema ennustusele —, kui arvukad lood tema armastusest loomade ja vähemate olendite vastu ning tema võimust nende üle, mis saavutab täiuse tema kaunis jutluses lindudele.

Püha Franciscuse legendi kulminatsiooniks on jutustus Franciscuse eraldumisest mägede üksindusse, et seal nelikümmend päeva paastuda ja palvetada. Maailmast eemaloleku ajal ilmus talle seerav ja kattis taeva oma tiibadega. Selles nägemuses oli keskne ristilöödud Kristus, kellelt Püha Franciscus sai stigmad. Neid kandis ta oma elu lõpuni märgina ühtsusest Õpetajaga, keda ta järgis täielikult alandlikkuses. Püha Franciscuse elu lihtne, lahke ja

rõõmus inimlikkus aitas maailmale näidata Õnnistegija tõelist inimlikkust, mis oli unustusohus.

Kaks aastat pärast stigmade saamist palus pimeduse ning muude haiguste all kannatav Püha Franciscus end viia Portiunculasse Santa Maria degli Angeli kirikusse. Seal ta suri 4. oktoobril 1226. aastal. Üks orduvend olevat näinud, kuidas pühaku hing valge pilve peal taevasse tõusis ja üks Hieronymuse-nimeline kahtleja olevat pöördunud ristiusku pärast pühade märkide puudutamist pühaku kehal. Paavst Gregorius IX kuulutas Franciscuse pühakuks 1228. aastal.

Püha Franciscust on tavaliselt kujutatud tema ordu tumepruunis rüüs. Lisaks stigmadele on tema põhiatribuutideks veel pealuu, liilia, krutsifiks, hunt ja lambatall. Sageli kujutatakse Püha Franciscuse sümboolset abielu vaesusega ning stseeni, kus Maarja ulatab Franciscusele Jeesuslapse.

Püha Geminianus (5. saj.), Milaano Püha Ambrosiuse sõber, oli tuntud oma ravivõime poolest. Kord kutsuti ta Konstantinoopolisse Bütsantsi keisri juurde, et ta keisri tütrest kurja deemoni välja ajaks. Veel jutustatakse temast, et kui Attila hunnidega Modena linna ründas, ilmus Püha Geminianus nägemuses Attilale ja paganate hordid lahkusid. Pärast oma surma olevat pühak päästnud Modena linna üleujutusest.

Püha Geminianust on tavaliselt kujutatud koos deemoniga, kelle ta keisri tütrest välja ajas. Üsna sageli on teda kujutatud peegliga, kust peegeldub Neitsi Maarja.

Püha Georg(ius) Kapadookiast (**Püha Jüri**) (2. saj.) sündis ristiusku vanemate pojana enne keiser Constantinuse valitsusaega ja suri märtrisurma Diospolises Palestiinas. Tema elust räägitakse mitmesuguseid legende ning ta esindab õigluse võitu kurjuse ja rõhumise üle. Üks lugu Kuldsest Legendist räägib lohest, kes oli endale sohu pesa teinud ja laastas pidevalt maad Lüüdiias Selena linna

ümbruskonnas. Et lohe südant pehmendada, ohverdati talle inimesi ning ohvrite kindlaksmääramiseks heideti liisku. Kord langes liisk kuningatütar Cleodolina peale. Neiu riietati pruudirõivastesse ja viidi ohvrina sohu lohele. Rooma sõjaväe tribuun Püha Georg, kes juhtus sel saatuslikul momendil oma sõjaratsul sealt mööda kappama, läks Kristuse nimel printsessile appi. Teinud ristimärgi, astus ta lohega surmaheitlusse. Viimaks õnnestus tal lohe odaga maa külge naelutada ning seejärel möögaga tappa. Kuningas ja tema rahvas, kes olid võitlust pealt vaadanud, pöördusid selle imeteo tõttu ristiisku ning nad ristiti. Püha Georg jätkas oma teekonda Palestiinasse. Seal astus ta välja keiser Diocletianuse edikti vastu, mis käskis kristlasi taga kiusata. Ta võeti kinni ning teda piinati kõikvõimalikul viisil, kuid imelisel moel ei saanud ta üldse viga. Lõpuks raiuti tal pea maha.

Püha Georg oli üks renessansiaegsete kunstnike lemmik-tegelasi ning temast on hulgaliselt pilte üle terve Itaalia. Tavaliselt on teda kujutatud noore rüütlina hiilgavas raudrüüs, punane rist mantlil. Ta on hobuse seljas ja puurib oma piigiga lohet või siis raiub teda oma möögaga, kuna purunenud piigi tükid lebavad maas. Püha Georg on Itaalia linnade Veneetsia ja Ferrara ning Inglismaa kaitsepühak. Samuti on ta ka sõdurite ja relvaseppade kaitsepühak. Kaitsepühakuna kujutatuna on tal seljas raudrüü ning ta hoiab kilpi ja piiki või siis purunenud piiki ja mõõka.

Püha Gregorius (6. saj.). Üks neljast ladina kirikuisast, paavst Gregorius I, keda tuntakse Gregorius Suure nime all, sündis Roomas suursuguses perekonnas ja sai Rooma linna prefektiks.

Pärast isa surma sattus ta benediktlaste mõju alla ning loobus poliitilisest tegevusest, hakates teenima Kirikut. Ta muutis oma palee kloostriks ning elas seal mungana seitse aastat. Paavst Benedictus I pühis ta üheks Roo-

ma diakonitest. Pärast Pelagius II surma sai Püha Gregorius 590. aastal paavstiks. Tal oli tohutu mõju kirikuelule ja tolleaegsele eluviisile. Märkimisväärne on tema tegevuse ja huvide laiahaardelisus. Ta taotles orjuse kaotamist ja püüdis sõdu ära hoida, seadis vaimulikele sisse tsölibaadi ja reformeeris kirikumuusikat, pannes aluse uuele kirikulaulude esitamise viisile, mida siiani Gregoriuse lauluks nimetatakse. Samas kirjutas ta pidevalt usulistel teemadel.

Maalidel on Gregoriusel peas paavsti tiaara ja käes kaheliristiga piiskopisau. Tema eriliseks atribuudiks on tuvi, sest legendi järgi ilmus Gregoriusele kirjatöö ajal Püha Vaimu tuvi kujul mõtteid dikteerima. Vahel on tal käes kirik, et rõhutada tema töö tähtsust Kiriku aluste rajamisel.

Püha Helena (4. saj.), Rooma keisri Constantinus Suure ema, pöördus ristiusku pärast Constantinuse võitu oma vastase Maxentiuse üle. Selle lahingu ajal olevat Constantinus näinud nägemust Kristusest, kes kandis ristiga lippu, millel oli ladinakeelne kiri «In hoc signo vinces» (Selle märgi all sa võidad). Constantinus võttis selle lause oma deviisiks ning temast sai kristlane. Jumalakartlikkuse märgina laskis Helena ehitada palju kirikuid ja kaheksakümne aasta vanuselt võttis ta ette palverännaku Pühasse Linna — Jeruusalemma. Eriti huvitas teda seal Kolgata mägi, kus Kristus risti löödi, ja ta laskis seal väljakaevamisi teostada. Nende tulemusena olevat ta leidnud kolm risti ning tahvlikese kirjaga «Jeesus Naatsaretlane, juutide kuningas», mille Pilaatus oli lasknud Kristuse risti külge naelutada. Et kindlaks teha, millisel neist ristidest suri Önnistegija, laskis Püha Helena ühe haige mehe järgemööda kõigi ristide peale asetada. Kui mees oli puudutanud Tõelist Risti, sündis imepärane tervenemine. Hilisemate väljakaevamiste käigus leiti ka mõned naelad, millega Kristus oli ristile löödud. Kui need päevavalgele

ilmusid, «särasid nad nagu kuld». Neist naeltest kaks andis Helena oma pojale Constantinusele, kes laskis ühe oma hobuse päitsete külge panna ja teist kandis oma kiivril.

Püha Helenat on tavaliselt kujutatud kroonituna ning risti, naelu ja haamrit hoidmas. Mõnikord on tal käes Püha Haua mudel. Sageli on pildil ka Helenale nägemuses ilmuvad inglid, kes kannavad risti.

Püha Hieronymus (4. saj.), üks neljast ladina kirikuisast, sündis Stridonis Dalmaatsias. Noore mehe na n läks ta õppima Rooma, kus ta ka ristiti. Tema suureks teeneks Kirikule on uus ladinakeelne piiblitõlge (*Vulgata*). Terve oma elu tegeles ta vaheldumisi teadustöö ja askeetlike harjutustega. Roomas pühitseti ta preestriks, kuid tema terava keele tõttu tekkis talle palju vaenlasi ning ta pidi Roomast lahkuma. Läbi Antiookia ja Aleksandria jõudis ta lõpuks Petlemma, kuhu jäi oma elu lõpuni.

Hieronymust aitasid suuresti Petlemma saabunud Püha Paula ja tema tütar Püha Eustochium. Pärast oma mehe surma lahkus Püha Paula Roomast. Ihaldades elada usu-elu vaikuses, läks ta Petlemma ja asus elama oma endise pihhiisa ja õpetaja Hieronymuse lähedusse. Püha Paula andis oma vara Kirikule ning lasi ehitada kloostri Hieronymuse ja tema jüngrite jaoks ning nunnakloostri naistele, kes soovisid ilmaelust tagasi tõmbuda. Pärast Paula surma jätkas tema poolt alustatud tööd ta tütar Püha Eustochium. Räägitakse, et nad olevat väsimatult innustanud Püha Hieronymust lõpule viima oma rasket ülesannet — tõlkida kogu Piibel ladina keelde. Et ladina keel oli tavaline ehk vulgaarne keel, rahvakeel, hakati tema piiblitõlget kutsuma *Vulgata*'ks.

Jutustatakse huvitavat legendi, et sellal kui Hieronymus elas oma kloostris Petlemmas, tuli sinna kord üks tugevasti lonkav lõvi. Teised mungad põgenesid, kuid Hieronymus uuris julgelt lõvi kätta ning tõmbas sealt välja süga-

Francisco de Zurbarán
PÜHA HIERONYMUS KOOS PÜHA PAULA JA
PÜHA EUSTOCHIUMIGA

vale tunginud okka. Tänuhikust lõvist sai pühaku alaline kaaslane. Lõvi jaoks aga polnud hädad veel lõppenud. Kloostri mungad nõudsid Pühalt Hieronymuselt, et lõvi teeks oma igapäevase leiva teenimiseks tööd nagu kõik teisedki kloostriis. Püha Hieronymus nõustus sellega ja käskis lõvil hakata kloostriile puid vedava eesli ihukaitsjaks. Mõnda aega läks kõik hästi. Ühel päeval aga läks lõvi kodusesse kõrbesse hulkuma ning jättis eesli kaitseta. Röövliid võtsid üksi jäetud eesli kinni ja müüsid ta kaupmeeste karavanile, kes ta endaga kaasa viisid. Tagasi jõudes ei leidnud lõvi enam eeslit üles ja läks üksinda murelikult kloostriisse tagasi. Mungad, kes nägid lõvi süüdlaslikku ilmet, arvasid, et lõvi on eesli nahka pistnud, ja käskisid tal nüüd karistuseks eesli tööd teha. Lõvi tegi seda alandlikus meeles, ent märganud kord ühes karavanis kloostri eeslit, ajas ta võidukalt kogu karavani oma süütuse tõestamiseks kloostriisse.

Maalidel on Püha Hieronymuse kaaslaseks alati lõvi. Pühakut on kujutatud vana mehena, kes kannab vahel kardinalikübarat ja karminpunast kardinalirüüd, seda vastuolu²⁵ seletatakse sellega, et Kiriku algaastatel täitsid Rooma preestrid ülesandeid, mis hiljem kuulusid kardinali kohustuste hulka. Sagedamini on Püha Hieronymust kujutatud eremiidina kõrbes, kus ta taob endale kiviga vastu rinda, palvetab või loeb ja tema läheduses on krut-sifiks, pealuu ja öökull.

Püha Jakoobus (Jaakobus) Noorem, apostel. Jakoo-bus Noorema isiku identsus seisab küsimärgi all. Legendi järgi oli ta Jeesuse sugulane ja Jeruusalemma esimene piiskop. Ta suri märtrina. Esmalt visati ta templi katuselt alla, kuid ta jäi ellu, mispeale määratsev rahvahulk ta nuiade ja kurikatega surnuks löi.

²⁵ Püha Hieronymus polnud kardinal. *Tlk.*

Andrea Mantegna
PÜHA FRANCISCUS KÕRBES

Maalidel on tema atribuudiks nui või riidevanutuskurikas — tema martüüriumiriist.

Püha Jakoobus (Jaakobus) Vanem, apostel, Püha Johannese vend, olevat olnud Kristusega lähedalt seotud. Evangeeliumide kohaselt kutsus Kristus sägeli kõrvale Peetruse, Jakoobuse ja Johannese, mis viitas Tema lähedasematele suhetele nende kolme apostliga. Nemad olid Kristuse muutumise juures ja ka Ketsemani aias Kristusega kaasas.

Püha Jakoobus Vanemat peetakse Uue Testamendi ühe kirja autoriks. Pärast Kristuse taevaminekut ei ole Jakoobusest teada midagi kindlat peale fakti, et Herodes ta mõõgaga maha lõi. Legende aga on Püha Jakoobus Vanemast palju ning Hispaania sõjalise kaitsepühakuna on ta üks populaarsemaid pühakuid kristlikus maailmas, kandes tavaliselt nime Santiago. Räägitakse, et ühel oma kuulsamatest palverännakutest jõudis ta Compostelasse Hispaanias, kus ta oli esimene ristiusu kuulutaja. Kui ta Judeasse naasis, löödi tal pea maha. Tema keha aga viidi tagasi Hispaaniasse, kuid läks seal saratseenide sissetungi ajal kaduma. Kui see 800. aastal üles leiti, toimetati see Compostelasse, kus pühamus sündis nii palju imesid, et Jakoobusest sai Hispaania kaitsepühak.

Et ta aitas Hispaaniat mauridest vabastada, on teda hispaania kunstis kujutatud ratsa, lipp käes. Itaalias aga palveränduri kepi, kammkarbi või pudelkõrvitsaga, mis sümboliseerivad tema palverännakut Hispaaniasse, iseäranis Compostelasse — väga kuulsasse palverännakute sihtpunkti keskajal. Apostlina on tal mõnikord käes pargamendirull, mis vihjab tema kirjutisele Kristuse lihaksamisest.

Püha Joakim, Neitsi Maarja isa, esineb sägeli neis Neitsi elu kujutavates stseenides, mida on eespool mainitud seoses tema abikaasa Anna eluga. (Vt *Neitsi Maarja*, VII ptk.) Joakimi atribuutideks on lambatall, liiliad ja ka kor-

vis olevad tuvid, mis vihjavad tema vagadele ohverdustele templis.

Püha Johannes, apostel ja evangelist, Jakoobus Vane-
ma vend, oli Kristuse kaheteistkümne apostli hulgas noo-
rim. Teda kutsutakse «jüngriks, keda Jeesus armastas»
ning tema nime kandev evangeelium viitab talle kui jüng-
rile, kes pühal õhtusöömaajal «oli lauas istumas Jeesuse
rinna najal». Johannes viibis Kristuse ristilöömise juures
koos kolme Maarjaga. Jeesus ütles oma emale: «Naine,
vaata see on su poeg!» ja jüngrile: «Vaata, see on su ema!»
(Jh 19:26,27). Pärimuse järgi elas Neitsi Maarja sellest
ajast peale koos Johannesega, et Kristuse ütluse järele
käia. Pärast Neitsi Maarja surma rändas Püha Johannes
koos Püha Peetrusega evangeeliumi kuulutades mööda Ju-
deat. Ta olevat rännanud Väike-Aiasse, kus ta asutas
Johannese ilmutuses mainitud seitse kogudust. Lõpuks
asus ta elama Efesosse, kus keiser Domitianus teda taga
kiusas. Legendi järgi oli keiser püüdnud talt kahel korral
elu võtta. Kord käskis keiser tal juua karikast, kus oli
mürgitatud vein, aga kui Johannes kuulekalt karika võt-
tis, et juua, lahkus mürk sellest mao kujul. Teine kord vi-
sati Johannes keeva õli katlasse, kuid ta pääses sealt vi-
gastamatult välja. Siis saadeti ta pagendusse Patmose
saarele, kus ta sai ilmutuse. Ta olevat surnud kõrges va-
nuses Efesoses loomulikku surma. Kahtlemata tuntakse
Püha Johannest peamiselt tema kirjutatud evangeeliumi,
kolme kirja ja tema nime kandva ilmutusraamatu tõttu.
Vahel on teda kujutatud evangelisti, vahel apostlina.
Tema peamised atribuudid on kotkas kui kõrgeima inspi-
ratsiooni sümbol ning raamat. Mõnikord on teda kujuta-
tud ka õlikatla või karikaga, millel on madu, viitena kat-
setele teda tappa.

Püha Johannes Gualbertus Firenzest (11. saj.). Johan-
nes Gualbertusel oli noorem vend, kes mõrvati Suure Ree-
de õhtul. Johannes sai kurjategija kätte ning oleks ta sur-

manud, kuid mees palus Jeesus Kristuse nimel talle halastada. Johannesele meenusid Kristuse kannatused ja selle asemel et meest tappa, embas ta teda. Siis läks ta lähedal asuvasse kirikusse, et tänada Jumalat, kes oli aidanud veretööd ära hoida, ja kui ta palvetas, pööras krutsifiksil olev Kristus pea tema poole. Selle ime tõttu jättis Johannes ilmaliku elu ning läks benediktlaste kloostrisse. Hiljem siirdus ta Vallombrosasse ning elas seal üksildase erakuna. Johannese pühaduse tõttu tuli tema juurde palju jüngreid. Oma järgijate elu paremaks korraldamiseks asutas Johannes 1038. aastal vallombrooslaste ordu, mille reeglid sarnanesid benediktlaste omadele. Kui ta 1073. aastal suri, oli rajatud juba kaksteist kloostrit ning paavst oli ordu kinnitanud.

Püha Johannes Gualbertust on kujutatud vallombrooslaste ordu hallis rüüs ja vahel on tal käes mõök või krutsifiks. Mõnel maalil on Kristuse pea krutsifiksil tema poole pööratud.

Püha Ristija Johannes oli Eliisabeti ja Sakariase poeg. Teda peetakse Vana Testamendi viimaseks prohvetiks ja Uue Testamendi esimeseks pühakuks. Tema elulugu, see, kuidas ta kuulutas ette Kristuse tulekut ning ristis Ta ja kuidas Herodes ta vanglasse heitis ning lõpuks Salome palve peale ta hukata lasi, on tuttav kõigile Piibli lugejatele. (Vt *Püha Ristija Johannes*, VI ptk.)

Renessansiaegses kunstis on lugematu hulk maale Ristija Johannesest, osa neist on palvuslikud, teised aga jutustavad tema elust ja religioossetest elamustest. Firenze kaitsepühakuna esineb ta eriti sagedasti Firenze kunstis. Tavaliselt on teda kujutatud nii, nagu Püha Matteus teda kirjeldas: «Aga Johannesel oli riie kaameli karvust ja nahkvöö vöö; ja tema toit oli rohutirtsud ja metsmesi» (Mt 3:4). Kui teda on kujutatud Paradiisis, kannab ta uhkeid rõivaid ja seisab või istub Kristusest vasakul. Tihti on tal käel lambatall ja ta hoiab pärgamendirulli kirjaga «Ecce Agnus Dei» («Ennäe, see on Jumala Tall!») (Jh 1:36).

Tema atribuudiks on lambatall. Peale selle on tal mõnikord käes pilliroost rist või pillirooristiga lipp. Vaagen tema peaga viitab tema hukkamisele.

Püha Joosep, Neitsi Maarja abikaasa, oli Naatsaretis puusepp. Ta esineb sageli Kristuse elu kujutatavatel maalidel, eriti aga Jeesuse sünni ja lapsepõlve kujutatavatel jutustava sisuga maalidel. (Vt *Neitsi Maarja*, VII ptk; *Jeesus Kristus*, VIII ptk.)

Sageli on teda kujutatud pungadega keppi käes hoidmas. See viitab legendile, mis jutustab, et kui Neitsi Maarja oli neliteist aastat vana, jätsid kõik tema kosilased oma kepi templisse, lootes, et Jumal mõne märgi abil näitab, kes neist on Maarjale kõige sobivam kaasa. Hommikuks oli Joosepi kepp lehte läinud ja sellelt tõusis lendu üks tuvi, kes üles taevasse lendas. Püha Joosepi teised atribuudid on liilia — tema puhtuse sümbol — ning puusepa hõövel, saag ja kirves. Jeesuse templis esitamist kujutatavatel maalidel kannab Joosep sageli korvis kahte tuvi.

Püha Julianus Võõrustaja (9. saj.) on legendaarne kuju, kellest on vähe teada. Legendi järgi oli Julianus aadlik, kes veetis suurema osa ajast jahil käies. Ühel päeval ajas ta taga üht hirvesokku, kes sattus peagi väljapääsmatusse olukorda. Hirvesokk pöördus tema poole ja ütles: «Sina, kes sa oled mu surnuks ajanud, tapad oma isa ja ema.» Kartes ennustuse täitumist, lahkus Julianus kodust ja rändas kaugele maale. Seal kohtas ta üht kena tütarlast Basilissat, kelle ta kosis. Julianuse vanemad, elades raskesti üle oma poja kadumist, läksid teda otsima. Lõpuks leidsid nad Julianuse elukoha üles, aga teda polnud kodus. Basilissa võttis nad rõõmuga vastu ning pani oma voodisse puhkama. Ootamatult tuli Julianus varahommikul koju ja leides oma naise kambri kaks inimest, sattus raevu ning tappis nad.

Kui Julianus tõe teada sai, kahetses ta kibedasti ja andis tütuse enne mitte puhata, kui Kristus on talle andeks

andnud. Andestust otsides asus Julianus koos oma naise-ga palverännakule. Lõpuks jõudsid nad ühe kiirevoolulise jõe äärde ning seal ehitas Julianus vaestele varjupaiga ja endale kongi, kus pattu kahetseda. Oma elupäevi saatis ta mööda rändureid üle jõe vedades. Ühel tormisel ööl nägi Julianus teisel pool jõge pidalitõbist, kes oli rajuilma tõttu suremas. Eluga riskides ületas Julianus jõe, tõi haige mehe ära ning pani ta oma voodisse magama. Hommikuks oli pidalitõbine muutunud ingliski. Ta ütles Julianusele, et on Jumala saadik, kes saadeti teatama, et Julianusele on tema patt andeks antud. Varsti pärast seda vabastas surm kõrges eas Julianuse ja tema naise maistest muredest. Julianust on tavaliselt kujutatud jahimehena, kelle kõrval on hirvesokk. Tagaplaanil on sageli jõgi ja paat, viitena tema tööle ülevedajana. Julianus on rändurite, ülevedajate ja rändlaulikute kaitsepühak.

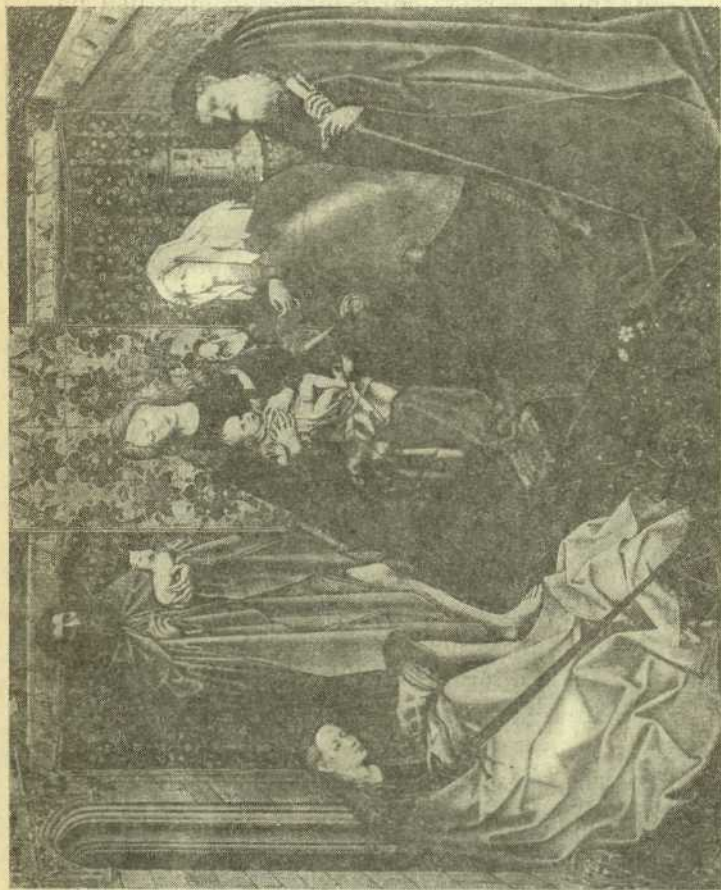
Püha Justina Paduast (4. saj.), suursuguste ristiusku vanemate tütar, jäi kuueteistkümneaastaselt orvuks. Kord, kui Justina Paduasse reisis, peatasid keiser Maximianuse sõdurid ta Po jõe sillal ning käskisid tal kaarikust maha tulla ja endaga kohalikku kohtusse kaasa minna. Hirmul oma süütuse pärast, langes Justina sillal põlvili ja palus Jumalalt kaitset. Räägitakse, et silla kividel võib veel tänapäevalgi näha Justina põlveasemeid. Kohtumõistmisel käskis keiser talle mõõga kõrri torgata.

Justinat on kujutatud käes hoidmas martüüriumi palmioksa ja tema jalge ees on puhtuse sümbol ükssarvik. Vahel on teda kujutatud kõrri torgatud mõõgaga, mis vihjab tema martüüriumile. Teda maalisid sageli nii Padua kui ka Veneetsia koolkonna kunstnikud ja ta on mõlema linna kaitsepühak. Mõnikord on raske eristada Padua Püha Justinat Antiokia Püha Justinast, sest neile on omistatud samad atribuudid.

Püha Juudas, apostel, on oletatavasti Uue Testamendi viimase kirja autor. Pärimuse järgi oli ta Jakoobus Noore-

ma vend ning arvatakse, et nad olid Neitsi Maarja sugulased. Pärast Kristuse surma olevat Juudas koos Siimon Selootesega evangeeliumi kuulutades läbi Süüria ja Väike-Aasia rännanud. Pärsias surid mõlemad oma usu pärast märtrisurma. Püha Juudas torgati piigiga läbi või siis raiuti tal hellebardiga pea maha. Sel põhjusel on kunstis tema atribuudiks piik või hellebard.

Püha Katariina Aleksandriast (3. saj.) sündis Aleksandrias Egiptuses suursuguses ja kuulsas perekonnas ning mõnede arvates pärines ta isegi kuninglikust soost. Rikas legend sellest üldiselt armastatud pühakust jutustab, et enne kui ta ristiti, nägi ta tähelepanuväärset unenägu. Ta nägi unes Neitsi Maarjat Kristuslast kätel hoidmas. Maarja palus Jeesust, et Ta Katariina endale ümmardajaks võtaks, aga Kristuslaps pööras oma pea ära ja ütles, et Katariina pole küllalt ilus. Üles ärganud, hakkas Katariina, kes oli tuntud oma ilu ning õpetatuse poolest, muretsema, kuidas meeldida Jumala lapsele ega leidnud rahu, enne kui ta ristiti. Pärast ristimist ilmus Kristus talle uuesti unes ning võttis ta endale taevaseks abikaasaks. Ta pani Katariinale sõrme sõrmuse, mille pühak ärgates leidis ning mida ta hoidis kogu oma ülejäänud elu. Samal ajal valis Maximinus II, kes jagas keisrikrooni Constantinus Suure ja Liciniusega, Aleksandria oma impeeriumiosa pealinnaks. Ta oli töotanud kristlasi taga kiutsata ning käskis seetõttu maha lüüa kõik, kes keeldusid jumalatele ohvrit toomast. Katariina, kes oli pühendunud ristiusu kuulutamisele, otsustas keisriga kohtuda ning avada tema silmad tolle julmuse suhtes. Katariina esitas nii targa kõne, et keiser jäi mõtlema ja otsustas kokku kutsuda oma riigi kõige kuulsamad filosoofid, et need Katariina õpetuse ümber lükkaksid. Katariina võttis väljakutse vastu ning pööras filosoofid tänu kõneosavusele ja arukusele oma usku. Raevunud keiser käskis tarkadel pea maha raiuda ning Katariina vangikongi heita. Ta lootis, et

Robert Campin

MADONNA LAPSE JA PÜHAKUTEGA SULETUD ROHUAIAS

(Pildil vasakult: Aleksandria Püha Katarina, Püha Ristija Johannes,

Maarja Jeesuslapsega, Püha Barbara, abt Püha Antonius)

nälg sunnib Katariinat alistuma. Aga inglid tõid pühaku-
le süüa ning Katariinal õnnestus keisri abikaasa ning
kogu tema kaaskond ristiusku pöörata. Pimedas vihas las-
kis keiser tappa kõik kristlased peale Katariina. Katarii-
na ilust sisse võetud keiser soovis teda endale naiseks võt-
ta ning teha temast maailma valitsejannat, aga Katariina
keeldus põlgusega. Äärmises pettumuse- ja raevuhoos
käskis Maximinus seepeale Katariina nelja ogalise ratta
vahele siduda ning lõhki rebida. Aga kui karistust hakati
täide viima, tuli taevast suur tuli ning põletas rattad ära.
Siis löödi Katariinal pea maha.

Kristuse abikaasana ja tütarlaste kaitsepühakuna oli
Püha Katariina üks renessansikunsti lemmikuid. Sageli
kujutati Püha Katariina abiellumist Kristusega. Püha Ka-
tariina eriliseks atribuudiks on ogaline ratas. Tavaliselt
on tal kuninglikkuse märgina peas kroon, käes aga pal-
mioks kui võidumärk ning mõök, tema martüüriumi-
vahend. Vahel on tal käes raamat, mis vihjab tema suure-
le õpetatusele.

Püha Katariina Sienast (14. saj.) pühendas ennast juba
noore tüdrukuna usuelule ning palvetas, et ta saaks Kris-
tuse taevaseks mõrsjaks nagu Aleksandria Katariina.
Tema pühendumus tekitas koduste hulgas esialgu vastu-
seisu, kuni kord isa leidis ta palvetes põlvitamas, pea ko-
hal valge tuvi. Seepeale lubas ta tütrele dominiiklaste nun-
nakloostriisse minna. Katariina veetis seal kolm aastat ük-
sinduses ja palves ning tema hing «armus Jumala tõesse».
Vahetult pärast seda religioosset eraldumisaega olevat toi-
munud tema müstiline abiellumine Kristusega. Katariina
lahkus kloostrist ning pühendas oma elu vaeste ja haige-
te eest hoolitsemisele. Tema kuulsus levis sedavõrd, et kui
paavst Gregorius XI Firenze elanikud Kiriku rüpest välja
heitis, palusid need, et Katariina nende eest kostaks. Ta
läks Avignoni, kus oli paavsti residents, ning avaldas vii-
masele oma tarkuse ja taktitundelisusega sellist muljet, et

paavst lubas tal firenzlastega kokku leppida tingimuste suhtes, kuidas nad saaksid Kiriku rüppe tagasi pöörduda. Katariina ütles Gregoriusesele, et firenzlaste sõnakuulmatuse üks peapõhjus on see, et paavst on pidevalt Avignonis, mitte Roomas. Tema veenmise mõjul pöörduski Gregorius Itaaliasse tagasi. Terve oma elu jooksul oli Katariina mõjukas isik, kes töötas pidevalt paavstivõimu tugevdamisega ja puhastamise heaks.

Püha Katariina kohta on palju legende. Üks neist räägib tema vaimsest kogemusest, mis leidis aset Pisas. Ühel hommikul palvetamise ajal kandis tema Jumala-armastus ta endast ära. Kui ta uuesti teadvusele tuli, leidis ta oma kätelt, jalgadelt ja küljelt stigmad, s.o Kristuse haavade märgid.

Siena Püha Katariinat kui suurimaks peetavat dominiiklaste ordu naispühakut on kujutatud dominiiklaste ordu rüüs. Tema ihul on stigmad, mis ta olevat saanud Pisas. Sageli on tal käes liiliaga rist või süda. Tihti on tal käes ka roosikrants ning peas okaskroon. Katariina müstiline abiellumine Kristusega on levinud teema, eriti kõrvalstseenina Madonnat ja last kujutavatel maalidel.

Püha Kosmas ja Püha Damianos (3. saj.) olid legendi järgi araabia päritolu kaksikvennad, kes kasvatati üles kristlikus vaimus. Haigete ja haavatute aitamiseks pühendasid nad oma elu meditsiinile ja kirurgiale, mille kaitsepühakud nad on. Nad olevat teinud mitmesuguseid tervendamisesid. Kord lõiganud nad ühel haige jalaga mehel jala otsast ära ning pannud asemele ühe äsjasurnud neegri jala. Kui patsient sügavast unest ärkas, märkas ta, et tema üks jalg on valge, teine pruun. Seda draamatilist operatsiooni on teiste renessansiajastu kunstnike seas kujutanud ka Fra Angelico. Keiser Diocletianuse aegse kristlaste tagakiusamise ajal võeti Kosmas ja Damianos kinni ning mõisteti surma. Alguses heideti nad merre, aga üks ingel päästis nad. Siis visati nad suurde

tulle, aga leegid ei teinud neile viga. Seejärel seoti nad risti külge ja hakati neid kividega pilduma, kuid kivid põrkasid Kosmast ja Damianost vigastamata tagasi ning tapsid viskajaid endid. Lõpuks raiuti vendadel pea maha. Neid on alati kujutatud koos ja enamasti kannavad nad arsti pikka punast rüüd ning mütsi. Ühes käes hoiavad nad salvitoosi ning teises kirurgiriistu või uhmrit ja uhmrinuia. Nad võeti Itaalia kuulsa Medicite suguvõsa kaitsepühakuteks.

Püha Laurentius (3. saj.) sündis Huesca linnas Hispaanias ja õppis Saragossas, kus kohtus paavst Sixtus II-ga. Noormees jättis Sixtusele nii sügava mulje, et ta võttis Laurentiuse endaga Rooma kaasa ja tegi temast Kiriku ülemdiakoni. Selles ametis oli ta kõikide Kiriku varade hoidja. Kui Rooma prefekt Sixtuse kinni võttis ja usu pärast surma mõistis, otsustas Laurentius surra koos temaga. Sixtus soovitas tal kolm päeva oodata, et selle aja jooksul Kiriku vara vaestele jagada. Pärast Sixtuse hukkamist käskis prefekt Laurentiusel Kiriku varad talle üle anda. Laurentius vastas, et toob need kolme päeva pärast. Selle aja jooksul täitis ta Sixtuse korralduse ning kutsus endaga kaasa suure hulga vaeseid ja tõbiseid. Nendele osutades ütles ta prefektile, et see ongi Kristuse Kiriku tõeline varandus. Prefekt sattus raevu, et ta niiviisi üle kavaldati, ja käskis Laurentiuse aeglasel tulel praadides hukata. Oma piinu trotsides hüüdis Laurentius prefektile: «Mu üks külg on juba pruunistunud. Keera mul nüüd teine külg ja hakka sööma!»

Püha Laurentiust on üldiselt kujutatud diakoniriietuses, käes palmioks — tema martüüriumi sümbol. Tema eriliseks atribuudiks on praerest, millel ta hukati. Vahel aga ei ole teda kujutatud praerestiga, vaid hoidmas vaagnat kuld- ja hõbemüntidega, mis vihjab Kiriku varade jagamisele. Mõnikord kiigutab ta käes viirukipanni või hoiab risti. Vahel on tal seljas leegitsev tuunika.

Püha Leonardus (6. saj.). Püha Leonardust on kogu Euroopas austatud kui vangide kaitsepühakut. Legendi järgi sündis Leonardus Prantsusmaal kuningas Chlodovechi õukonnas teeniva ametniku pojana. Ta pöördus ristiusku ning pühendus vangide külastamisele. Ta kostis paljude vangide eest kuninga juures ja maksis ise nende eest lunaraha. Hiljem lahkus Leonardus õukonnast, et elada Limoges'i lähedal metsas eremiidina. Ta olevat surnud 546. aastal.

Maalidel on teda kujutatud diakonina, kes tavaliselt hoiab käes purunenud ahelaid, või ka koos vangidega, kes põlvitavad tema jalge ees.

Püha Liberalis (4. saj.) on tuntuks saanud eelkõige kui üks Treviso kaitsepühakutest. Ta sai kuulsaks innu poollest, millega ta palju selle linna elanikke ristiusku pööras. Kunstis on teda üldiselt kujutatud raudrüüs rüütlina, kes nõjatub odale või hoiab lippu.

Püha Longinus on nimi, mis on antud Kolgata mäel olnud Rooma tsentuuriolle. Pärimuse järgi oli tema see, kes oda Kristuse külje sisse torkas ja hüüdis Kristuse surma järel: «Tõesti, see inimene oli Jumala Poeg!» (Mk 15:39.) Legend jutustab, et pärast seda olevat apostlid ta ristitud ja ta läks Kaisareasse, kus elas veel palju aastaid ning pööras paljusid ristiusku. Ta suri sellepärast, et keeldus ebajumalatele ohverdamast. Ihaldades märtrisurma, ütles ta pimedale maavalitsejale, kes ta süüdi mõistis, et too saab nägemise tagasi, kui laseb Longinuse hukata. Pärast seda kui Longinusel pea maha raiuti, sai maavalitseja kohe nägemise tagasi ning pöördus ristiusku. Oletatavad Longinuse säilmed toodi Mantovasse ja seetõttu on ta selle linna kaitsepühak.

Longinust on kujutatud Kristuse ristilöömise juures kahel viisil. Vahel seisab ta, piik käes, ja vaatab austusega Kristuse poole. Sagedamini on ta ratsa, Rooma sõjamehe rüüs, pilk suunatud üles ja kiiver käes.

Püha Louis Toulouse'ist (13. saj.) oli pärit pühakute suguvõsast. Prantsuse Püha Louis oli tema vanaonu ja Ungari Püha Elisabeth tema tädi. Neljateistkümneaastaselt saadeti ta Aragoni kuninga juurde pantvangiks, oma isa asemele. Pärast seitsmeaastast vangistust ta vabastati ja talle pakuti Napoli trooni. Ta keeldus ning kõigist kuninglikest õigustest loobudes astus frantsisklaste orduusse. Ta valiti Toulouse'i piiskopiks ja teda armastati kogu piiskopkonnas tema innu, ligimesearmastuse ja pühaduse pärast. Ta suri 1297. aastal kõigest kahekümne nelja aastasena. Renessansikunstis on teda kujutatud ilma habemeta lahkenäolise noorukina, kes on tavaliselt riietatud piiskopirüüsse, tema pluviaalile või muule riietusesemele on tikitud vapiliilia. Kroon ja skepter, millest ta loobus, on tema jalge ees.

Louis IX, Prantsuse kuningas (13. saj). Temast räägitakse, et ta olevat osanud «ühendada oma trooni võimsuse evangeeliumi pühadusega». Ta sündis 1215. aastal ja tema püha ema Kastilia Blanca valmistas teda ette tema suureks missiooniks. Olles haige 1244. aastal, töötas Louis alustada ristisõda. Prantsusmaale naastes tõi ta kaasa okaskrooni, mis usuti olevat Kristuse oma, ning tüki Tõelisest Ristist. Teist korda ristisõtta minnes haigestus ta katku ning suri.

Tema atribuudiks on okaskroon, rist, kuningakroon, mõök ja vapiliilia.

Püha Lucia (3. saj.). Legendi järgi oli Siracusa Lucia kõrgest soost daami Eutychia tütar. Eutychia kannatas haiguse all, mida peeti ravimatuks. Lucia veenis oma ema sooritama palverännakut Cataniasse Püha Agatha hauale. Seal ilmus Püha Agatha nägemuses Luciale ja ütles, et ta ema saab terveks, aga Lucia ise sureb märtrina. Tänuликuna ema tervenemise eest jagas Lucia kogu oma vara vaestele. See aga vihastas noormeest, kellega Lucia kihlatud oli, ja too teatas võimudele, et Lucia on kristlane. Kui Lu-

George Ferguson

Francesco del Cossa
PÛHA LUCIA

cia oma usule kindlaks jäi, kästi sõduritel ta ära viia, kuid teda ei suudetud paigalt liigutada isegi siis, kui ta kõitega härjarakendi külge seoti. Siis käskis maavalitseja ta ära põletada, kuid leegid ei hakanud talle külge. Lõpuks torkas üks sõduritest talle pistoda kaela ja tappis ta. Legend jutustab, et üks Lucia kosilastest oli nii võlutud tema silmade ilust, et ei suutnud kuidagi rahu leida. Kartes, et tema silmad teevad noormehele halba, torkas Lucia need välja ja saatis noormehele. Viimane hakkas kangesti kahetsema ning vapustatuna julgusest, millega Lucia oma usku tunnistas, sai samuti kristlaseks.

Püha Luciat on vahel kujutatud käes hoidmas vaagnat oma silmadega või hoiab ta neid mõnel muul moel. Püha Lucia teised atribuudid on pistoda ja kaelahaav ning lamp, mis vihjab jumalikule valgusele ja tarkusele. Et Lucia nimi tähendab valgust, võivad silmad ja lamp ka sel põhjusel tema atribuutideks olla.

Püha Luukas, evangelist, kes sündis Antiookia linnas Süürias, on tuttav kõigile Piibli lugejatele tänu tema evangeeliumile ja Apostlite tegude raamatule. Pole teada, kus Luukas kohtas Paulust, kuid temast sai selle kuulsa apostli alaline kaaslane ning ta pani truult kirja kõik selle suure misjonäri elusündmused. Räägitakse, et pärast Pauluse surma jätkas Luukas jutlustamist üksinda ning ta löödi risti, kuigi kreekakatoliku pärimuse kohaselt suri ta loomulikku surma.

Teda kutsutakse «armastatud arstiks» viitena tema arstikutsele ja sellel alal praktiseerimisele. Ühe legendi järgi oli Luukas ka kunstnik, kes maalis nii mõnegi maali Neitsi Maarjast ja Jeesusest. Neid oma kuulajatele näidates olevat ta paljusid ristiusku pööranud.

Tema kõige sagedasemad atribuudid on: tiivuline härg, ilmselt seetõttu, et oma evangeeliumis rõhutab ta Kristuse preesterlust ja et härg on ohverdamise sümbol; evangeeliumiraamat; ja Neitsi Maarja portree, mida ta para-

jasti maalib või käes hoiab. Püha Luukas on kunstnike kaitsepühak.

Püha Maarja Egiptusest (5. saj.) oli legendi järgi egiptuse neiu Aleksandriast, kes elas teadlikult patuelu. Kord ühines ta Jeruusalemma minevate palveränduritega, kuid mitte usulistel motiividel, vaid selleks, et meespalverändureid võrgutada. Jeruusalemmas tundis ta endas siiski soovi minna kirikusse, et koos teistega palvetada. Aga salapärane jõud takistas teda kirikuuksest sisse astumast ning Maarja märkas, et seisab Neitsi Maarja kuju ees. Ühtäkki haaras teda patukahetsus ja ta töötas enam mitte kunagi patustada. Võtnud kolm pätsi leiba, läks ta kõrbesse teisele poole Jordani jõe, kuhu ta jäi paljudeks aastateks üksindusse ja palvesse. Ühel päeval kohtas teda seal preester Zosimus. Maarja palus, et Zosimus talle armulauda annaks, kuid lai Jordani jõgi takistas preestrit Maarjani jõudmast. Seepeale ületas Maarja üleloomulike jõudude abil jõe kuiva jalaga ning sai armulauda. Maarja palus preestril järgmisel aastal uuesti tulla, et ta võiks jälle armulauda saada. Kui preester läks tema palvet rahuldama, leidis ta Maarja surnult ning tema kõrvale liivale olid kirjutatud sõnad: «Oh, isa Zosimus, mata vaese patuse Egiptuse Maarja keha maha. Anna maa maale ja põrm põrmule, Kristuse nimel!» Zosimus hakkas hauda kaevama, aga kui tema jõud üles ütles, ilmus sinna lõvi, kes oma käppadega aitas tal hauda kaevata.

Egiptuse Maarjat on tavaliselt kujutatud pikajuukselise kurnatud vana naisena, kes hoiab kolme leivapätsi. Vahel on tema kõrval lõvi.

Püha Maarja Magdaleena (keda on mõnikord samastatud Marta ja Laatsaruse õega) on parimaks näiteks oma patte kahetsevast patusest, kellele ta patud andeks anti tänu usule Kristusesse. Ta oli üks neist naistest, kes saatis Kristust Tema viimsel teekonnal Kolgatale ning seisis nuttes risti all. Koos Jakoobus Noorema ema Maarjaga oli

ta ka Jeesuse matmise juures. Kolmandal päeval pärast Kristuse ristilöömist läksid mõlemad Maarjad Kristuse haua juurde, kaasas lõhnarohud ja salvid, et Önnistegija ihu võida. Seal avastasid nad, et hauda sulgenud kivi oli ära veeretatud ning Kristuse keha kadunud. Seetõttu oli Maarja esimene, kes viis jüngritele sõnumi Kristuse ülestõusmisest. Kui ta hiljem haua ääres nuttis, ilmus talle Jeesus ja lohutas teda.

Selle jutustuse kohaselt, mille järgi ta oli Laatsaruse ja Marta õde, pandi ta koos oma venna, õe ja paljude teiste kristlastega purjedeta paati, mis anti tuulte ja lainete meelevalda. Soodne tuul aga päästis tagakiusatud ning ajas nad ühte Prantsusmaa sadamasse, mille nimeks on tänapäeval Marseille. Seal pööras Maarja paljusid ristiusku. Lõpuks asus ta elama linnalähedasse kõrbesse, veetes seal üksinduses kolmkümmend aastat. Tal polnud midagi süüa ega juua, aga legendi järgi toitsid inglid teda taevase toiduga.

Maarja Magdaleena oli üks renessansikunsti lemmiktegelasi ja temast on hulganisti maale. Mõned neist on palvuslikud, kuid paljud kujutavad stseene tema elust vastavalt evangeeliumidele ja legendidele. Tema kõige tavalisem atribuut on alabastrist salvitoos, viitena sellele, et ta Jeesuse jalgu võidis, sest teda peeti Jeesuse jalgu võidnud naiseks, kelle nime Püha Luukas ei nimeta: «Ja vaata, selles linnas oli naine, kes oli patune. Kui see teada sai, et ta [Kristus] istub lauas variseri kojas, tõi ta alabasterriistatäie kallist lõhnasalvi ja astus nuttes tema taha ta jalgade juurde ja hakkas tema jalgu kastma silmaveega ja kuivatas neid oma juustega, ja suudles tema jalgu ning võidis neid salviga.» (Lk 7:37—38). Mõnikord hoiab Maarja salvitoosi käes, vahel aga on see tema jalgade ees või siis kannab seda ingel. Tihti katavad teda voogavad juuksed ning inglid kannavad teda taevasse keha kinnitama.

Püha Margareeta Antiookiast (3. saj.), paganliku preest-

ri tütar, olevat pöördunud ristiuskusse oma amme mõjul. Ühel päeval märkas noort tüdrukut Antiookia maavalitseja, kellele tüdruk oma ilu tõttu nii meeldima hakkas, et ta otsustas ta endale naiseks võtta. Margareeta aga keeldus, väites, et ta on end pühendanud Jeesus Kristusele. Maavalitseja püüdis tema otsust piinamise abil kõigutada, kuid Margareeta jäi enesele kindlaks. Siis heideti ta vangikotta, kus talle ilmus tuldpurskava lohena Kurat, kes tahtis teda hirmutada. Margareeta langes põlvile, palvetas ja tegi oma rinna kohal ristimärgi. Lohe neelas ta alla, kuid Margareeta tehtud ristimärk kasvas ja kasvas, kuni lõhestas lohe keha kaheks ja see võimaldas Margareetal vigastamatult pääseda. Margareeta julgus ja usu kindlus piinamiste vältel avaldas rahvale suurt mõju ja tuhanded pöördusid ristiuskusse. Et sellele lõppu teha, käskis asehaldur ta hukata. Teel hukkamispaigale palus Margareeta lohe kehast pääsemise mälestuseks Jumalalt, et tema poole palvetamine aitaks naistel sünnitusvalusid taluda. See tõttu on ta sünnitavate naiste kaitsepühak.

Püha Margareetat on alati kujutatud koos lohega, keda ta jalge alla tallab, seistes vigastamatult lohe pärani lõugade vahel. Sageli on tal käes rist, kroon ja martüüriumi palmioks.

Püha Markus, evangelist, on tuntud ühe evangeeliumi autorina. Tema varasema elu kohta andmed puuduvad, kuid hilisemast on teada, et ta oli Pauluse ja Barnabase rännukaaslasteks Pauluse esimesel misjonireisil. Pärimuse järgi läks ta pärast Paulusest lahkumist koos Peetrusega Rooma ning pani Peetruse sekretärina kirja oma evangeeliumi, saades selleks teavet otse Peetruselt. Evangeeliumidest on Markuse oma arvatavasti varaseim, sellega nõustuvad ka tänapäeva teadlased.

Legend jutustab, et kui Markus Aadria mere kallastel jutlustas, jäi tema laev suure tormi kätte ning kandus rannasaarte vahele laguunidesse. Seal ilmus Markusele ingel,

AKADEEMI

Tellimise indeks 78163

Hind rbl. 2.70